

**ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ ТОМАХ**

**МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ**

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ III

III

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ ІІІ

MYKOLA KHVYLOVY

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

WORKS

**IN FIVE
VOLUMES**

VOLUME

THREE
(In Ukrainian)

Compiled, edited and annotated by
Hryhory Kostiuk

Introduction to the poetry of Mykola Khvylovy
by Svyatoslav Hordynsky

**ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ

ТРЕТІЙ

Упорядкування, передмова і загальна редакція
Григорія Костюка
Слово про поезію М. Хвильового
Святослава Гординського

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

scanned by IHAW

Published by
V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc. and
Ukrainian Writers' Association in Exile

New York

Baltimore
1982

Toronto

Об'єднання Українських Письменників «Слово»
і
Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Нью-Йорк Балтімор Торонто
1982

Об'єднання Українських Письменників
«Слово»
Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Микола Хвильовий
Твори в п'ятьох томах
ТОМ 3

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 40

Упорядкування й загальна редакція — Григорій Костюк
Технічний редактор — Осип Зінкевич

Мистецьке оформлення Ореста Поліщука

Mykola Khvylovy
Works in Five Volumes
Volume 3

Copyright© by Smoloskyp, Inc.
All rights reserved

Compiled and edited by Hryhory Kostiuk
Technical editor — Osyp Zinkewych
Cover by Orest Polishchuk

Library of Congress Catalog Card Number: 78-066383

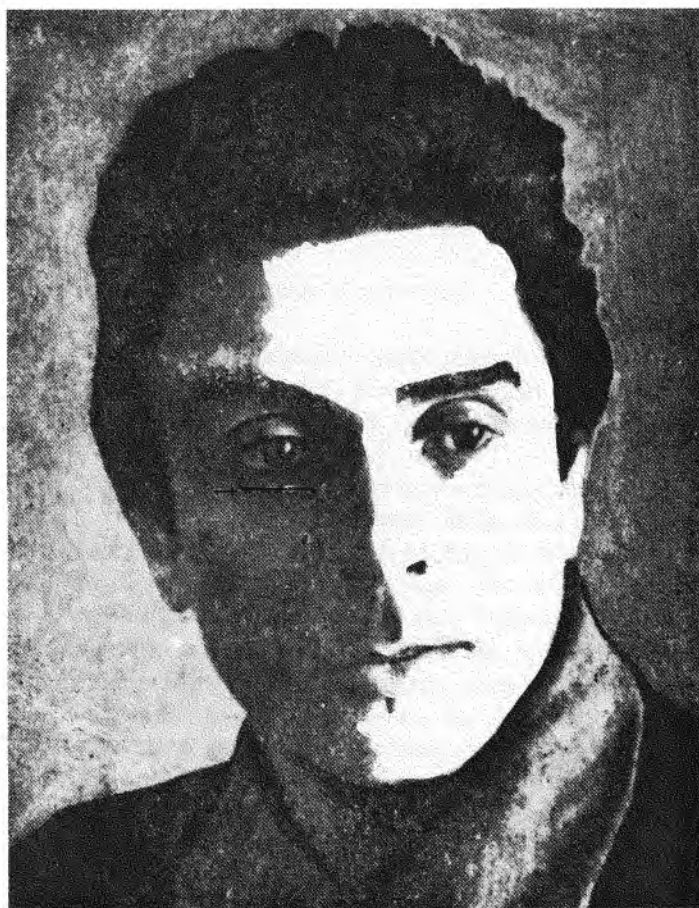
ISBN:0-914834-20-7

Published by Ukrainian Writers' Association in Exile
and V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc.
(A non-profit organization)

SMOLOSKYP
P.O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
USA

SMOLOSKYP
P.O. Box 153 Station "T"
Toronto, Ont. M6B 4A1
Canada

Printed and bound in the United States of America

Микола Хвильовий

В СИТУАЦІ ТРАГІЧНОГО БЕЗВИХІДНЯ

(Нотатки редактора)

Третій том М. Хвильового підсумовує всю його літературно-мистецьку спадщину. Його критичні й полемічні статті виповнюють четвертий том і укоронують всю його творчість в цілому.

Ми не вибирали і не цензурували спадщини М. Хвильового і не пристосовували штучно до смаків і поглядів нашого сьогодення. Ми подали творчість його такою, якою вона була. Публікуємо все, що було в наших можливостях розшукати в доступних нам тогочасних періодичних виданнях. За нашими відомостями, нам не вдалося знайти дві чи три поезії і, можливо, пару оповідань чи нарисів з останніх років його життя. Це значить, що все основне з творчої спадщини М. Хвильового ми маємо.

З огляду на різнохарактерний, часово віддалений (1920 - 1932) і, навіть, різножанровий матеріал, що виповнює цей том, ми розподілили його на три розділи. Перший розділ — твори, що написані були в часі між 1927-1930 рр. («Іван Іванович», «Ревізор» та інші). Другий розділ — поетична спадщина М. Хвильового з 1921-1922 рр., якою він дебютував у нашій літературі. Третій том — це твори М. Хвильового останніх двох років його життя. Кожний з цих розділів має свою суспільно-мистецьку особливість. Тому, вважаємо, не зайвим буде бодай коротенько прокоментувати критично кожний розділ.

Перший розділ — це ще Хвильовий неподоланий, повний творчої енергії і завзяття. Це той Хвильовий, якого ми знаємо з листа до Аркадія Любченка від 2 березня 1928 року. Він тоді перебував у Відні. Довідавшись про розгром ВАПЛІТЕ і про настрої своїх друзів, відразу написав А. Любченкові:

«Гориння «бувших» мене страшенно радує... Як справа з перекладами на німецьку мову? За всяку ціну мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену. Словом, треба мужатись — наше впереді!»*)

Клясичним зразком цього мужнього, художньо-зрілого Хвильового є його сатира «Іван Іванович». Це не тільки сатира на партійну бюрократію чи на бездушну омертвляючу атмосферу в партії, але й, одночасно, це гострий літературний памфлет проти вульгаризаторів літератури, що отаборились тоді головним чином у ВУСППі та проповідували витриманий, мажорно-монументальний реалізм як стиль пролетарської літератури. Читачі звернуть увагу, як з розкриттям процесу зради комуністичною партією ідеалів революції 1917 року, відірвання її від народу, від працюючих, ім'ям яких вони спекулюють, — Хвильвий гостро висміює ідею партійно-витриманої літератури, штучного оптимізму й монументального реалізму, як стилю доби.

«Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм».

Він «усміхається мажорно-витриманою усмішкою».

У нього навіть «ідеологічно витримане меню», а їхні діти слухають, тільки «соцвихівських матеріалістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок».

Його дружина Марфа Галактіонівна тільки «мажорно думала». Вона, після смачного обіду, наказавши служниці («товаришці Явдосі») мити гору посуду, сама сідає «проти вікна... і дивиться туди, де... починаються такі поля... де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривоною, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного

*) Юрій Луцький. **Валптіянський збірник**, Торонто, 1977, стор. 210, видання КІУС.

імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм **справжнього мажорного реалізму**» (Підкр. мої - Г. К.)

Німецький рецензент («Бюлетень експресних інформацій», ч. 4, 1932) на переклад «Івана Івановича» німецькою мовою відзначив, що на сатиричній манері Хвильового сильно позначився вплив англійських сатириків, а саме оповідання — це «маленький шедевр» (meisterwerk). Сатиричне насвітлення тогочасного партійного й колопартійного, пристосувального літературного життя було так тонко схоплено, що оповідання М. Хвильового відразу стало широко почитним і гостро діючим. Проти нього насторожилась уся зграя партійно пристосованських, «витриманих» критиків і публіцистів з ВУСПП. Один з найплідніших з них Микола Новицький виступив з гострим памфлетом-доносом під назвою «На ярмарку». Це був вереск ображеного партійного бюрократа, це була оборона і спроба ствердити, що сатира Миколи Хвильового — це наклеп на партію, на радянську систему. Все це тільки свідчило, як влучно, вчасно і в найвразливіше місце потрапила стріла сатири М. Хвильового.

Якщо до цього додати гостро-психологічний етюд «Ревізор», де з вникливим знанням людської душі розкривається моральний і психічний безлад у людини, чи фантастичні історійки мисливця, сповнені прегарної лірики й чарівних пейзажів, то М. Хвильовий стає перед нами на весь зріст дозрілого майстра слова. Дві останні речі цього розділу «З лябораторії» й «Оповідання про Степана Трохимовича» посідають дещо відмінне місце, але належать до того ж самого мистецького рівня. Обидві речі опубліковано вже 1931 р. і обидві вони в дуже оригінальний спосіб замикають собою творчість М. Хвильового доби зрілого віку. Особливо цікаве в цьому аспекті його експериментальне оповідання «З лябораторії».

«З лябораторії» написано 1930 р., а опубліковано 1931 р. Це був рік краху всіх сподівань і плянів М. Хвильового. Рік ліквідації письменницького об'єднання ПРОЛІТФРОН-

Ту — останнього письменницького співдружжя, що його створив Микола Хвильовий — рік недекретованого утвердження провідним стилем доби монументального реалізму й відкинення, як ідеалістичного стилю романтики вітаїзму. Тепер уже не можна було покрити собі з мажорного монументального реалізму, як це робив Микола Хвильовий у сатирі «Іван Іванович», бо це було б розцінено, як виступ проти партії і марксизму. Не можна було вже писати роману або повісти чи то в стилі активного романтизму, чи навіть критичного реалізму, який неминуче має в собі особисті й соціальні конфлікти. Наступала похмура доба казенної, уніформованої, однокошарної партійної літератури з офіційно санкціонованим стилем пролетарського монументального реалізму. Література як мистецтво перестала існувати. М. Хвильовий, один з найбільших майстрів і естетів доби, це збагнув. І це була для нього особлива трагедія. Він був у zenіті творчих можливостей. Він саме після втрачення «Вальдшнепів» сподівався дати великий психологічно-соціальний роман. Поетикальний кодекс нової жорстокої катохвальної доби все це перекреслював. І ось у такій ситуації Хвильовий сів писати своє оповідання «З лябораторії». Це був, ніби початок нового роману. А насправді це була трагічна розмова з собою, з своїм письменницьким сумлінням, з своїм захмареним, нелюдям часом. Це було прощання з своєю спражньою творчістю. Це був крик письменника, який зрозумів, що писати так, як писав досі — не можна.

Починає М. Хвильовий з тонкої і дещо завуальованої іронії над контролею партії над літературою.

Письменник вирішив написати роман. — Але про що писати, — подумав письменник. — Про старі часи? Ні в якому разі! Про буденні непомітні дрібниці? Нізачо! Треба писати про великі події наших днів.

Хто робить події, — письменникові відомо: їх робить робітничо-селянська маса! Відомо йому й за чім проводом: за проводом комуністичної партії.

Отже, робить висновок автор, у романі будуть діяти

члени партії. Але ж яку подію взяти до відтворення? Іронія поглиблюється далі.

— Я опишу початок реконструктивної доби.

Одне слово, ідею знайдено. Тепер постає питання, в якому пляні писати роман? У сатиричному чи психологічному? Всупереч панівній ситуації автор вирішує поєднати обидва ці пляни. Бож не можна без сатири (негативні явища і типи ще є), як не можна й без психології. Зобразити людину — її ідеї, бажання, помилки, конфлікти — без психології абсолютно не можливо. Пишучи це автор добре знав, що саме ці обидва елементи літератури — сатира й психологізм — були вже під обстрілом соціалістичної критики й виключались з художнього твору як пережитки буржуазної індивідуалістичної літератури.

Так, обдумавши сюжет, методу зображення і типаж, автор сідає писати роман. І дивно, написавши три розділи (третій не закінчений), автор обриває працю. Він ніби приходить до висновку, що роман з такими героями і такого стилю писати тепер «не треба». Чому? Придивімся ближче до написаних розділів. Насамперед Хвильовий тут, як навмисне, чи не в останнє, показав свою силу блискучого психолога і майстра слова.

Перший розділ починається глибоко символічною картиною передгроззя, а згодом і грози над Харковом. Вже самі собою ці картини мають значення як неповторні мистецькі шкіци. Але сила їх у тому, що це не пряме зображення явищ природи, а символіка тодішніх соціально-політичних стосунків у суспільстві, це увертюра до майбутніх складних і трагічних ударів людських характерів і доль. Одна з головних героїнь запланованого роману Ліда Спиридонова, у другому розділі про це виразно каже:

— Ну, от і пройшов потоп. І пройшла злива. І нема бруду. Правда? І хоч трохи зимно... але зате якось легко стало дихати. Правда?

І боячись, що супутник її не зовсім зрозуміє, вона тут же поспішила додати:

— Я, звичайно, говорю не про сьогоднішню зливу, що

допомогла нам зустрітись, — я говорю про інший потоп... Ви вже збагнули?

А про той «інший потоп» читач лише краєчком довідується, що ця маленька цікава дівчинка «з стрілками своїх тоненьких химерних брів», має вищу освіту, пройшла крізь бурю опозиційної боротьби з компартією, що це довело її до «Сабурової дачі» (будинку божевільних у Харкові), що після того удару вона не прийшла до себе й носить у серці смертельну гіркоту. На жартівливу фразу її супутника — «що мені й робити з вами», вона екзальтовано відповіла.

— Що вам зі мною робити? Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу... От скажіть мені, я — маленька?

— Ну... маленька.

— Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і киньте мене в Лопань... Добре? І побачите ви тоді, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуть... І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Одне слово це тип оригінальної незалежного критичного способу думання жінки, яка в майбутньому зударі ідей і характерів мала відіграти центральну роль.

Супутник, з яким її зв'язала гроза, тов. Марченко репрезентує офіційну бюрократичну лінію партії. Він людина теж не пересічного характеру. На горизонті вже підносилися загадкова постать професора Ярути, виринуло інтригуюче й, очевидно, в біографії Марченка болюче прізвисько Катерини Жукової і, нарешті, вічний, тихий опозиціонер Коля Хрущ та незламна «товаришка Люся». Зробивши зав'язку широкого соціально-психологічного роману, накресливши рукою майстра прецікаві образи й сюжетні інтриги, автор раптом відкладає написане «для нащадків». Чому? Письменницька химера? Епатація? Ні. Цим оригінальним способом Хвильовий прощався з своєю творчістю. Це була трагічна гра в європейського рівня соціально-психологічний роман, якого не можна вже було написати. Це розумів Хвильовий. Бо почалась доба, яка не потребувала і бо-

ялася справжньої мистецької літератури. Україна, разом з іншими республіками СРСР вступала в смугу людинознищувальної політики компартії. Література перетворювалась в слухняний апарат дакування тяжкого життя і пропаганди директив партії, а письменницька організація, за висловом Івана Багряного, — «в капелю євнухів при каті». Герої великого серця й складних психологічних переживань ставали не сучасними. Українські Марселі Прусти мусили вмерти. М. Хвильовий інтуїцією мистця збагнув цю трагічну ситуацію відразу. Попрощавшись назавжди з своєю справжньою творчістю, він увійшов у смугу творчого тривання, деградації і... смерти.

«Оповідання про Степана Трохимовича» — твір того ж року публікації й того ж характеру. В основі твору — початки колективізації й перші наслідки її. Хвильовий ще почувався в силі. Він не міг і не хотів оминати такі актуальні й хвилюючі теми. Він вирішив по-своєму потрактувати їх. Тут читач ще відчує вникливість і властивий Хвильовому сатиричний тон, гостроту схопленнь психологічних конфліктів як особистих, так і масових, суспільних у місті й на селі. В цілому «Оповідання про Степана Трохимовича» — це талановито намальований образ диявольської системи, де людина позбавлена будь-якої ініціативи й перетворена на безвільного автомата. Це в художніх образах історія підступства в опануванні дезорієнтованого, неорганізованого і політично невиробленого селянства. В образі головного героя Степана Трохимовича показано, як з природи неполітичну людину, що любить працю, добросусідські стосунки, спокійний відпочинок з гітарою й співами, поза її волею втягає партійна агентура у вир шаленства нелюдського експерименту і робить її коліщатком у трибах жорстоких і кривавих плянів комуністичних реформаторів. Створена антинародною владою система ломить і перемелює безжально кожну чесну людину, перетворюючи її інколи (поза її волею) в співучасника своєї злочинної дії.

У цьому мистецька і пізнавальна цінність твору М. Хвильового. Епілог — остання півсторінка в оповіданні, — штучно причеплений, логічно майже не пов'язаний з усією сюжетною канвою оповідання. Його додано для цензури, щоб виправдати й урятувати основне сатирично-викривальне спрямування твору. Юрій Бойко в статті «З останніх творів М. Хвильового»* проаналізувавши оповідання, зробив такий висновок:

«Оповідання про Степана Трохимовича» — це тонко зроблена річ, немов із делікатної порцеляни. Сатиричний підхід письменника стає очевидний, коли ви уважно застановитеся над усім плетивом натяків, настроєвих тонів оповідання, розшифруєте сенс тих чи інших окремих штрихів. Мистець дивиться на дійсність очима людини, що любить біологічну природу життя, він не загубив життєвого оптимізму. Знаходить у собі силу сприймати советську дійсність, як трагікомічний маскарад».

Це влучний висновок. До нього нема що додавати.

* * *

Особливість другого розділу цього тому та, що для багатьох читачів це буде повне відкриття. М. Хвильовий широковідомий як прозаїк і публіцист. А про те, що він був і поетом, автором численної кількості поезій, у тому двох збірок: «Молодість» (1921) і «Досвітні симфонії» (1922), знають хіба спеціалісти. І то тільки знають, але мабуть мало хто з них будь-коли читав ці збірки. І це зрозуміло. Оповідання Хвильового, що появилися друком майже одночасно з поезіями його, дістали відразу таке загальне визнання в читачів і критики, зіграли таку новаторську роль, що про поезії його просто забули. М. Хвильовий, збагнувши силу свого таланту-новеліста, поезії перестав писати. Опублікованих двох збірок поезій ніколи не перевидавав. Розкиданих по різних журналах і газетах поезій в нову окрему збірку не зібрав. І як поет перестав існувати.

Інколи, правда, чи то жартома, чи у вияві дружби, він

*) Юрій Бойко. **Вибране**. Мюнхен, 1971, том 1, стор. 185.

вдавався до поетичних експромтів. Відомі, наприклад, дві речі, написані десь 1927-28 рр. Це строфа ніби жартома вставлена в текст листівки до Арк. Любченка з Відня 1928 року, коли він довідався про розгром ВАПЛІТЕ:

*Сьогодні дощ нудний, такий у нас буває,
Туман ховає даль і Відень посірів.
Але тепер ніхто мене вже не питає:
Чому зійшлись кінці моїх нервових брів.*

Друга річ, написана як дедикація на книжці, яку він подарував Максимові Рильському, звучить так:

*Сьогодні день ясний і сонце,
І серця перебії.
Я Вас люблю, ясний закон це
Микола Хвильовий.*

Можливо були й ще деякі строфи та більші поезії, написані з тої чи іншої нагоди, але до нас вони не дійшли.

Цей другий розділ має лише історично-літературне значення. До нього додана ґрунтовна передмова Святослава Гординського. З неї читачі довідаються докладніше про історично-літературну та мистецьку вартість цих забутих поезій Миколи Хвильового.

* * *

Третій розділ містить різні і різної якості писання М. Хвильового з останніх двох років його життя. За цей час він написав усього шість оповідань й один газетний нарис. Хронологічно нарис було написано ще 1930 року. Це був перший рік колективізації. Голоду тоді ще не було. Але в нарисі занотовано багато ідіотичних фактів, які показують варварський характер того антинародного експерименту.

Із шести написаних оповідань тільки троє: «Щасливий секретар», «Останній день» і «Майбутні шахтарі» ще мають позначки літературних творів. Хоч вправна рука майстра на них позначилась, але їх написано вже за панівною тоді методою соцреалізму. А згідно з поетикальним кодексом цієї методи — тематика мусіла бути: актуально-сучасна; герої — робітники, колгоспники, технічна інтелігенція,

шкідники; тон — бадьорий, оптимістичний, наступальний; дієві особи — віддані партії, будівництву індустрії і колгоспів; приватного життя в них нема, партія та її накази — понад усе. Але оповідання Хвильового написані в цьому стилі все ж таки мають ледь-ледь помітні просмаки сатири й іронії. А інколи й елементи психологічних конфліктів. І це все ж таки підносило їх літературну вартість понад загальний сірий рівень тодішніх писань.

Візьмімо оповідання «Щасливий секретар». У центрі оповідання тов. Старк. Він належить до тих ділових партійців, яких завжди перекидали туди, де треба було ліквідувати безгосподарність, неполадки, прорив.

«Нарікав на це тов. Старк? Ніколи!» Він «зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті». Ввесь цей твір написано в пляні іронії, сатири й мистецького заниження. Зразок такого заниження читач може побачити в змалюванні образу героя.

Товариш Старк був молодого високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся і вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим.

Це свідоме спрощення опису героя, щоб було зрозуміло для маси. Звернімо увагу ще на такий епізод: героя призначають в один з донбаських районів. Знову розлука з родиною. Трагедія або принаймні незадоволення? Боже борони. «Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини)», — пояснює автор з виразним сатирично-іронічним підкресленням. Або ось ще один життєвий епізод — здавалось би, найтяжча в житті людини дилема: Старка викликають до ЦК, де мають для нього нове призначення. І саме в той час телеграма від дружини повідомляла: «Негайно приїзди. Вова при смерті». І що ж? Батькове серце наказало йому негайно поїхати додому, щоб рятувати, або, принаймні, побачити сина перед смертю? Нічого подібного. Справж-

ній «служитель» партії, це вже не жива людина. Вона немає ні батьківського, ні родинного почуття. Це бездушний автомат. Це шрубик чи колішатко безжальної партійної машини. Старк взяв ручку і швидко написав: «Приїхати не могу. Їду до Харкова».

Іронія і сатира проймають все оповідання, цілу особу головного героя і, навіть, усе довкілля його. Він (Старк) надзвичайний, відданий, діловий, впливовий. Прорив ліквідує, всі неполадки усуває. Він щасливий і все, що навколо його щасливе. «Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря». Люди, що проходили повз нього, усміхалися, собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. «Навіть гігантський терикон, охоплений соняшною пожежою вранішніх променів», чи машини й авта — все було щасливе!

Трудно придумати дошкульнішу іронію, сатиричну посмішку над тодішньою партійною вимогою від літератури давати тільки позитивних, оптимістичних і партійно витриманих героїв.

Цей самий сатиричний струм проймає наскрізь сюжетно непогано створене оповідання «Останній день» і психологічно-побутове оповідання «Майбутні шахтарі». В оповіданні «Останній день» зображено молодого, дуже працьовитого шахтаря Кравчука. Він — вродливий, міцний, живе самотньо, не любить багато говорити, не любить пустого товариства, уникає дівчат. У години відпочинку, коли багато хлопців і дівчат виходять на широку степову дорогу й там розважаються, Кравчук ніколи собі цього не дозволяє. Він виходить на прогулянку тоді, коли там нікого нема. Бо він любить ходити і думати. Про що ж думав молодий шахтар на широкій донецькій дорозі?

Думав про те, що він один з найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, дума-

ючи про це, він уявляв себе тим довгожданим лікарем, що його так бракує виселкові».

Його життя було «просто і звичайне: шість годин на роботі, дві-три на тому чи тому зібранні, решта годин ішла на навчання, на розваги й на сон».

А розваги його, як знаємо, були в тому, що ходив самотою на широкій донецькій дорозі й думав про хвороби шахти.

Зобразивши такого героя-робота, Хвильовий вирішив було показати, що навіть з нього можна до певної міри зробити живу людину, коли звернути увагу на його серце, почуття і людську психіку. Для цього він закохує свого героя в молоду і вродливу Олену Олександрівну, надає трагізму ситуації, створює гострий конфлікт Кравчука з п'яницею й неробом Шрубом внаслідок чого Кравчук, саме в момент близької давноочікуваної зустрічі з коханою, гине від руки Шруба. Ця суміш нездійсненого щастя і трагізму без сумніву робить оповідання цікавим і реабілітує позитивного героя.

Таким змалюванням Хвильовий ніби вказував шлях, яким можна вивести українську літературу з того темного чорторію, куди її вели вимоги партії та її соцреалістичні псевдотеоретики. Але до голосу заслуженого майстра слова, що збирався ще недавно вивести українську літературу на широкий європейський шлях, уже ніхто не прислухався. Теорія лакування дійсності, витриманих партійних манекенів та безконфліктності ставала панівною і зобов'язуючою. Спроби М. Хвильового оживити літературу не виходячи навіть з рамок соцреалістичних приписів, розцінили тодішні «критичні бригади», як рецидиви буржуазного психологізму, як спроби протягнути свій романтичний вантаж у пролетарську літературу. Хвильовому ставало все важче і важче дихати. Він ще написав три оповідання: «Бригадир шостої», «Про любов», «Оповідання схвиленої Ганки». Але це вже були не оповідання, а звичайні нариси, якими він, мабуть, відгетькувався від настирли-

вих вимог офіційної преси. Від справжнього Хвильового тут вже не було нічого. Атмосфера примітивізму, спрощення і народобивчої політики душила його. Він опинився в ситуації трагічного безвихіддя. Постріл 13 травня 1933 року був єдиним виходом із того становища.

Григорій Костюк

РОЗДІЛ І
ТВОРИ НАПИСАНІ В 1927-1930 РОКАХ

ІВАН ІВАНОВИЧ

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же, делать, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность да бедность да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

И. Гоголь

Текерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гуліверову подорож») справляє на нього вражіння величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Текерею, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гуліверову подорож» настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле («Гаргантюа» і

«Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, поперше, це було страшенно давно, а по друге — Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і вітієватість в думках і перейти, нарешті, до необхідних зарисовок.

I.

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, — нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клюмби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською, і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає жодному сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпу зв'язано з якоюсь випадковою панамною, але поперше — яке це має відношення до цього оповідання? і подруге — хто ж має сумнів, що наш, цими днями розкасірований робітничо-селянською інспекцією комхоз, ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

... — Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці тим повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими білорожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю, — саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перша двер — не та! Друга — не та! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галактіонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична жінчина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка,

а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було називати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопасаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от «Хуліо-Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіялка. Май уже записався в жовтенята, а Фіялка покищо кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадмуазель, Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до зазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, пропорція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в соняшну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими проміннями). Хто ж цей Іван Іванович?.

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це, на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це — зразковий член такої то колегії, такого то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти на увагу бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я, — каже мій герой, — не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється, — каже Марфа Галактіонівна. — Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і, тому заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птачка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на вас ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ й партейная КаКа³. І товаришка Галакта думас: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»)

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухенні двері, де порасться Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А ... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович потирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будівництво соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко, — каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку. — Здається, завтра вносити на «друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна. — Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно! — говорить він. — Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна. — Але все таки образливо, що цього маленького героїства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою. — Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться в даль. Він дивиться туди, де кінчаєть-

ся город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу кльумбу) кльумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю поскиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні «Червоних дошок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось 2-х процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член «Повітрофльоти» та «Доброхема»⁴, він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — при старому режимі — із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! — говорить, нарешті, зідхаючи, Іван Іванович і сідає на каналу. — Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму.

Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой: — За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він. — Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна поправляє декольте і хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?.. — каже вона. — Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович і його баритональний бас дістає дискантових ноток. — Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця

крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милости в Івана Івановича.

— Ну, добре! — говорить Марфа Галакціонівна. — Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгмоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої кльомби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце?.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалитись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами. Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накипіло... Ти думаєш, мені мало накипіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, Боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галакціонівна і біжить до графіна.⁵ Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!.. — і Іван Іванович заплющує очі. — Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицьковитриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз кльомби.

— Vous aimez les fleurs,⁶ мадмуазель Люсі? — питає Марфа Галакціонівна.

— Comment donc, madame!⁷ — каже мадмуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович, як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобаєть-

ся особливо своїми хитренько-підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше, — говорить Марфа Галактіонівна. — Жан зараз страшенно розтривожив себе і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує хазяйці руку і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зідхає. — Для народу ми вже по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зідхає Марфа Галактіонівна. — І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Їйбогу, не в'являєте! — шепоче товаришка Галакта. — Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все таки запевни-

ти: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

Н

Розмова на ліжку. Фіялка робить «па», а також і те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм та на комунізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, кльозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадмуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, кватирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш, — звертається мій герой до своєї дружини. — Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна. — Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і кватирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено посміхається.

— Ні, — каже він, — я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться

на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, ідальну та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна загрова світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніяльною Наросвітою. Саме тоді і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, бекеровський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для ідальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї меблі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре, — сказала вона. — Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але поперше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перепити? А подруге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлося залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадасш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сантиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:⁸

— Очевидно, переписуйте все! Я, їйбогу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив, і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже піди: складається таке неприємне вражіння, що прямо хоч крізь землю провалююсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідданий герой. — Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі вами прикуплені?

— Їйбогу, не пам'ятаю! — цілком широко скрикнув Іван Іванович. — Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкіровати ячійкою в четвер, бо ще зовсім не відомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з

мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулась.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, поволі підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову тасмно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. от тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню, — каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович. — Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паяцничати!

— Геніяльна ідея! — сказав Іван Іванович. — Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє — зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта. — Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тільки но привезли) і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він надумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їйбогу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю, — каже незадоволено Марфа Галактіонівна. — що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з діворою й мадмуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадмуазель Люсі теж може їсти капчушки, — рішуче говорить він. — Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Не, ти, Галакточко, все таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

— Але почекай, — перебиває мого героя Марфа Галактіонівна. — Справа ж іде не тільки про мадмуазель Люсі, — я маю на увазі головним чином дівору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Іван Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно-витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадмуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу, — відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все таки треба тримати себе організованіш. Хіба не можна було зарання попередити хазяйку.

— Ви розумієте мене, — говорить товаришка Галакта. — Ви ж самі знаєте, як я правильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народнім комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи де можна збудувати соціалізму... За такий вчинок, я, звичайно, могла б вас розшитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадмуазель Люсі і дівтора.

— Ну як там Фіялочка? Гарно їсть? — питає вона.

— *A la bonne heure, madame!*¹⁹ — відповідає мадмуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівтора і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваете?

Фіялка ще нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— *Oui, oui, maman!*¹⁰

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактівна. — Треба, дітки, завжди бути задоволеними, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають квартири, і бігають зовсім, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і

— *Oui, oui, maman!* — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадмуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіялку) від ко-

лективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіялку й Мая, і вони йдуть до коридору.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою шклянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і, нарешті, сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривоною, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Methodій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жаною Ней»¹¹ Іван Іванович (він приходить іноді о 5-ій годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дома, Methodієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільма? — питає Methodій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні, — неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі Плеханівську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелеві. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватись, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіялка і Май, що прямо — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно-витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріят міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч

би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'я рек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіялку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадмуазель Люсі мило посміхається. Посміхається й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народнім комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович. — Жвавіш, Фіялочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Но!а! — скрикнула мадмуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море, кавказькі чи то кримські гори і будуть там згадувати знову ж такі минулі дні і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

... Нарешті, діти цілюють Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівських матеріялістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канану, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов та теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно, — каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте, — а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

— Їйбогу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будемо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

— Ну, звичайно, соціалізм! — задоволено посміхається він. — Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє, — говорить Марфа Галактіонівна. — Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефона і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і проте, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже поря.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор удягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла удягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комоди солдатську блюзку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це було передягання подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш, — сказав мій герой, ступаючи калощами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора. — Мені зараз прийшла геніяльна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніяльні ідеї, — сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніяльна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм, — почав він, — можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніном і Марксом. Але, коли наші дискусійшики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумають, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

— А я от все таки настоюю на своїому! — рішуче сказав Іван Іванович. — Чому ти хочеш, щоб я обов'язково

думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули по суті можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой. — Собаку зарито ось у чому: хіба ми будемо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все таки не розумію! — ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для шутки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку? — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде ясніш, — сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніяльна ідея є не що інше, як глупота, — різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він. — Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їйбогу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будемо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатувалось в цій площині, беру-

чи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулятах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі, — тієї самої святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно-витриманих» партійців саме до зали засідань Івава Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології, — Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, *per pedes Apostolorum*, а найняв би візника й поїхав візником, — це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили в залю засідань комосередку.

IV

Заля засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це — досить таки симпатично-декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних пляка-

тів з різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо-витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Там вам і оригінальні відділи, як от: маленькі дефекти великої машини», тут вам і ідкі сатири на місцеве начальство, як от: «шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько».

... Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч його сіла Марфа Галактіонівна, а далі — Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз-у-раз рипали двері, і заля потроху залюднювалась. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять перед лямпадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лямпад нема, світить цілком матеріалістична електрика, і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта. — Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв свій ніжнобілий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, поперше, в потрібний момент (коли голосують одногосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, подруге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно інтересно! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — у нас... теж єсть!..

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад — і, нарешті, прошепотів чітко і рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите? — сказав він схвильовано. — В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Не! — рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, in cogroge: прийшли всі члени колегії, прийшли завідуючі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комсомолу і сам головний начальник, що мусів сьогодні робити доповідь.

... Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович. — Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович. — Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ну, не мучайте мене!.

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів і, скосивши очі, сказав іронічно:

— От він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович. — Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так, — сказала вона, зідхнувши, — він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

— Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі. — Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович.

Але це тасмне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона. — При чому тут «свій»?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера, — сказав Методій Кирилович. — Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, євреї!

Потім **Методій Кирилович** почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало «діло Бейліса» і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніяльніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмімо Христа, — сказав він. — Наш народ і досі не знає, що Христос був єврей.

— А де він тепер працює? — спитав **Іван Іванович**.

— Христос? — здивовано подививсь **Методій Кирилович**.

— Та який там Христос! Товариш **Лайтер**!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш **Лайтер** єврей: соціальна боротьба не знає національних рямців, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І, коли **Іван Іванович** узнав, що в останній час товариш **Лайтер** завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «інтелігент! деморалізований член партії!»

Але на товариша **Лайтера** дивились зараз мало не всі члени комосередку. **Марфа Галактіонівна** передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно-витримані, що «дискусійщик», здається, ще більше зблід.

... Нарешті, на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до залі увійшов головний начальник і секретар ком'ячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось в напруженні: дисципліна в комгуртку була зразкова, і члени осередку організовано і потовариському поважали свого начальника.

— Товариші, — сказав секретар, сходячи на трибуну. — Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— **Семена Яковича!** — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (**Семен Якович**) поправив свою

краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може головувати, — сказав він, — бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа, — загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одноголосного голосування). — Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з влячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович. — Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер «Правди», частина комгуртка дивилась на товарища Лай-

тера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

— Товариші! — почав головний начальник. — На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових льозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба знайти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до його ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на 1½, приблизно, ще не списаного вершка... Тек-с! .. хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графіна води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським весело-докірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошик олівець на 1½ приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищезазначеного управділа. Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідомо людина і цього більше не зробить.

— Тек-с! — продовжував Семен Якович. — Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього накопичника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графіна води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Тек-с!.. — продовжував він далі. — І коли я тепер

підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділ. — Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник. — В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики і що читали партійці і що вони мусяли ще прослухати. Доповідь була цікава й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрозумувати! — сказав нарешті головний начальник. — Отже остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно-сурове обличчя), то... е... е... пролетаріят примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді» і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала інтернаціонал. Такого ентузіазму давно вже не було в комосередку, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера, міцно з'єднала весь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла. — Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить перший виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікна б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає собі рогові окуляри білосніжною хусткою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер. — Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він «не думає виступати з критикою постанов ЦК»? Боже мій, до чого ми дожили! Якийнебудь шпінгалет і... з такими претензіями: «він не думає виступати проти постанов ЦК!»! Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід. — Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

— Що таке? Що він там каже?.. «справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер. — Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов!»!

— Товариші! — востаннє скрикнув товариш Лайтер. — Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Methodій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Methodій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі поспіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Methodій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой, і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе ролю місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — *episcopus in partibus*. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графіна води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, східний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але, — продовжував мій герой, — ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!»). Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д., і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!»). Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт). Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки, від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Авдиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно-витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрити зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ушух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

... — Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив, — сказала Марфа Галакціонівна. — Мар'я Івановна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зідхнув мій герой. — Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист... Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру, також і проте, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей їй.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру.

Всюди зразковий порядок і все на своєму місці. Явдоха пораяється у кухні біля помийного корита, мадмуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безмятежним сном.

— Ти не пам'ятаєш, — спитав Іван Іванович, — мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні! — сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все таки подивимось! — сказав він. — Може я так захопився, що й не помітив, як укинув якусь.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

— Як ти гадаєш, — спитав Іван Іванович. — Що це значить?

— Не розумію! — розвела руками Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпромітувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо... — сказала вона. — Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович. — У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зідхнула Марфа Галактіонівна. — Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ті вороги? — знову скрикнув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зідхнула Марфа Галактіонівна. — Як я їх могу знати, коли вони таємні.

Іван Іванович в розпуці схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

Проте він і мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч може й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була можливо зовсім не таємна, а можливо й цілком таємна книжечка, бо мій герой її на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг. Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося уже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно-витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квіт! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що як спитають, де я її дів?.. Може однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна. — Знову ж таки спитають, де ти її взяв?

— Боже мій! — простогнав мій герой. — Що мені робити!

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячів на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона. — Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням здіхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається, — сказав він, — здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель ніхто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніяльна ідея! — скрикнув Іван Іванович. — Ти, голубко, їйбогу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто, — сказала Марфа Галактіонівна. — Іди зараз до телефона і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок ноль два... Не в і л ь н о?.. Фу!... Чорт!...

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину. — Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу по-вечеряти з вірменською.

.....
І от Іван Іванович давно вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правди». З радіо-рупо-ра чути оркестру якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явло-ха порастєся біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилась в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

— Ecoutez! Передайте мені, будь ласка, ночний гор-щик.

— Avec plaisir, madame,¹² — сказала мадмуазель Люсі і передала посуд.

Потім мадмуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіялка, а Марфа Га-лактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Іва-на Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

... — Ну, а все ж таки, — сказала вона. — Чим же соція-лізм відрізняється від комунізму... Конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив, — сказав Іван Іва-нович, — комунізм це вища, так би мовити, ідеальна су-спільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик, але не було в ньому мінору: це був дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'якобірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать ду-шу тією легенькою тривоною, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ла-скає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізу-му.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про-те, що ж не дає авторові скінчити не-га й но.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом того трагічного фіналу, що все таки звалився на зовсім і ніяк невинну голову мого ідеологічно-витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ, але, поперше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а, подруге — великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекаги, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книжках) будинок, що на вулиці Шукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою з поспіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій от духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович. — Я почуваю, що я можу прислужитись своїй партії, поперше — партійною та радянською роботою, а подруге — й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, прислав їй брат — лісничий). Ну, говори — я послухаю.

Бачиш, — промовив Іван Іванович, — сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадую, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти дума-

маєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба. — Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. Поперше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а, подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки на провесні прийшов до того висновку, що відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце згадкою про т. зв. спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушувало те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона дригає. Мій герой інакше і не уявляв собі смерті мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, преліментарно відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне мішанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголоше-

но, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально була мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда, — говорив Іван Іванович, — що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого, — додавав він. — Нічого!..

І він мав рацію — так додавати. Головне — початок, а потім якось удосконалився: коли не він удосконалив свій апарат-мухобойку, то синок його Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніяльна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістичного змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч це на перший погляд і дивно!) — навів його власний радіо-рупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіо-станції. Май і Фіялка грали в спальній з мадмуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло.

— Галло! Галло! Говорить радіо-станція на хвилі... — і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конференса, що радіо-станція бере сьогодні на себе роль пляцдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конференс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піяністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

— Інтересно послухати! — подумав мій герой. — Подивимось, хто кого!

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що

саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіо-станції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник («саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства»), і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу, — покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу. — Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіо-рупор і, нарешті, помандрував до ідальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович. — Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як виянилось, надовго, бо його, як виянилось, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він

не міг боротись, — не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «т р и в о ж н і» чутки відносно якогось «переобрання» політбюра.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде». Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю, — говорила Марфа Галактіонівна, — що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадасш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

— Я, Галакточко, нічого не маю проти, — нарешті зідхав мій стійкий герой, — але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати, — дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний. — І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те, щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні «органічно» не може бути не революціонером «з голви до п'ят» і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто, щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто у Наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все таки, — навідав товариш Мрачний, — все таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд, — говорила вона. — Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусіли «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

— Ні!.. не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зідхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Йібогу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, діставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре лянцетою матеріялістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому не зрозуміло (рішуче не зрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не проте, як і треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: поперше тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а подруге — тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріялу. Тут було

всього вміру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісущого.¹³ Іону Вочревісущого Іван Іванович вважав мало не за геніяльну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини. — От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зідхала Марфа Галактіонівна. — Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок і на його душі була радість і гордість невимовні...

... Так от, значить, одного разу, Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли потрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про виступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції, — шепотів він. — Явна загибель! Коли газета не бреше — а я їй завжди вірив! — ко-

ли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвильованої породистої корови) — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава Тобі Господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і, нарешті, зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювають йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше, ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі прилив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним ласкавим, мало не соцвиховським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні. — Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність») куховарка. — Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глуховатий, герой можливо і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це у порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «баринном» — поперше, ніхто того не чує і, значить, нема тут ніякої компромітації, а подруге — товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорить!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскаочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жалюватій розпуці!. — Хіба я вам барин? Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив:

— Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизила вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так, так, Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом. — Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — Я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдоші називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому, не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт із свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте, — скрикнув він, — я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж такі уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить не спіймаєш навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли відчуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинилися двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу. — Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як

залицяння мого героя до куховарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. — Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко, — в свою чергу скрикнув Іван Іванович. — Не роби цього, голубонько. Не роби! Просю тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула, і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила гістерику. Нарешті гістерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицяється хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з поміями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном. — Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой. — Ти не дочитала. — Іван Іванович подав дружині номер «Вістей». — Ну, от дивись, голубонько. Тут написано **н а в і т ь**, що будуть чистити **н а в і т ь** членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна. — Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпучі схопився за голову. — Ах, Боже мій, що вони роблять! Нє, Галакточко, я таки не дарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й позвонив до Методія Кириловича.

— Чули?.. спитав він у рурку. — Нуда! Нуда!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... ну, словом заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блошиці чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая і Фіялку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, поперше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить його любима газета й на цей раз не збрехала), подруге — він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому. Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло. — Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І мабуть, не тільки з комосередку, — сказав догадливий Методій Кирилович, — а навіть декого і з бюро.

— І з бюро? — в розпучі промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро). — Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера, —

відповів Methodій Кирилович, підкресливши «свого». — Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирив своєю білосніжною хусткою. — Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди спокійно відповів Methodій Кирилович. — Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусіли вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, Боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом. — Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Methodія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені не відомо. Проте, я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну: поперше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, подруге, комісія наказала негайно переобрати бюро комосередку, а потрете (це вже просто якась трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Methodію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

.....

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він. — Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів, Марфа Галактіонівна ще не прийшла, після «вийти із партії», а Май і Фіялка десь шпацирували з мадмуазель Люсі.

Що ж до куховарки Явдохи, то вона покищо нічого не знала, і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого — начебто дражнить.

.....
Так що мажорну новелю, можна сказати, кінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

— Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали ріщуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новелі з ухилом у публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

... А втім, Текерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гуліверову подорож?») справляє на нього вражіння величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Текерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтеріанський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

... — І потім чому Салтиков-Щедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухлядці (доводжу до вашого відома) є ціла галерія ідеологічно-витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

РЕВІЗОР

I

На квартирі Валентина Бродського, репортера провінційної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, «товариш із центру» мусів обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: поперше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а подруге — його спартанському помешканню замкнутого одиночки ніяк не личило виконувати роль закутка для бенкету хоч би й з «товаришем із центру».

Репортерова дружина — Леся — як тільки прокинулася, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина, горілки та консервів тощо але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями зі свого утримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанолубивою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

— Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревізор давно, мабуть, в редакції?

— Почекай, Валю! — сказала Леся. — На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й двохлітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається іти з дому.

— Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що «це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище». Він добре розуміє, що дружина не хоче покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора — дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час, коли «товариш із центру» сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дівчурку? Отже Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика, і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать, покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дівчурку під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів примус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шатоікему, і коробка сардин, і картопля — все було на місці і чекало свого споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до когось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті, годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з «товаришем із центру». Увечорі прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить в неї «пробачення за турботи», але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже «пошамали» в Б'єргальці.

— Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати?
— сказала Леся.

— Завтра?.. — Валентин зам'явся. — І буде і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя і значить... Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з меншим захопленням почав інформувати свою дружину про плян і перспективи на завтрашній день. За репортеровим пляном виходило так, що вранці вони (себто Леся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Леся, сідають на пароплав і їдуть до Берестечка. Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин кляється чесним комуністичним словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер все таки почував себе трохи ніяково перед дружиною. (Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примуса?) Репортер, нарешті, побоювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії «на пікнік», саме тому він так гаряче й навідав на Лесю. Але вияснилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає згоду їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з пляну. Більше того, вона, не довго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми:

— З понеділка, — сказала вона, — до нас мусить прийти прая. Але я її попрохаю, щоб вона прийшла в неділю. Під її доглядом ми і залишимо дітей.

— От і добре! — сказав трохи здивований Валентин (він все таки не чекав такої швидкої згоди) і трохи по-

гравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дівчору, сходила до пралі (праля, слава Богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватись. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішила б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім не спроста так хутко погодилась їхати до Берестечка, ні скільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність. Річ у тім, що, поперше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітись з ним на загородньому «пикніку» дуже схвилював її. Схвилював якимось приємно, ніжно й молодю. Навіть більше того — він схвилював її, так би мовити, заборонено: не дарма ж вона про це не сказала чоловікові і навіть не думала про це щось говорити йому. Подруге, довідавшись про завтрішню поїздку, вона відчула тільки почуття подяки до нетактовного Валентина.

Власне нічого особливого не трапилось, і все таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяли якісь екзальтовані героїні давно прочитаних нею романів. Леся навіть згадала мадам Боварі, і думка про цю жінчину відзеркалилась в її серці ніжним, давно незваним тремтінням.

Зі східного обрію раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпрянський провінційальний городок стихав. Не чути було ні грохоту підвод комгоспівських биндюжників, ні гулу вантажних авт. Вгомонились уже й голоси провінційальних мешканців, що весь день метушилися по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінційальному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відтіля так не хотілося, і все таки треба було їхати, бо Бродського послали на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не мо-

гла його самого відпустити. Їхала вона сюди з цілковитою упевненістю, що скоро знову повернеться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?). А, приїхавши, стала чекати. Потім, коли виявилось, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче, що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть «повне людське життя». Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і «повного людського життя» дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка-мрійниця, яких так багато у нас, на Україні, і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Леся ревізорів приїзд не тому, що ревізор був, скажім, її давній знайомий, в котрого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він приїхав із Харкова — з того міста, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціалку, Харків на Леся справив сильне вражіння. Автобуси, трамваї, опера, драма, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д., і т. п. — все це й досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя, як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревізором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона, принаймні підсвідомо, не вважала за людей якихсь особливих, небуденних, хіба вона не сподівалася від ревізора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідомо), хіба від зустрічі з ревізором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинув-

ши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилася на Валентинові ноги, і, побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні давно не різані нігті, одвернулася.

«Ах, ти Валю, Валю! — подумала вона. — Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?»

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їх говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінційального містечка, і, пригадавши ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажім, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя «нового побуту»? А вийшло так, що вона замість широкої громадської роботи, дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя, «нового побуту» вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, цілковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки — а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин «був рішуче проти служки» в «його домі» — бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кіноматографа.

«Ах ти Валю, Валю!» — знову з болем подумала Леся.

Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин вдвічі безпорадніший і навіть нещасніший за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дитвору, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся органічно не могла стати ні покірною міщанкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не корегується. Свою любов до Валентина Леся корегувала, і тому не дивно, що в останні шістьо-ра роки вона стала відчувати цю любов, як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство.

Прокинулась Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

— Не плач, моя дитинко, — тихо сказала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері — як хвилі бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилась в одній сорочці. Щоки їй горіли і вона раз-у-раз прикладувала до них свої долоні. Її мало не дівочі груди тривожно підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

— Ти ще, Лесічко, не спиш?

— Як бачиш, Валю! — сказала Леся і додала: — голова розболілась.

— А може ти... — солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин. — Може ти...

— Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні, — поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

II

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він зовсім стих — залишилися тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сараю бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напившись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже праля прийшла і коли Леся давала їй відповідні накази. Залишалось забрати закуски і йти до пароплава, що мусів одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

— На дамбі зустріли Сірка і ревізора. Валентин познайомив Лесю з харківцем.

— Топченко! — сказав ревізор, потискаючи Лесіну руку.

Це був високий мужчина з досить таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького росту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор все таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це, звичайно не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як і раніш, посміхався до ревізора і тільки, як раніш, щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентинові взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він весь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка і його банальні дотепи і, нарешті, його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором — все це красномовно підкреслювало, що він провінціял, що він все таки ніяк не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і тепер більше дивився собі під ноги своїми сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подавав йому якесь запитання, він раптом, ні з того, ні з сього, здригавсь і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

— Невже вам досі не осточортів ваш городок? — сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

— Ще б пак! — підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора. — Ке вуле ву? нічого не зробиш! Ви, щасливіці, захопили столицю, а ми можемо попасти туди тільки як висуванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

— Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

— До Лесі? — заметушився Бродський. — Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

— Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — кинув ревізор і знову іронічно подивився на Бродського. — Це ж ви їй не даєте говорити.

— Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш?

Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже і справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

— Так! — нарешті промовила Леся. — Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

— Чому ж ви до Харкова не повернетесь? — спитав Топченко.

Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

— Ви, мабуть, дивуетесь мійому запитанню? — сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому річ.

Про Лесіне життя уже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона вже жила в Харкові. Більше того — за чашкою пива Бродський встиг уже познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо на підпитку, вона знала, що ревнивий Валентин все таки любив трохи «позадаватись» серед товаришів своєю дружиною і навіть поінформувати їх про свої «спальні справи», але вона не чекала, що він і з ревізором, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентині, ні Топченкові, але почуття незадоволення з Валентиної поведінки не менш години залишилося в ній.

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесінової руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

— Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

— Що ви! — скрикнув, рушаючи до каси, Бродський.

— Ви — наш гість! Квитки я сам куплю.

— Будь ласка! — одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портової залі.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди. Їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, що, спродавши овочі чи то фрукти, поверталися в свої села. Їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушилися на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів в третій раз, Леся, ревізор, Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті, пароплав заклекотав і рушив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жодної хмари. Дніпро виблискував сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплава назад і пропадали десь в синіх димках обрію. Їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусів кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першої класи. Коли його спитали, чому першої, а не другої (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це, «все одно». Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилась на чоловіка й подумала: «які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з діворою ще один день?»

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов у бік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорові в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

— Подивіться, які пікантні дівчатка! — сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань висипав натовп місцевих дівчат. — Ви як? — підморгнув він оком ревізорові. — Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягти його

увагу від Лесі, але ревізор з неменшою очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером, і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

— Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчула, що перед останнім чоловік її давно вже спасував, але зараз їй, як ніколи, хотілось, щоб Валентин в ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка вже безперечно почалась між ним і Топченком. Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він в такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивитись на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінційна дурепонька?

Леся повернулася до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

— Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

— Ти про що, Лесічко? — не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

— Я говорю про «бабочок».

Валентин недоречно захіхикав і підморгнув оком ревізорові, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

— Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того, ні з сього образився. Власне не ні з того, ні з сього, а саме тому, що вже з години відчував потребу на комусь зірвати свою злобу і своє незадоволення з «нахабних» вчинків гостя, але все таки вийшло, що наче б то ні з того, ні з сього.

— Що це за фокуси? — сказав він грубо. — Скажіть яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити? А ти хіба, Лесю, цими справами не зай-

маєшся? Як же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він знову відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент все таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі, на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сивих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній вже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною). Гроза безперечно не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Звичайно, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би не поганий пікнік і в своїх кімнатах, але все таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли улаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалось все таки благи фортуну, щоб вона не зіпсувала своєю грозою добрий день.

— Ви як гадаєте? — сказав ревізор звертаючись до Лесі? — Буде сьогодні дощ чи ні?

— Я гадаю, що ні, — промовила Леся і усміхнулася.

— Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

— А тому, що я не хочу, щоб він був. — Леся повернулася до чоловіка і сказала: — Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

— Ні, — кинув Валентин, підходячи до дружини. — Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша

метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті, розмова перейшла на тему: виноградники Бергмана і «наше» відношення до виноградарів. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм «потачки», як це робить, на жаль, центр. Топченко, що і в цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все таки не погоджувався з Сірком. Нарешті, коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

— Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичого польоту, а зі своєї місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із «провінціалів» мусів використати момент і присоромити Топченка, але і тепер ні Сірко, ні Бродський — ніхто із них не найшовся, що сказати ревізорові: першому тільки незадоволено пересмикнулося обличчя, другий навіть льокайськи посміхнувся.

— Звичайно! Звичайно! — підхопив Валентин. — Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас в цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

— Я й не збираюся вас обвинувачувати, — сказав ревізор і додав цілком резонно: — Але я бачу, що ви вже погодились зі мною?

— Як так погодився? — мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський. — Який ви, їйбогу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і що далі він здібний тільки остаточно се-

бе скомпромітувати в очах ревізора, Леся повернулась обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

— Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть шклянки квасу? Я страшенно хочу пити.

Топченко галянтно розшаркався і, беручи Лесю під руку, промовив:

— Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

— Їстоньки я не хочу, — сказала Леся. — А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентині; щоб він не показував себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко, і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сценки.

До Берестечка залишилось версти чотири. Зупинок більше не передбачалося. Пароплав йшов так бистро, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажирі, які мусіли вилізати на цю пристань, засуетились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський, звичайно, хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилось.

— Ми ще встигнемо, — сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

— Ви горілку п'єте? — раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

— А вам для чого це? — сказала Леся.

— Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

— Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для вино-

градарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

— Ні, п'ю. — Топченко запалив папіросу і далі поцікавився. — А ваш чоловік теж п'є?

— А це вам для чого?

— Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку.

Леся усміхнулася:

— Я ж вам сказала для кого: для виноградарів. — І раптом додала: — А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості?

Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Валентин і справді може напиться до неможливості і тим самим остаточно скомпромітувати себе в очах «товариша із центру», але подавати таке запитання все таки не слід було: поперше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревізорові, що боїться за чоловіка, а подруге... ні, «так він не може подумати»!

Але Топченко саме «так» і збагнув її запитання.

— Боже борони! — сказав він. — Я на вас зовсім не претендую і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний «до неможливості».

Леся почервоніла. Бесіда приймала дуже неприсмний характер. Ясно було, що Топченко залицявся до неї, але залицявся так мамуловато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

— Знаєте... ходімте до виходу, — сказала вона, рушаючи з палуби.

Але ревізор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

— Ходімте! Зараз, мабуть, повернемо до берега.

Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

— Хто зупиняється в Берестечку? — закричав кондуктор!

— Берестечко!

Канати полетіли на берег і пароплав, заклекотавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія. лежали приблизно на півтори версти від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього «як до свого друга» («шкода», подумала Леся, «що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревізорові»), з редактором Бергман теж мабуть, зустрічався, але з останнім він тримав себе багато холодніш. Щождо Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству. Їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лягарна ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акерману, вони заснували в п'яти верстах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

— Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було, — сказав Бергман, коли компанія, нарешті, розташувалась в абрикосовому саду виноградаря. — Місцеве населення відносилось до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку — переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози везли за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармуровий хрущ, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень,

про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про град та тумани тощо.

— Не дивно, — сказав, нарешті, Бергман, — що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримали іспиту і остаточно збанкрутували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

— Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що «наші гуси Рим спасли». Так?

— Зовсім не так! — спокійно сказав Бергман. — З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім, — тут же чемно додав він, — про це ми мабуть не встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі невеличкий пікнік?

— Ви не помиляєтесь, — сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря. — Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилася скатертину і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли і, не знаючи, про що говорити, розповідали один одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті, всі, крім Лесі й Сірка, були на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

— Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгамонявся й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

— Ви знаєте репортера Скалуського? — спитав він, звертаючись до Топченка. — Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечнікова... Мечніков, як вам відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

— Для чого ви все це говорите? — спитав Топченко.

— Як для чого? — несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило. — Ну, знаєте, взагалі...
— От бачите! — тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор, — «взагалі»... Невже ви не знаєте більш цікавої теми?.. Ви, пробачте за різкість, — звернувся він до Лесі, — я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей «нахабний» ревізор остаточно знахабнів, а цей Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом протягла руку за вином і вмить випорожнила чарку.

— Браво! Браво! — закричав Бродський. — Браво!

Леся повернулася до чоловіка і сказала чітко: *зж*

— Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би «браво»... Ти дозволиш мені, — додала вона, — піти з товаришем Топченком на виноградники?

— Будь ласка!.. З охотою!.. Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина й промовив:

— Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини? *дзл*

— А відкіля це ви взяли? — спитав репортер.

Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

— Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але за те голосним реготом:

— Ха-ха! Ну, й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, очевидно, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попрохати в нього пробачення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

— І прекрасно! — сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Лесю, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось в проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор застулав по пісках поселка. На вулиці — жодної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгамовні швайцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

— Який все таки культурний поселок, — сказав ревізор, зупиняючись в тіні спаленого сонцем дерева. — Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значіння теми Валентин давно вже з нею не говорив.

— Ваші порівняння, — сказала Леся, — безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким културним життям.

— Невже ви перший раз тут? —

— В перший.

— Ну, це вже не по-товариському! — зі щирим обуренням сказав ревізор. — Невже ваш чоловік не міг жодного разу повести вас сюди? З розмов із ним, я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, але від такого поведження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

— Ви, мабуть, не помиляєтесь, — промовила вона. — Але що зробиш?

— Як що зробиш? Він же, здається комуніст?

— Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що «це неможливо», що за це — хай Леся ще раз пробачить йому — за це навіть з партії виключають, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною, і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, негідних справжньої людини Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина, — тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

— Ви ще раз пробачте, — сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесіної руки. — Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і шире співчуття до неї, вона відчула в ревізорі саме ту людину, що про неї мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще щільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

— А я найближчою доріжкою — сказав Бергман. — От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся і ревізор незадоволені були появою виноградаря, але вони, звичайно, не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним в тому напрямку, в якому вказував виноградар.

— Я вам не договорив, — сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із за неї й вибіг сюди. — Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а по суті я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман знову почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організували виноградну кооперацію і т. д. і т. п. і тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

— Цим позбавленням, — сказав Бергман, — ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було включено із рядів кооперації.

— Ви поінформували б про це центр, — кинув, позіхаючи, Топченко.

— Як же! Інформували, — сказав Бергман, витираючи піт з чола. — Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечку і що «так симпатично» ставилися до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

— Ви тільки подумайте, — сказав він. — За офіційними даними, скажімо, Дагестанської республіки робітник в Кизлярі дістає 50 копійок в день, в Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцятирозрядній сітці з спів-

відношенням 1:8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

— Нічого я не гадаю, — сказав ревізор, ще раз нарочито позіхнувши і зиркнувши на Леся, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима. — Ви ясніш кажіть.

— Будь ласка! Я вас вже поінформував про дагестанські норми. Слухайте наші. Підрізник дістає у нас 2 карбованці 48 коп. плюс 27%, себто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах — 16%, на утримання робочома і ведення культроботи — 5½%, утримання будинку відпочинку — 1%, стипендіяльний фонд — ½%, будівля нардому — ½%, помешкання робочома і утримання столу роботодавців — 3½% — всього 27%) — отже 2 карб. 48 коп. плюс 67 коп. — 3.15. Одкривальщиці, сапальщиці, закривальщиці 1 карб. 80 коп. плюс 27% 48 коп. — 2.25. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгомонявся. А коли він підійшов до довійськових цін і сказав, що підрізник діставав від нього «тільки 1 карб.», Леся повернулася до нього і кинула:

— До війни він діставав 1 карб., тепер 2.48 (27% до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти на увагу, що курс довійськового карбованця був вищий і що революцію саме для робітників та селян і роблено?

— Справедливо! Цілком справедливо, — заметушився виноградар. — Але увійдіть і у наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла «увійти в становище» і, подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топченком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шаленна спека. На небі жодної хмари, в повітрі жодного хижака, наче вимерло все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ, а сама пустельна Сагара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу повіяло

холодком. І одразу ж розмову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

— Це все таки, їйбогу, домостроєм відгонить, — продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вместились на береговій траві. — Як хочете, а я вас все таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишились тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все таки вона слухала б його без кінця.

— Я, знаєте, — говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесіного плеча, — я... власне мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор хоч може й не бреше, але у всякому разі «трохи» перебільшує, і все таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самоупевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціалом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею уже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустріне її розгніваними очима: ревногий репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицання ревізора до дружини, «з горя» напився і лежав в Бергмановому саду, як то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, залишившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

— От тобі й маєш! — сказав Топченко. — Так багато чекали від пікніка, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращого він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся: їй приємно було залишитись з ревізором сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко захувала біля свого схвильованого серця.

— Ну, що ж, — сказав ревізор, — нам залишається тільки подякувати хазяїнові за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

— Може бути за годину, а може і за три! — відповів Бергман. — Це залежить від Херсону.

— Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, щось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, заложив в рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

— Як це противно! — сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

— Прекрасного малувато, — кинув Топченко і запропонував жінчині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані години півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті, почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на Дніпрових водах маяк і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не прокидався.

— Як химерно зараз біля цієї глухої пристані, — сказала Леся. — Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води Дніпрові — і все. Ви відчуваєте?

— Як же! Безперечно! — кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесіну. — Я теж відчуваю.

— І знаєте, — мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся, — я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, всі вони жили в таких городах, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звужує кругозір.

— Особливо такі... в такій родині, — обережно додав Топченко.

Леся раптом повернулась до ревізора і сказала:

— Не, ви говоріть прямо: і особливо звужують такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите. — Леся зідхнула й додала: — Так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хибами, брати його за зразок ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала — і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір все їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зараня поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), знову одразу ж заснув. Леся і Топченко залишились на палубі.

На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялися блиском діаманта і клекотали під колесами пароплава.

Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишились тет-а-тет.

— Я вас розумію! — сказав ревізор, знову притискаючись до Лесі плечем. — Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашою вдачею — вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесіну руку і ніжно стиснув її. Вона, не бачила біля себе нікого, відчула, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізорові тим же.

— Ви така прекрасна жінчина, — говорив далі ревізор. — Ви...

Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицання хоч і стороннього, але вже до певної міри симпатичного їй чоловіка. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув їй обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першої кляси нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першій і другій клясі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третьої кляси чути було голоси та зрідка доносилась відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Леся хутко піддалася на залицання стороннього чоловіка, сама Леся, мабуть, не зуміла б відповісти, але Топченко знав, що, не випий Леся стільки, скільки вона випила і не поведься з нею Валентин так, як він поведься сьогодні, із залицання безперечно нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав використати момент. Він уже не тільки цілував Лесю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і «там трохи полежати»

— Що ви говорите! — з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпускав її з ревізором до виноградників. — Що ви говорите?

— Лесічко! — шепотів Топченко. — Ну, скажи мені (він уже говорив їй «ти»): чому ти не хочеш піти зі мною? невже ти любиш свого чоловіка?

— Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не піду.

Леся величала ревізора на «ви» і пручалася. Але ревізор і сама вона — обидвоє вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лесіне обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

— Я згодна. Тільки спершу підіть і знайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилась сама. Вона підійшла до бильця і сперлась на нього. Нервовий дріж охопив всю її істоту. Якось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води Дніпрові, він ритмічно клекотав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіямантив поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було — вони посунулись в сторони, і тільки коли пароплав близько підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев.

Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Леся, сказав, що Валентин міцно спить.

— Ви певні, що він міцно спить? — спитала тремтячим голосом Леся.

— Так. Ми можемо бути цілком спокійними.

Залишалось йти до ревізорової каюти, але жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

— Ви розумієте, що ми хочемо робити?

— Розумію.

— І вам не страшно? — Леся в цей момент тремтіла в

нервовій зимниці. — Вам не страшно? А я — скажу вам одверто — я дуже боюсь!

— Ну, що ти, Лесічко! — сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку. — Це ж, Лесічко, мішанство.

— Ви цілком переконані, що це і справді мішанство?

— Цілком!

— Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесіна поведінка не зовсім подобалась. Будучи нетерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

— Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

— Ні, — тихо сказала жінка, я хочу і я вже не боюся.

Ревізор обняв Лесю і, взявши її під руку, обережно потяг її до своєї каюти...

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин, і, зупинившись, ревізор приготувався щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона уже далі не може жити з ним. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці мислі, метнувшись в жіночій голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але, коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це — не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч все таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

— Це ви, Топченку?

— Я! — відповів ревізор і раптом, кинувши Лесіну руку, підбіг до пасажира. — Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

— А ви ж це як попали сюди? — суворо сказав той, що

його ревізор назвав Семеном Петровичем. — Мені здасться, ви вже давно мусіли бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Він став вибріхуватись. Вибріхувався він якось мамуловато, а юлив саме так, як в день перед ним юлив репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попрохав у Лесі пробачення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

— Семене Петровичу! — говорив десь ревізор, даю вам чесне слово, що я їздив по справах. Я...

Але Леся уже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй знову боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилося те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за людину виняткової влачі, за людину, яка принаймні нічого спільного не має з Валентином, був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

«І це я йому допіру хотіла віддатися?» — зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних, не підроблених фарбах і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась в даль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кичкасу, блимав річний маяк. Леся замислилась.

За п'ять хвилин прибіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

— Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... Ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, схилившись на бильце, тихо заплакала.

ЗЛОЧИН

I

Після вечері Кметь вийшов на ганок. На заході, за курганами хмар конали смуги весняного сонця. Був останній тиждень перед Великоднем. У квітневім повітрі стояв гострий холодок і чітка прозорість. За повіткою дзюрчали потоки й виносили свою пісню в голубу невідому даль.

На Кметевих колінах лежала газета. Так було багато років: приходив з роботи, вечеряв і брав газету. Але зараз її не читав: замислився.

Далеко вдарили в дзвін. Розірвані хмари низько стояли над заводським кварталом і, коли поволі брели повз димарі, майже зачеплювали ґратики. Там, на сході, над заводом було брудно й сіро. Кметь дивився на хмари, і здавалось йому, що так і з життям: клубочиться, тягнеться, а куди — невідомо.

Згадував Кметь, як він жив до цього часу. Він же таки був робітничий ватажок. Всі його поважали, і кожний знав, хто такий Мусій Кметь. Навіть у партійній запальній газеті писав, і, безперечно, до його голосу прислухались. Але от прийшла буря й замела і повагу, і газету, і рішуче все. Більше від того: сина збила з дороги.

Останній удар був несподіваний, раптовий, незрозумілий. Вертались колись у поселок після мітингу. Митька йшов попереду. Кметь подивився на цибату синову по-стать і спитав:

— Ну як, подобається?

Кметь натякав на промовця. Він певний був, що Митька похитає головою і скаже:

— Я, тату, не знаю!

Але на цей раз син подивився на батька з-під лоба своїми гострими виразними очима й кинув образливо:

— Подобається!

Здається, саме тоді Кметь і рішив піти на це темне діло. Саме тоді, здається, така думка майнула в голові, прорізала мозок і сховалась.

І зараз, сидячи на ганку з газетою в руках, Кметь думав про те ж. Він усміхнувся, і обличчя йому нервово перекосилось. Потім подивився на Соньку. Жінка стояла біля повітки й лагодила курям сідало.

Раптом знову бевкнуло. Кметь здригнув.

Праворуч, на заході, як віск, танули червоні плями. Сонце зайшло. Темніло. У сусідському дворі завив собака, і від того виття Кметеві заскеміло в грудях. Він підвівся, постояв ще декілька хвилин на ганку й пішов у хату.

В кімнаті було темно: жінка, виходячи, не засвітила лампи. Кметь сів на ліжко й мовчки дивився в сіру порожнечу.

«Ну й добре: зробив же це хтось із вокзалом? Хтось таємний і близький, хтось мало не рідний йому».

Згадав Кметь, що йде останній тиждень перед Великоднем.

Гарно. Це дуже гарно. Він не говорив і буде вимагати, щоб його одпустили одговоритись. А за цей час він підійде з боку левади до нафтового резервуару і...

Кметь уявив із зловтіхою синову постать, пригадав його впевнені рухи, і йому стало легше. Він підійшов до вікна й подивився на вулицю. В синіх просторах виступали зорі, повз вікно проходили сірі постаті.

Ще вдарили у дзвін.

«Роздзвонились!» І раптом подумав, що він десять-дванадцять років не був у церкві. І це його неприємно вразило, бож про це, безперечно, всі знають, і в першу чергу знає Сонька.

Він із злістю подумав про жінку... «Чого вона не йде в хату? Чого возиться так довго?» — І голосно вилаявся. Потім одчинив двері й погукав:

— Доки будеш там? Чуєш?

— Та йду вже!

За дві хвилини Сонька увійшла в хату й спитала:

— А світло чого не горить?

— А я почім знаю, де в тебе гас стоїть, — буркнув Кметь і знову пішов до ліжка.

Сонька засвітила каганець і сіла латати кофту. Потім вона подивилась на чоловіка й спитала, скидаючи очі:

— Чого ж ти не лягаєш?

Кметь одвернувся до стіни й мовчав.

— Кажу, чого не лягаєш?

Кметь і очей не підвів. А Соньці байдуже — шиє.

І здається Кметеві, що вона й шиє якось образливо, не так, як люди. І вигляд у неї надто вже світлий, бадьорий і жиггерадісний. Почував Кметь, що підступає йому щось до горла, і хочеться йому підійти до Соньки і вдарити її.

Під полом зацокотів цвіркун. В кімнаті стало ще тихше. Лише розмірене жінчине дихання тривожило сірий, півтемний спокій. Зрідка за вікном шумів тротуар.

... Отже, він обов'язково її вдарить. Це буде так несподівано, це так приголомшить Соньку! І справді, за 19 років він навіть не замірявся на неї.

Кметь подивився на жінку і глухо промовив:

— Що ти робиш?

— А твоє яке діло? — спокійно сказала Сонька.

— Таке діло, що люди до свят готовляться, а ти з єрундою возжаєшся.

— Що з тобою? — здивувалась та. -- Чого тобі треба?

— А того треба, що в людей свято пройде святом, а в нас і на перший день черствим хлібом давитись прийдеться.

Жінка нічого не розуміє.

— Відкиля це ти взяв? Я ж одержала святкову пайку.

— Одержала! — кинув іронічно Кметь. -- Цим нагодуєш!

Сонька рішуче не може зрозуміти, чого від неї хоче чоловік. Рухи їй нетерплячі, очі заблищали. Вона положила кофту, підійшла до столу і спокійно спитала:

— Ну, а де ж більше узяти?

Кметь мовчав.

— Ну, кажи, де? Я піду дістану!

— Люди дістають, значить, можна! — кинув Кметь. Сонька сплеснула руками.

— То ж люди, а то ми. Люди знаєш, як дістають? День робить, а десять спекуляничить. Може, і мене поженеш туди? Як по-твоєму: і я буду шльондати по вагонах?

Кметь цілком погоджується з жінкою. Та почуває він, що підійшов якраз той момент, коли можна підвестись і, зіпивши зуби, замахнутись на Соньку.

— А чим же ти краща від людей? — задерикувато кинув Кметь.

— Що ти, розуму тронувся? — скрикнула Сонька. — Хто тобі дав право мене в курви приписувати? Прощу: «чим краща»? А тим краща, що не поїду я таскатися по станціях.

Кметь став біля столу. Його гострі очі дивились униз, брови йому піднялись стрілками до чуба, а по смуглявих щетинистих щоках проходили нервові зайчики.

— А як заставляю? Що скажеш? — і він зціпив зуби.

Сонька здригнула плечима:

— Не задавайся! Все одно діла не буде.

— Чого ж це? Може в «совіт» подаси жалобу? — сказав Кметь і усміхнувся.

— На чорта мені твій «совіт» здався! Не буду спекуляничити — от і все.

Кметь одійшов до дверей і, вийнявши з кишені кисет, почав крутити цигарку. Та знову згадка про те, що Сонька може так чи інакше пошкодити його *справі*, — знову ця згадка викликала лють, і тоді він кинув задерикувато:

— З кофтами возжасься! Нема того, щоб діло робити.

Але Сонька вже мовчала. Вона раптом зрозуміла, що з чоловіком діється щось неладне.

Кметь скрутив цигарку. Він не запалив її і тільки тримав у тремтячих руках. Так пройшло декілька хвилин. Раптом він рішуче пішов до жінки й крикнув:

— Вставай!

Сонька від несподіванки мало не підскочила.

— Що таке? — і поставила на нього свої широкі здивовані очі.

— Вставай, кажу!

— Та встала ж! — розгублено бурмотіла жінка, нічого не розуміючи. Кофта впала додолу, а червоне обличчя враз їй зблідло.

Кметь, як шуліка, дивився на Соньку своїм гострим поглядом і думав: «зараз ударю». Але рука не підводилась, ніби її паралізувало.

В цей момент хтось завозився в сніях. Жінка почула це і одразу ж їй одійшло.

— Що ти, збожеволів? — сказала вона й нахилилась по кофту.

Але Кметь вмить розмахнувся з усієї сили й спустив кулака на нахилену Соньчину голову. Удар не досяг цілі, і кулак зачепив тільки хустку. Кметь не вдержав рівноваги і ледве-ледве не впав на підлогу.

... А в кімнаті вже стояв цибатий хлопець і здивовано дивився на Кметя. Очі йому теж блищали, і на матовім молодім обличчі появились червоні плями. Він держав в одній руці долото, а в другій — кошик із недоїденим шматком хліба.

— Митю, подивись на батька! — підійшла до нього жінка, затуляючи однією рукою голову. Потім раптом кинулась на ліжку й заплакала.

— За що!.. Що я йому зробила?.. За що?

Митька зиркнув на батька. Той сидів на лаві, знизивши вії, і знову крутив цигарку. Руки його й тепер дрижали.

Сонька змовкла, і в кімнаті стало так тихо, ніби в забутім нежилім помешканні. Тільки цвіркун вистукував свою одноманітну пісню.

Митька підійшов до скрині й положив на неї кошик і

долото. Потім зняв засмажену сорочку, кинув її на піч і вдяг чисту. Все це він робив просто, невимушено.

Тоді підвелась Сонька і, дивлячись кудись поверх голів, запитала сухо:

— Будеш вечеряти?

— Давайте! — сказав Митька.

Сонька подивилась на сина червоними, сухими очима й сказала:

— Чого ж ти так запізнився?

— А хіба вам тато нічого не говорили?

Кметь здригнув. В Митьчинім голосі йому почулось щось насмішкувате.

— Що там таке? — просто, ніби нічого й не трапилось, звернулась жінка до Кметя.

Кметеві не хотілось відповідати, але той тон, з яким звернулась до нього жінка, підкуплював, і він не міг мовчати.

— Та тож прохали на зверхурочні зостатись, — сказав суворо Кметь і тут же подумав: що йому? От він ударив Соньку — і ніхто не посміє йому на це сказати щось. Не хоче на зверхурочні — теж нікому нема діла.

— А чого ж батько не остався? — звернулась мати до сина.

— То хай тато й скаже!

Митька кинув це недбало, наче його зовсім не цікавило, чому його роботящий батько не хоче на зверхурочні зоставатися. Але Кметь добре розумів, що син бавиться з ним, глузує з нього. О, він добре знає, чого хоче Митька: Митьці хочеться, щоб його батько день і ніч працював на користь ненавидних йому, що покалічили його жигтя. То байдуже, що Митька ніколи з ним не говорив про це. Кметь і без нього знає, чим дихає його син.

І знову наростала лють.

— А в тебе що — язика нема? — кинув грубо Кметь.

Митька положив ложку на стіл і сказав:

— У мене, тату, єсть язик. Та ви ж самі вчили мене, щоб я даром не ляскав ним. Я ж почім знаю, чого ви не zostались на зверхурочні. Як узнаю, то тоді й скажу.

Сонька сіла на стілець і питливо подивилась на Кметя.

— Не ляскав! — кинув зневажливо Кметь. І тут же подумав: «він скаже!»

Що він скаже? І раптом здригнув. Може, син знає, що його батько надумав? Так ні, цього не може бути. Відкіля він знає?..

На вулиці бахнув постріл.

— Що це кожду ніч стріляють, — сказала Сонька. — І коли вже цих бандистів не буде?

Кметь подивився на жінку. «Бандистів! Вона теж щось розуміє! Сволоч!» — і потім він підвівся і побрів із хати.

II

На другий день Кметь не пішов на роботу: «він буде говіти». Почуття незадоволення й тривоги не залишили його ні на одну мить. Воно й зрозуміло: думка про злочин гнітила його, а все складалось так, що він мусів одтягувати цю справу. Головне ж, у нього було дуже замало пороху, а він хотів зробити щось грандіозне. Кметь уявляв собі цілий потоп огню. Це, безперечно, буде щось надзвичайне.

Того ж дня Кметь помітив, що Митька, ідучи на завод, чогось посміхнувся, і Кметеві здалось — зловтішно. Невже син догадався, чому батькові так забажалося говіти?

З Сонькою після сварки він почував себе краще: жінка тепер не посміє розпитувати його. Правда, було якось не по собі, бо Сонька не тільки нікому не скаржилась на нього, але й поводитись так, ніби між ними нічого й не було. І не розумів Кметь цього, ба навіть Кирпанева жінка і та вже вміла постояти за себе.

Цілий день Кметь ходив по базару й розпитував у людей, де йому можна дістати пороху. Кожному він додавав:

— У нас на річці дикі качки сидять, хочу набити на празник.

Всі йому, звичайно, вірили, і ніхто не звертав особливої уваги на цю людину з хоробливим блиском в очах. Тільки якийсь солдат зауважив:

— Тепер, товаришу, дичі бити не можна. Стріляти будете після Петра.

Кметь запам'ятав це й розпитував ще обережніш.

До обіду базар так розрісся, що загатив трохи не всю вулицю. Як комашня, метушились люди на великому пляцу.

«От тобі й нема свobodної торгівлі» — із зловтіхою подумав Кметь. В кожному крамарі він тепер бачив свого спільника.

Півфунта пороху він усе таки дістав. Решту рішив дістати завтра. А ввечорі коли задзвонили до сповіді, Кметь пішов до церкви.

Біля дверей він перехрестивсь і побрів у темний куток. Як і кожна випадкова людина, він почував себе серед ікон якось ніяково.

Збоку хтось погасив свічку, і від неї розлився по церкві сморід. Кметь дивився на бабу, що стояла поперед його. Вона ретельно молилася і часто біла поклони. Потім, коли вийшов священик, Кметь подивився на нього й подумав: «і цей піп буде сповідати мене?» І не вірилось, що саме цей, бо ніяк не в'язалась гладка велетенська попова постать із таїнством сповіді. Кметь замислився.

— І ви говеть пришли? — нарешті, почув він біля себе хрипкий голос.

Священик стояв біля Кметя й солоденько всміхавсь. Очі йому замаслились і дрижало гладке підборіддя.

— Да, батюшка, — ніби прокидаючись, сказав Кметь.

— Тогда пожалуста! — закивав головою священик, наче дуже був задоволений відповіддю парафіянина.

Підложивши голову під чорне покривало, Кметь раптом згадав про злочин. Він здригнув, і йому забилося серце. Він навіть подумав, що може щось крикнути і зробити якусь нісенітницю. Голова його ходила ходо́ром.

... Додому він прийшов мало не розбитий. Сонька і сьогодні латала кофту. Але Кметь не тільки не чіпав її, а навіть і не заговорив до неї. На нього несподівано найшла байдужість, і почував він себе безсилим.

Заснув він скоро і прокинувся, коли вже сонце стояло у вікні, а по стіні бігали сріблясті зайчики.

«Ну, будемо кінчати», — подумав Кметь і пішов під повітку, де лежав захований порох.

Надворі було весело й дзвінко. По блакитному полю сунулись сиві, розірвані хмари. Якась пташка сіла на стріху й вистукувала: «цвірінь-цвірінь».

Кметь пішов у куток, де лежала солома, розрив її і дістав відтіля паунок. «Мало, треба більше», — рішив він і знову ретельно уложив паунок на попереднє місце.

У двох церквах дзвонили — одноманітно й невесело.

Після причастя Кметь ще пішов на базар, але пороху вже дістати не міг (цікаво, коли священник давав йому з ложки вина, йому раптом занудило. І потім усе стояв перед ним гладкий попів палець і темночервоний шматок проскури).

Цілий день Кметь обмірковував, як йому попасти на завод, щоб положити зарання паунок із порохом у тім місці, де намітив (для чого це саме зарання зробити — він не знав). Проходити через ворота він не рішався, бо можна було зустріти когось із знайомих. Цього ж Кметь не хотів.

Коли зайшло сонце, Кметь мовчки вийшов із хати і, як тать, озираючись, пішов до повітки. Дістав там паунок і побрів на вулицю. Він мав дійти до того місця, де кінчається заводський паркан, перейти на той бік дороги і там перелізти. Це можна було зробити непомітно, бо з того краю починались луки й майже ніхто не ходив туди.

Коли Кметь ішов біля заводських воріт, відтіля виходили робітники з кошиками: був шабаш. «Ну, це краще», — подумав він і звернув за ріг.

Від луків дмухало вогкістю, а в далечині на обрії простягались сизі димки. Сонце стояло ще височенько, але Кметь цього не боявся. Коли б хто й побачив його — кому яке діло. Він же робітник цього заводу і коли перелазить через паркан, то, значить, має на це рацію.

Переліз він невдало. Перш за все важко було дістати верху, а коли скочив на паркан, почув, що болить рука:

він розідрав її, і кров залляла всі пальці. Сплигнувши на той бік паркану, він почув лому і в нозі.

Кметь попрямував до порожнього цеху (після війни там ще не було праці). В порожньому цеху він бачив резервуар з нафтою.

Дивно — скільки раз проходив біля цього місця й ніколи не відчував того, що зараз. Він завше пізнавав себе тут своєю людиною. А тепер...

Кметь ішов повз велетенські димарі. Збоку стояли гігантські іржаві домни й вигинали свої величезні постаті в небо. З поверху по драбинці, що вела нібито в льох, спустився вниз.

Навкруги було мовчазно. І в цій мовчазності він відчував невимовну тоску.

«Що за причина?» — подумав Кметь і рішив: це того, що він переліз через паркан.

Кметь увійшов у пустельний цех. Бантини полосували весь дах, і крізь незалатані порожнечі витикались шмаття голубих просторів. Стояла залізна тиша. Опеньки сиротливо тулились до мертвих вальців. Печі порозкривали свої пожадливі роти й похмуро дивились у тьму.

Але всюди відчувалась велика сила пориву, що причаївся в цій залізній мовчанці. Здавалось, що не встигне зашвицати ремінь, як тут знову забушує вогняне море й вийдуть із берегів залізні океани, як побідний потоп.

Як тать, скрадався Кметь до резервуару.

Раптом десь близько почувся кашель. Кметь здригнув і притьма кинувся за піч... Але вже було пізно — перед ним стояв Кирпань.

— Це ж ти чого тут, куме, шаландаєшся? — спитав той.

— Як чого? Додому йду! — удаючи з себе спокійного, відповів Кметь.

— Хіба ж сюди додому, — спитав Кирпань. — Та ти ж нібито й говієш сьогодні?

Кметь розгубивсь. Він подивився на Кирпаня й ясно побачив на нім хитреньку усмішку.

— Знаю, яке це «додому!», — казав далі той. — Хіба ж таки я не кум тобі? Га? Чого ти ховаєшся?

— Як ховаюся? — спитав Кметь і зблід.

— Слухай, куме! Невже ти думаєш, що я промовлюсь де? Своя ж людина, не чужа.

Далі терпіти не можна було. Кметь інстинктивно схопився рукою за пазуху, де лежав порох, і гарячими очима дивився на Кирпаня. Ще один-два моменти, і він кинувся б на нього.

Але Кирпань його попередив.

— Я ж знаю, за чим ти прийшов, братіку, — сказав він. — Я й сам шукаю чогось підходящого. Що ж зробиш: не вкрадеш — не проживеш.

У Кметя зразу відлягло від серця: он про що він каже!

— Не можна, братіку, ніяк не можна прожити, — казав далі Кирпань. — Те, друге продаси — от і жив чоловік. Без свободної торгівлі ніяк не можна.

Кметь добре знав, що Кирпань на самогон переводить державне залізо, і в іншій обстановці, напевне, полаявся б із ним, але зараз було не до цього, і більше того: він навіть зрадів, що Кирпань має таку вдачу.

— Да, — сказав він із полегкістю. — Я теж хочу дещо підхопити, може, на базарі продам.

— Що ж робити, — виправдувався Кирпань, — все одно наше, народне.

Кметь мовчав. Він уже думав, як би скоріш розійтись із «кумом», інакше йому сьогодні нічого не пощастить зробити.

Знаючи Кирпаневу звичку — не відходити від людини, не попрохавши в неї на цигарку — Кметь вийняв зараня кисет і подав його.

— Кури!

— За це спасибі. Оченно благодарствую. Люблю покурити, — і весь Кирпань лакейськи зігнувся.

Тоді в цех залетіла птиця, покружляла з півхвилини і зникла. Десь цокотіли молотки: почала роботу нічна зміна.

— Оченно благодарствую, — знову сказав Кирпань, подаючи кисет.

— Кури на здоров'я!

— Ну, а тепер, мабуть, розійдемося: так краще буде.

— Добре, іди, — сказав Кметь, що давно вже чекав цього. — Я ще тут подивлюсь.

Кирпань ступив два кроки вперед і раптом повернувся:

— Да, я забув спитати тебе, братіку: ти, бува, не посварився із жінкою?

Кметь здивовано подивився на Кирпаня.

— Відкіля це ти взяв?

— Ха, ха, — солоденько всміхнувся той. — Це мені вже звісно. Бачив, як учора в ячейку йшла. Думаю, що це з нею — чи не сказалася? А потім догадався: напевне, з чоловіком посварилась.

І ця новина за інших обставин вразила б Кметя, але зараз він тільки сказав:

— Юринда!

— Та про мене... хі-хі... — захіхікав Кирпань і пішов убік.

Кметь доти стояв і дививсь услід йому, аж поки Кирпанева постать зовсім зникла за вальківницею й заглухли кроки в лабіринтах цеху.

Сутеніло. Останній промінь кволо маячів на бантині й конав. Кметь обережно вийняв із пазухи пакунок із порохом і, тихо ступаючи, пішов до резервуару з нафтою.

Недалеко була сторожева будка, і Кметь мусів так підійти, щоб ніхто його не помітив із вікна. В останній хвилині йому прийшла думка: навіщо зараз класти? Чому не зразу? Але рішив, що так буде краще: йому, моляв, не страшно буде підходити сюди в другий раз.

Кметь вийшов із цеху. Кучеряве світло весняного вечора кинулось йому в очі. Поперед його лежали рейки, Кметь поспішив зайти за них. Десь збоку знову вистукували молотки, і стук цей біля цього порожнього цеху був якийсь сумний і сиротливий.

На дальній дзвіниці бевкнуло. Кметь рішуче рушив вперед.

Біля резервуару, звичайно, нікого не було. Теж і біля сторожки. Сторож, мабуть, дрімав у помешканні.

Поспішно розглядаючи резервуар, Кметь нарешті набачив місце, де можна було, як йому здалося, сховати порох. Озираючись, він кинувсь туди й підложив пакунок під лист іржавого заліза. Потім ще раз подивився навкруги себе, і, коли упевнився, що ніхто його не бачив, крадькома пішов до цеху.

«Може, у ворота тепер вийти?» — подумав він.

«Ні, краще не показуватись на очі» — і попрямував до паркану.

Коли він проходив біля купи зваленого заліза, йому раптом здалося, що хтось збоку зашарудів. Він підвів голову й зупинився: ніде нікого не було й стояла тиша.

Але коли він пішов далі, знову той же шум.

Кметь відчув, як по його спині покотився дріж і волосся зашаруділо на голові. Він поривався вже піти до резервуару, щоб забрати пакунок. Мовчазне залізо, що похмуро дивилось на нього з усіх кутків, сьогодні лякало його.

Та знову нікого ніде не було й стояла тиша. Кметь заспокоївся.

Нарешті він вийшов із цеху.

Було тепло. З луків дмухав жвавий вітрець, а на заході линяли останні смуги рожевого проміння.

На цей раз Кметь переліз через паркан більш удало. Він пішов туди, де маячів лісок. Ішов по драговині і в'язнув. Але що далі відходив од заводу, то краще почував себе. Завод гнітив його. Здавалось навіть, що тепер, після того, як він побував у заводі «не через ворота», він у ворота більш ніколи не зайде.

Ходив він дуже довго і, хоч головного ще не зробив, почував себе добре. Про злочин він сьогодні нічого не думав.

Коли Кметь вертався додому, вже було зовсім темно. На горі, де стояла церква, блищали вогники: сині, червоні, фіолетові. Вогники метушились, ховались один за одного і знову вискакували у простір.

Кметь згадав, що сьогодні четвер, «страсті», і згадав ту весну, коли він перший раз виходив із села. Це теж було перед Великоднем. Згадав, як він стояв перед заводською брамою і як у нім боролися два почуття: бажання повернутись у тихі селянські оселі і друге — навіки покинути їх.

Кметь ішов угору, а за ним, назустріч горувим огням, бігли спогади.

Було тепло, йшла весна.

III

Мало не всю ніч Кметь не спав і перевертався з одного боку на другий. Його знову почала мучити думка: як він зробить те, що задумав? Порох він уже положив і треба, значить, кінчати. Але чи встигне він зробити це до Великодня, щоб хоч на свята найти собі спокій?

Ранком, повний вражіннями дня, Кметь заснув. Але і ранковий сон був недовгий. Він прокинувся ледве засіріло, коли Сонька й Митька ще спали. Підвівся з ліжка й вийшов на ганок.

Погасли зорі. На схід лягли пасма сірого світла. Десь кричали півні — задиркувато, бальоро. Кметя проїняв дріж, і він пішов у хату.

«Сьогодні, як стемніє, піду й запалю», — думав він.

Митька вже одягся, але Сонька ще лежала.

— Що ж це ти так... — звернувся Кметь до Митьки, побачивши, що той бере робітничу сорочку.

— Як це так? — підвів син брови.

— Я питаю: і сьогодні підеш на роботу?

— Звісно, піду! Чого ж мені не йти?

Підвела голову від подушки й Сонька.

— Візьми там, Митю, у скрині паски шматок, а то хліба нема.

— Добре, мамо, — сказав Митька.

«Яка дружба», — подумав Кметь, і тут же пригадав Кирпаневі слова. «Невже й вона пішла по синовій доріж-

ці?» І йому до болю захотілось зробити їм обом якусь неприємність.

Кметь подивився на дружину. Одно її око, що вийшло з-під ковдри, стрілось із його очима. Якось допитливо дивилось це око, так допитливо, що в нім знову прокидалась лють. Кметь перевів погляд на сина, але й тут його очі стрілись з уважним поглядом.

Ледве стримуючи себе, Кметь нахабно зміряв сина з голови до ніг.

Це був уже не той гарний Митька, який колись так уважно слухав його. Це була конче доросла людина. Це був його ворог. Він добре помітив, як ніздрі породистого Митьчиного носа широко роздimalись, а на високому лобі, над переніссям, (помітив) лежала грізна й уперта складка. І Кметеві знову до болю захотілось, щоб скоріш прийшов той бажаний момент, коли він піднесе сірники до пороку.

— А ви хіба не підете, тату? — спитав Митька, і голос його був тихий, лагідний, навіть наївно-дитячий.

— Чого ж я піду? Хіба забув, що говію?

— Ви ж одговорились уже?

— Ну, все одно! Одпуск я маю до кінця тижня.

Митька перев'язав мотузком сорочку і ніби про себе сказав:

— А воно б слід було. Роботи багато!

— І на самім ділі. Пішов би ти на роботу, Мусію! — сказала Сонька.

— Не піду! — кинув Кметь і підвівся.

Син теж підвівся і насмішкувато подивився на батька. Саме — насмішкувато. Кметь це добре зрозумів.

Потім Митька вийшов, і його довго не було: мабуть, пішов на завод.

Кметь залишився з Сонькою. Вона вже поралась біля печі. Він підійшов до вікна й сів біля поцелястої кішки. Кішка так жалібно м'явкала, що Кметеві стало її шкода. І він спитав:

— Чи нема там у тебе чого-небудь кішці дати?

— Де там візьметься! Хіба не чув, що я й Митьку без хліба випровадила?

Але Кметь ще більшу жалість відчув до кішки, і він сказав:

— Тоді дай їй шматок паски. Вона ж голодна.

Сонька спалахнула:

— Скажіть, будь ласка! Кішку жаліє. Треба спершу людей пожаліти. Одразу видно чоловіка... Не дам!

Сонька рішуче одрізала, і Кметь змовк. Він почував якусь безсилість і не мав охоти сваритися.

Кметь вийшов на вулицю і побрів на базар. Тільки по дорозі до базару він згадав, що йому вже порох не потрібний, і повернув до Кирпаня.

Біля воріт його зустрів сам Кирпань. Як і завше, він солоденько усміхався й мав такий вигляд, ніби запитував улесливо: «чи нема у вас табачку?» Але на цей раз в його очах була ще розгубленість: він дивився на Кметя так жалібно, як побите цуценя. Кирпань надто поспішно простяг руку.

Кметь поліз у кишеню по кисета й кинув:

— Зараз дістану!

— Ні, я здоровкаюсь, — сказав Кирпань, — ходім, братіку, до тебе!

— Ага, — зрозумів Кметь і взяв його руку. Потім спитав: — До мене? Чого?.. А я до тебе прийшов!

— Ні, краще до тебе підемо. Не може я з цими сволочками жити. Нема вже терпіння, — і Кирпань покривив обличчя.

Тоді вийшла Кирпанева жінка. Вона була бліда, похмура, і хустка злізла їй з голови. І тому, що весь одяг її був з різнокольорових латок, здавалось, вона наділа комедіянське вбрання.

— Хай заходить чоловік! — одразу накинулась вона на Кирпаня. — Ти скоро всіх гарних людей одіб'єш від нашої хати. — І звернулась до Кметя: — Заходьте, пажалуста.

Кметь хоч і знав, що Кирпань не б'є вже свою дружину, але він ніяк не уявляв її такою. Останній раз вона мала саме такий вигляд, який зараз має Кирпань.

Кирпань не сперечався, ще більше погорбився й заговорив улесливо:

— Та й у самім ділі, заходь, куме!

— І ти йди, — суворо накинулася на Кирпаня жінка. — Нічого шляться, все одно прогуляєш дні.

Кирпань побіг уперед, за ним пішли в хату Кметь і жінка.

В кімнаті було брудно. Через невеличкі вікна ледве просочувалось світло. На пічці й підлозі плазували маленькі діти. Старша, десятилітня дівчина, прокачувала на столі скатертину. Від пічки йшов дух печеного тіста. В колиці лежало дитинча й хникало. Ще пахло пелюшками.

Кметь зняв капелюха й сів біля столу.

— От подивіться на нього, — говорила Кирпанева жінка. — Добрі люди роблять, стараються, як би сім'ю прогодувати, а він (і вона кивнула головою на Кирпаня) тільки й знає, що прогули робить... Ну, скажи ж: чого ти не пішов сьогодні на завод?

— Не всім же й робити, — невміло виправдувався Кирпань. — От і кум не працює сьогодні.

Жінка покачала головою:

— І совісти в тебе немає! Кум говіють, а ти самогонку жреш. Совість у тебе собача!

Кметь пересів на другий стілець, він почував себе ніяково.

— Ну, ви чесний, роботящий чоловік, — звернулася жінка до Кметя. — Ну, скажіть хоч ви мені, хіба ж то діло, що він мудрує? Я, каже, дурно не хочу робити, хай мені жалювання дадуть як слід. Та невже ж я від його гулянок більш дістаю? Я, каже, краще поспекулянчу. А де ж воно дівається те, чим похваляється він? Отак і вилітає, як приходить. Сьогодні з приятелями пропив, а завтра в карти прогуляє.

Кирпань вдавав із себе байдужого, але жінка, очевидно, його допікала, і він раз-у-раз підводився з місця.

— А я все таки на тому стою, що нам не роцот покинути моє діло, — казав він тоном комерційної людини, яка

й сама непевна того, що вона діло каже: — треба пожаліти дітей. Інакше всі передохнуть.

— Не рошот! — скипіла жінка. — Діти передохнуть! І вродиться ж така людина! Та ти ж дітям від своєї торгівлі й бублика не дав! Він дітей жаліє... Щоб тебе так чека пожаліла, як ти їх жалієш! Ви, прокляті супостати, все молоде покоління поморите. Нема у вас совісти, анцихристи!

Кметь слухав Кирпаневу жінку й відчував, як до його обличчя підступає гаряча кров. Він дивився на підлогу, і здавалось йому, що в нього встромлено тисячу допитливих очей.

Заплакала дитина.

— Манько, іди покачай! — сказала жінка.

Десятилітня дівчина повісила на гвіздок рушника й підійшла до колиски.

— Ая-я-я! Спи, моя дитиночко, — заспівала вона одноманітно, тоненьким голоском.

На печі шаруділи діти і, мабуть, старший учив меншого:

— Та не так, не так. Ти от як... «ми на горе всім буржуям мирової пожар роздуєм».

Кирпанева жінка розклала на столі біле шмаття, вибирала подерте й відклала його. Кирпань стояв біля дверей і пускав дим у щілину. Кметеві хотілось виправдати Кирпаня, але він не знав, що сказати. Кирпань допоміг.

— Да, — сказав він, — тобі гарно говорити. А хіба в мене серце не болить? От як жили ми в льоху, так і живемо. А дехто й тепер у панських хоромах розкошує... І п'ю я, щоб ти знала, з горя. Ну да, з горя!

Кметь відчув у цих словах гнітючу правду і з полегкістю сказав:

— Правда! Це істинна правда!

— Та покачай її, щоб не вила, — крикнула жінка на дочку й додала, звертаючись до Кметя: — Я не знаю різних сволочів. І ніколи мені взнати про них. Та тільки ж ви не потурайте на те, що він каже. Пішов він хоч раз на якийсь зібрання? Хоч раз кому слід плюнув у харю... Рево-

лющонери погані, поза хахольках тільки перешіптуються!

Кметь знову хотів підсобити Кирпаневі, але й на цей раз не міг. Навіть дивно було — так багато мав сказати, так багато було на що нарікати, — і не міг промовити жодного слова, ніби язик присох. І знову почало нудити йому.

А жінка казала далі:

— З серцем він своїм носить! Самогоном його залляв, стухло воно тобі. Якби горіло, не те б робив, що зараз!

Потім іще говорила довго, але Кметь уже не міг її слухати. Чув він тільки, як вона повернулася до нього й кинула:

— Ви чесний чоловік, роботящий. Ну, скажіть, чи єсть у таких людей серце?

— Прощайте, — раптом сказав Кметь і вийшов із кімнати.

До самого вечора він ходив по вулиці. Його весь час навертало подивитися на пакунок із порохом. Декілька раз він навіть поривався піти до паркану й перелізти на заводський двір. Але цього все таки не зробив і, як тільки заоріло небо, — пішов додому. Біля дверей він почув голоси. Зупинивсь і слухав. Говорив син і ніби намовляв когось. Щось стукнуло Кметеві в голову. Він потихеньку, скрадаючись, підійшов до вікна й подививсь.

Біля столу стояв Митька, а на лаві сиділа Сонька. Син розмахував руками й щось доводив матері.

— Я кажу, вам треба так зробити... — почув Кметь. Далі нічого не можна було розібрати, бо в цей момент хтось проїхав біля двору, і стук од коліс заглушив Митьчин голос.

Постоявши кілька хвилин біля вікна, Кметь пішов у хату. В сінях він зустрівся з сином.

— Куди ж це ти, Митю? — спитав він.

— У завод! — відповів той.

— Знову в завод? Завтра ж свято!

— От саме того й іду, кинув син. Треба до свят скінчити замовлення.

Кметь подумав: «куражиться». Бачить, що батько на завод не ходить — ну й «куражиться»! Увійшовши в хату, Кметь зняв чоботи й поліз на піч.

І в його хаті, як і в Кирпаня, пахло печеним тістом. На столі стояла паска, а на ній лежала свіча.

— Ти б, може, поїв чогонебудь? — ласкаво сказала Сонька.

— Не хочу, — сказав Кметь.

— Чого там не хочеш? Я тобі одріжу паски.

І Сонька полізла в скриню, вийняла відтіля шматок білого хліба й подала його чоловікові.

— На, візьми.

Кметь машинально взяв хліб і положив його в рот. Проте проковнути не міг; він раптом згадав, що йому вже треба йти туди.

Зліз з печі й вийшов на ганок. Дві-три останні години він зовсім не думав про те, що йому треба зробити. Але зараз думки насіли на голову й не давали йому спокою.

Небо було чисте й прекрасне. На горі, де стояла церква, метушились люди. Дзвонили одноманітно, розмірено. І знову пригадав Кметь молодечі літа: і далеку церкву, і старого дядька, і дівочі жарти біля церковних воріт. Навкруги було тихо, і лише від заводу йшов глухий, здувлений гул. Десь угорі кричали гуси.

Кметь подумав про Соньку, про сина, потім згадав слова Кирпаневої жінки. «Вона вважає мене за чесного чоловіка». І знову було тоскно.

— Ну, вже час іти, — мало не голосно сказав він і попрямував з двору. Але на воротях зупинився: він згадав раптом, що не має сірників. «От штука» — криво всміхнувся він: «йду на таке діло, а про головне й забув».

Отже, треба було вертатися в хату, і Кметь пішов до дверей.

Жінка вже лежала на ліжку. Вона була вдягнена, мабуть, думала йти до заутрені. Каганця було прикручено.

Сірників Кметь ніяк не міг знайти — Сонька, мабуть, сховала їх. Подивився на жінку: заплющені очі, очевидно,

спить. Постояв серед хати, потім несподівано для самого себе ліг на стілець.

Як довго він пролежав, Кметь не пам'ятає. Та тільки бачить він, ніби жінка примружилась і дивиться на нього. «Це, мабуть, здається», — подумав він і перевів очі на підлогу.

Каганець скупо блимав. І знову одноманітно дзвонили на горі...

І знову Кметеві здалося, що дружина таки дивиться на нього. Він не витримав і спитав:

— Ти що, не спиш?

— Не сплю, — сказала зажурено жінка і підвелась.

Потім пішла до нього й сіла на стілець.

Кметь теж підвівся.

— Митька каже, слаба з тебе людина, — раптом якось глухо сказала Сонька. — От я, значить, і надумала.

— Що ти надумала? — спитав Кметь і відчув, як йому знову заскеміло в грудях.

— Надумала, що з тебе слаба людина, — говорила далі Сонька й дивилась кудись убік. — І піду я, значить, од тебе. Це не Митька навчив мене. Сама я. Як можна жити, коли в тебе серце змінилось? Треба, значить, міняти життя.

Кметь здивовано подивився на Соньчине обличчя. Прожив він із нею половину свого віку, а ніколи йому й на думку не спадало, що вона може говорити так. Тільки тепер Кметь помітив, що в неї вже не горіли шоки: позападали.

— Ти на мене не серчай! — казала зажурено жінка. — Це не ти ведеш життя. Я оце лежала й думала: хто веде життя? І не можу сказати, тільки голова болить. Іноді й найдеш винуватого, а потім подумаєш — ні. А що хорі ми, то правда. І ніяк ми не найдемо ліків проти хороби.

— Я не розумію, про яку ти хоробу говориш? — кинув Кметь і провів долонею по голові: так важко було од думок.

Сонька замислилась.

Під скринєю зашаруділа миша, знову на горі дзвонили одноманітно.

— Я й сама думала: яка та хороба? Не болить — значить, не хороба, а воно виходить, що болить, та тільки не так. Он що! Не вдарив би ти мене — я, може б, і не догадалась про це. Може б і вмерла, не пізнавши хороби. А тепер от пізнала й радію з цього. Радісно мені, Мусію, стало, ніби я тільки но народилась на світ.

Сонька змовкла й додала рішуче:

— Тепер піду од тебе. І не серчай на мене, Мусію: не злоба мене виводить із цієї хати.

Вона поклала руку на Кметеве чоло. Рука її була холодна, і тому, що рука її була холодна, Кметеві стало легше. Сонька раніш його ніколи так не ласкала, і цей її несподіваний рух він прийняв, як щось надзвичайно пріємне. І тоді ж він відчув, як здавило йому горло і раптом захотілось йому кинутись на ліжку, устроїти в подушку голову й заридати.

В цю мить кімната раптом задрижала, як під великим вибухом. Шипіння та рев розрізали тишу. На заводі переможно закричав гудок. Кричав довго, напружено. А коли знову стихло, Кметь відчув, як йому по щоках побігли теплі краплі. Почуття самотності відходило, і він уже пізнав біля себе людей з такими ж болями, як і в нього. І з жахом подумав Кметь, що він може зробити щось надзвичайно безглузде.

Він обережно одхилив Соньчину руку і, похитуючись, вийшов із хати.

Як божевільний, побіг він до заводу. Переліз через паркан, і, не оглядаючись, ускочив у пустельний цех. Зупинився. Стукало в висках і нічим було дихати. Плуताючись у темних лябіринтах, він ніяк не міг потрапити до резервуару з нафтою. Раз-у-раз чіплявся він у темряві за залізо, і воно, дзенькаючи, луною відходило під стелю.

«А як пакунка нема?» — з жахом подумав він. І тут же пригадав те шарудіння, що почув, повертаючись минулого вечора від резервуару.

«Все пропало!» — майнула думка, і він рушив далі.

Резервуару не було. Ніби провалився крізь землю. Кметь знав тут усі ходи й виходи, але зараз він так заплутався, наче перший раз попав сюди.

І справді: тут кінчається цех, тут повинна бути яма для шлаку. Але ні ями, ні резервуару не було. Ніби вже все провалилось крізь землю.

Так він проблукав із півгодини. Нарешті зупинився біля будівлі, що в ній пізнав сторожку, і тоді за мить був на тім місці, де поклав порох.

Кметь засунув руку під лист заліза й завмер: паунок і справді зник. Похололо серце, ще хуткіше забило в висках. І знову прийшло в голову шарудіння.

Тоді в розпачі він схопив залізний лист і з силою його одкинув. Присів і бігав пальцями по землі.

... І от, нарешті, з його грудей вирвалось зважене зідхання. Він найшов паунок.

І одразу йому полегшало, ніби велику вагу зняв він з себе. Звіряча радість закипіла в нім. Він почував себе так, ніби зробив великий подвиг.

Кметь ішов, нікуди не дивлячись, нічого не бачачи. На захід од пустельного цеху лягало залізо: працювала нічна зміна. Десь шуміли «кукушки». Спотикаючись, Кметь поспішав уперед, далі, туди, де гримів і кулеметив «дизель».

... А чорні хвости похмурого диму теж поспішали на захід і танули в ніжносиніх просторах весняного тривожного неба.

МИСЛИВСЬКІ ОПОВІДАННЯ ДОБРОДІЯ СТЕПЧУКА

— Я, як і всякий мисливець, безперечний поет, — на-
решті, порушив тишу добродій Степчук, мешканець того ж
таки будинку, що в ньому живу й я. — Але, як і всякий по-
ет, я трошки фантазер і трошки мюнхгавзен. Отже, розпо-
чинаючи серію своїх мисливських оповідань, я і тепер про-
шу вас слухати мене уважно і не перешкоджати мені вигу-
ками — «брехня».

Ми — кілька дівчат і хлопців — звичайно, поспішили
запевнити добродія Степчука, що він і на цей раз буде за-
доволений з своїх слухачів, і, запевнивши, зробили з своїх
тіл таке тісне коло, що коли б наш оповідач схотів рап-
том проти нашої волі покинути нас, то йому б це ніяк не
вдалося.

— Перше своє оповідання, — сказав добродій Степчук,
— я назвав би «шилихвіст». Чому саме «шилихвіст», а не
якось інакше — ви зараз почуєте.

І. ШИЛИХВІСТ

На Лиманській Ямці кінчався вечірній переліт. Правда,
сонце тільки но загорнулось останнім валом завітрянково-
го темного обрію, але для мене ясно було, що сьогодні на-
ді мною вже не просвистить жодна зграя чирят. Сьогодні
тяга почалася раненько, і все, що на моє мисливське око
мусіло летіти з Лиману — все вже летіло і... пролетіло.
Ясніше кажучи, я того вечора добре «мазав». Так, можна

сказати, «мазав», що навіть і досі ніяково почуваю себе. Так «мазав», що будучи людиною з дуже маленькими забобонами, я все таки не втерпів і безнадійно вирішив: «безперечно мою рушницю зачаровано якимсь поганим оком».

Як бачите, невдача на такого романтичного складу мисливця, як я, таки добре впливає. Коли приходиш до таких вищезгаданих, можна сказати, середньовічних забобонів, то, очевидно, кожний свій невдалий постріл розцінюєш як мало не світову катастрофу. Але чи можу я сказати, що ці ж таки невдачі тримають мене в поганому настрої довгий час? Ні в якому разі! Спершу, як і треба чекати, я страшенно хвилююсь, спершу я енергійно лаю себе, свою рушницю і зовсім невинних качок, але потім, коли переліт скінчиться, я одразу заспокоююсь і, нарешті, остаточно примирюсь зі своєю невдачею. Допмагає мені в цьому завжди природа.

На цей раз, себто цього пам'ятного перелету, заспокоїла мене вона ж таки. Над озером зупинився такий чудовий вечір, що я вже ніяк не міг гніватись ні на себе, ні на рушницю, ні на качок.

Та й справді: як я буду гніватись, коли з мого звичайнісінького човна, що стоїть серед звичайних осок, іде така надзвичайна поверхня срібнозолотого озера! Як я буду обурюватись, коли в груди мені ллється таке запашне повітря, що не треба тоді найкращих коштовних вин! Як я буду лаятись, коли моя лайка відгукнеться в потойбічному гаю такою мало не земною луною!

На полювання я приїхав в буденний день, так що, крім мене, на Ямці нікого не було. Отже, я залишився господарем становища не тільки на час перелету, але й на час післяперелітного споглядання. Навіть місцеві сільські мисливці не перешкоджали мені: ні звуком пострілу, ні голосними розмовами та вигуками, ні, нарешті, настирливими плямами своїх фігур, що вже давно чекають мене на березі зі своїми, можна сказати, не зовсім приємними і зовсім безглуздими запитаннями: «чого ж це ви сьогодні так мазали?» Словом, я дістав цілковиту можливість не квапи-

тись із від'їздом і сидіти та мріяти на човні аж поки остаточно стемніє. Правда, мені ще жевріла в грудях надія, що якийсь одиночка-крижень чи то самотній чирок таки нарветься на мене і я матиму задоволення ще раз, принаймні, вистрілити. Але правда і те, що не тільки ця надія, але й всі фарби й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут, коли б я знав, яка, висловлюючись нашим мисливським жаргоном, «історійка» підчікувала мене.

А втім, не буду забігати вперед. Давайте все пустимо по черзі, не забуваючи навіть деталей, бо в протилежному разі «історійка» не справить на вас того — скажу одверто — чималого вражіння, що його вона справила на мене.

Повісивши свою готову до пострілу безкурковку на плече, я вийняв портсигар і запалив папіросу. Ледве помітний вітрець підхопив димок і поніс його на схід. Якись дві хвилини я дивився на захід, — в той бік, де на поверхні срібного озера танули ніжно-рожеві смуги, що їх залишило багате на золото сонце, ховаючись у потойбічних краях темного обр'ю; спершу я якийсь час дивився в той бік, де на сторожі озер маячили силуети задумливих вітряків, де одиноко палахкотіло якесь степове багаття, а крізь нього миготіли гурти рогатої худоби зі своїми завжди ідилічними пастушками. Потім я став лицем до Лиману.

Лиман погасав зі своїм вечірнім сходом. Небо надмною було світлоголубе і повітря прозоре, але на великі лиманські води вже насувалася важка, покищо, синя (в майбутньому чорна) нічна тінь. Хуторок, що стоїть над озером праворуч, потроху танув у просторах, і можна було чекати, що за якісь півгодини він зовсім зникне з очей. На селі завзято гавкали собаки, мукали корови, і вже чути було, як місцеві дівчата то тут, то там робили спроби розпочати гуртових пісень.

Допаливши цигарку, я знову взяв рушницю в руки і, прислухаючись та пильно вдивляючись в небо, продовжував чекати. Божественний вечір, можна сказати, не остаточно заворожив мене своїми фарбами й звуками: принаймні, підсвідомо я досі не розлучався з надією ще разочок вистрілити по якійсь качці.

І я таки вистрілив. Як вистрілив — це буде видно далі, а покищо дозвольте трохи ухилитись убік.

Я, запевняю вас, ніколи не заперечую того твердження, що серед мисливців різні бувають стрільці: погані, гарні, середні і т. д. Я, звичайно, не заперечую й того, що гарний стрілець більше вбиває дичини, ніж поганий. Але я рішуче буду відстоювати ту думку, що і вдачі, і невдачі і поганого, і гарного мисливця завжди ідуть під знаком мало не фатального випадку, який з'ясувати можна було б тільки при дуже старанному вивчанні далеких причин, малопомітними нитками зв'язаних з цим випадком. Я сам не раз бачив, як призери стенду і досвідчені мисливці ганебно «пуделяли» в той час, як в тих же самих умовах слабенькі «берданочники» без промаху збивали одну за одною по кілька штук качок. Правда, це не більш, як випадки, але такі випадки все таки мають місце в нашому мисливському житті, отже, треба думати, ви не здивуетесь і тому випадкові, що до нього я, нарешті, й дійшов.

Вдивляючись пильно в східне небо Лиману, я раптом почув свист. Десь недалеко, можливо над моєю головою, летіла качка. Летів, напевне, крижень. Саме тому крижень, що, поперше, серце мені надто вже хутко забилося, подруге, тому, що свист був порівнюючи різкий і навіть важенький. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу, але й сподіватися побачити дичину я теж не міг. Коли ви мисливець, то ви добре знаєте, що в ту пору, коли зайде сонце і коли на озері вже тануть його блідорожеві смуги, — в цю пору тільки дуже бистре і надзвичайно сильне око може здаля схопити летючу качку. Я такого ока, на жаль, не маю і тому, почувши свист, не довго думаючи і нікуди не націляючись, зробив дуплет із своєї безкурковки. Над спокійним вечірнім озером розтявся грім двох пострілів, і на воду, недалеко від мене, щось шльопнулось.

Ну, я вже цього ніяк не чекав! Як і належить серцеві в таких випадках, воно, серце, закалатало від радості так, що я ледве-ледве не вивернувся з човна. В небі я нічого не бачив, але тепер на воді вже маячила качка. І то не

якийсь чирок, а по меншій мірі — крижень. Правда, цей «крижень» був підбитий, очевидно, на крило, бо, опам'я-тавшись і повертівши головою, почав пливти від мене, але я зараз же заложив в набійник нового набоя і негайно ж почав його добивати.

Раз, два! «Крижень» пливе. Три, чотири! «Крижень» пливе. П'ять, шість! «Крижень» пливе.

Ви, мабуть, принаймні в душі, смієтесь з мене. Ви, очевидно, вже вважаєте мене за дуже поганого стрільця. Але ви і помиляєтесь, і зовсім даремно смієтесь. Я не такий вже поганий стрілець, як це може здатися комусь (це можуть посвідчити навіть мої вороги із кола «мисливських друзів»), а справа в тому, що такі «випадки» і справді трапляються зі всіма «гарячими» мисливцями. Замість того, щоб спокійно нацплитись і добити дичину, «гарячий» мисливець бухкає в повітря з цілковитою упевністю, що він стріляє в качку.

Коли я схопив ладівницю, щоб витягти з неї два нові набой, я не тільки побачив, що мій «крижень» від мене не менш вже як на 150 кроків, але й з досадою переконався, що ладівниця моя порожня. Отже вияснилося, поперше, що я за один переліт вистріляв стільки набой, скільки іншого разу у мене хватило б на кілька перелетів, і вияснилося, подруге, що мені нічого іншого не залишається, як положити рушницю в човна й, узявши в руки весло, ловити «крижня» руками.

Я так і зробив. Вмить мій човен вискочив із осок і я вже був на чистій поверхні озера. Почалися шалені перегони. Підбита качка, побачивши, що за нею женуться, напружила всі свої сили й, церелякано озираючись, помчалась від мене. (Зрідка вона робила спроби пірнути, але це їй чомусь не вдалося: очевидно, перебите крило невдало заломилося й перешкоджало їй). За качкою мчався я на своєму човні. Сили були не рівні, і за якісь кілька хвилин я таки наздогнав свою жертву. Враз качка опинилась у мене на колінах, і я побачив, що це був прекрасний з лебединою шиєю екземпляр тієї породи, яку ми зevamo шилихвостами.

Я і справді не помилюся: шилихвіст був з перебитим і саме невдало для нього заломленим крилом.

Жалість у мисливця до дичини прокидається тоді, коли ця дичина безпомічно лежить у нього на колінах, скажім, і перелякано крутить голівкою. Але в таких випадках з жалістю приходить і досада: «Яка шкода, що я її одразу не вбив! Ну, що я, мовляв, тепер буду робити з нею?»

І мій шилихвіст сидів на моїх колінах, і мій шилихвіст крутив перелякано голівкою. Словом, і для мене прийшла морока. Залишити шилихвоста живим для того, припустім, щоб віддати його до зоологічного саду, я ніяк не міг: поперше, до Харкова я повертався за кілька днів, і качка без відповідного догляду обов'язково здохла б, подруге — я й не хотів везти її в такому вигляді: поранена дичина завжди викликає в мені почуття ніяковости перед самим собою. Значить, я мусів її добивати.

Але й добивати птицю, доводжу до вашого відома, теж не легка процедура. Вихопити з її крила пір'їну, скажім, і, найшовши на її голові т. зв. «мозжичок», проколоти його цією пір'їною — це найкращий засіб бистро покінчити з муками жертви. На великий жаль, я цим засобом погано володію, і тому мені залишилось одне і найгірше: розбити його голівку об борт свого каюка. Іншими словами, я мусів негайно взяти на себе ролю своєрідного ката. Саме ролю ката, а не якоїсь домашньої хазяйки, бо одна справа різати, скажім, курку і зовсім інша добивати ту птицю, що ще так недавно вільно мчалась під небом, що ще так недавно пурхала в ранкових соняшних комишах.

Ах, Боже мій, як це неприємно! Як неприємно виступати в такій ролі! Схопивши все таки за ніжки прекрасного шилихвоста, я зі всієї сили вдарив його голівкою об борт. Вдарив і кинув птицю в човен. Шилихвіст стрепенувся, кілька разів здригнув ніжками і — стих. Я з полегченням відкинув своє волосся назад і запалив нову папіросу.

Рожеві смуги від далекого сонця вже догоріли. Синя тінь ночі насунулась з Лиману і розтягнулась на водах Ям-

ки. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом. Багаття, що в степу, зацвіло буйним огнем і на південному небі зупинилась заграва від якогось далекого пожежу. По всіх кінцях села заметушилися співи гуртових пісень. Звичайні осоки причаїлись по своїх закутках і суворо випроводжали мій човен. Прокинулись таємничі шелести і звуки, що про них уже багато писалося і що все таки завжди тривожать душу якимись неясними, напівзабутими спогадами. То тут, то там булькала в воді риба і примушувала раз-у-раз здригатися й озиратись.

До берега не так було далеко. Але я, рушивши до нього, якось непомітно для себе відбився в бік і раптом наскочив на обміль. Зробивши кілька спроб одштовхнутися від ерчика, я побачив, що заліз ще в більше багно. Залишалося встати з човна і взяти його «на буксир». Так було й зроблено: піднявши повище халяви своїх ботфортів, я шугнув ними в болото і взявся за борти.

Раптом в моєму човні щось заворушилось. Я зиркнув і побачив: шилихвіст, що я йому, як мені здалось тоді, зовсім розтросив голову, шилихвіст, що на моїх очах уже конав в останніх конвульсіях, — цей шилихвіст сидів на моєму ягдташі і, наче нічого не трапилось, крутив своєю голівкою.

— От тобі й раз, — скривившись, подумав я. — Невже ж я тебе так невдало добив?

Нервово підсмикнувши плече, я в другий раз спіймав шилихвоста за ніжки і в другий раз із силою вдарив його голівкою об борт. І, вдаривши, я подивився: голівку було розтрослено і одне око вилізло качці з орбіти. Я кинув шилихвоста в човна і, вже не дивлячись на нього (стільки в мені накопилось вередливости і до себе і до цієї процедури), посунувся далі. Деякий час качка трепотіла, здригалася, потім враз стихла і на цей раз безперечно навіки. Пам'ятаю, як мене раптом ні з того, ні з сього знову потягнуло подивитись на неї, та пам'ятаю, як якась друга внутрішня сила стримала мої очі, і я знову так і не зиркнув на шилихвоста.

Човен враз вискочив до ерчика, і я мусів лізти в нього. Але дивно: я відчув несподівано, що лізти в нього я зовсім не маю охоти. Більше того — я відчув раптом, що я в нього не полізу, що, нарешті, ніяка сила не примусить мене витягти свої ноги із багна і положити їх на чистеньку каюкову соломку.

— В чому справа? — запитав я самого себе. — Що це таке? Совість? — Нерозумно! Тоді послідовно треба назавжди відмовитись від полювання, чого я, звичайно, ніколи не зроблю. Страх перед мертвим шилихвостом? — Ще нерозумніш! Як же тоді розуміти цей мій внутрішній стан?

Очевидно, тільки так, що це було не те й не друге — і ні совість, і ні страх. І це в той же час було і те, і друге: і совість, і страх. Нерозумно, що совість? — Це безперечно! Яка ж то совість, коли я, можливо, завтра вранці точнісінько так буду катувати другого шилихвоста... І все таки десь на споді душі ворухиться щось неясне, страшенно подібне до категорії тих душевних зворушень, що ми їх називаємо «совістю». Ще нерозумніш, що страх? І це безперечно! Який же то страх, коли я напевне знаю, що навіть мертва людина нездібна щось комусь заподіяти, не те що якийсь там мертвий шилихвіст... І все таки десь на споді душі ворухиться щось неясне, страшенно подібне і до тієї категорії душевних зворушень, що їх ми називаємо «страхом».

На сором мені, я в човна все таки не сів і продовжував тягти його за борти повз того ж таки ерчика.

На Ямці зовсім стемніло. Десь кричали чирята, десь далеко брехали собаки, а тут під зоряним небом стояла напівтаємнича тиша. Ніде поблизу жодної людини, наче вимерло все озеро і вимерли всі його береги. Ніде ні рибалки, ні мисливця, наче хтось нарочито взявся зіпсувати мені вечір, наче хтось спеціально робив ці напівзагадкові шелести. Я відчув раптом таку самотність, ніби нікого на світі, крім мене, вже давно не існує, ніби в цьому океані напівтемного повітря саме тепер мені й судилося якось трагічно загинути. Навіть ріжок молодика, що по моїх під-

рахунках мусів уже стояти десь в небі, тепер ніде не блискав, наче й його якась невідома сила зірвала з безсмертного круга й затягла у темну, загадкову безвість.

Човна свого я тягнув дуже енергійно, але, поспішаючи, я знову заліз в таке багно, що скоро примушений був ще раз зупинитися й ще раз стати на відпочинок. Діставши з кишені нову цигарку, я черкнув сірника. Фаркнув огник і... я не втерпів: я таки подивився на те місце, де мусів лежати мій з розтрощеною головою мертвий шилихвіст.

— Що за чортівщина! — мало не скрикнув я і озирнувся навкруги: качка і тепер спокійно сиділа на ягдташі й спокійно дивилася на мене своїм одним чорним оком. (Друге око і справді вискочило їй і висіло біля її закрявленої орбіти).

Я викинув з рота папіросу і, охоплений нервовою зимницею, враз відчув, що ті почуття, які досі панували в мені, залишають мене і в мені прокидається люта тваринна злість. Прокидається саме та злість, що виникає тільки з безвихідної розпуки. В цьому безсилі, побитому мною шилохвості я тепер раптом пізнав якогось свого давнього ворога, і я відчув, що з ним я мушу зараз остаточно розправитись, що інакше, відчув, нагряне велике нещастя, і я вже ніколи не вилізу з цього повного таємничих шелестів болота.

Як смертельно поранений звір, я кинувся до ягдташа. Схопивши качку за ті ж ніжки, я безумно замотав її голівку вдарами об борт. Я її добивав так, що аж пір'я летіло навкруги, я її добивав так, що від неї могло тільки нічого залишитись. І все таки, коли я кидав шилохвоста в човна, то і тепер мені ввижалося, що він живий, що і тепер він тріпотить крилами, і мені здавалося, нарешті, що я його ніколи не доб'ю.

Я бив, бив і бив. Я збожеволів. Я бив, бив і бив.

Нарешті, лють моя дійшла до останньої межі, і я відчув, що побороти шилохвоста я не можу. Я переконався, що шилихвіст безсмертний і ніколи не злізе з мого ягдташа. Я переконався, що він завжди буде дивитись на мене

своїм холодним чорним оком. Страх пройняв всю мою істоту. Це вже був той тваринний страх, що від нього тільки один крок до божевілья. Тоді я схопив рушницю й, покинувши човна, як безумний, кинувся навпростець.

Там, де мені дозволяло болото, я біг до берега звичайним людським бігом, а там, де я загрузав мало не по пояс, я біг на четвереньках. На березі я був за якісь п'ять хвилин. Але коли я вискочив на дорогу й кинувся до села, на сході раптом метнулась огняна блискавиця і, роздерши небо, потрясла озеро різким улюлюкаючим ударом грому. Тоді ще більший жах охопив мене, і я вже не пам'ятаю, як добіг до села.

.....
На другий день, коли вже сонце стояло височенько, я пішов до Ямки. В осоках, на східньому боці, я побачив свій човен, а біля нього рибалку.

— Це не ваші тут причандали? — крикнув він мені, показуючи рукою на ягдташ

— Мої, — відповів я. — Будь ласка, заберіть їх, а то йти з берега дуже грузко.

— Та тут ще лежить і качка... Боже мій, як її побито, — сказав селянин і похилився на борт.

«Ще б пак!» — подумав я і пішов до тієї затоки, що в неї мусів в'їхати рибалчин човен. — Ще б пак!..

— На цьому я й кінчаю своє перше оповідання, — промовчавши, сказав д-ій Степчук. — Друге оповідання теж про втечу, і я його назвав би «бекаси». Отже, слухайте далі...

II. БЕКАСИ

«Гарячого соняшного дня бекас любить сидіти на степових болотах. Сидить він там дуже міцно і виявляє не абияку хоробрість. Ані пастушки, ані корови, що тут же топчуться біля нього, не лякають його. Більше того: у великій кількості саме в таких людних місцях він і буває».

Вищеподані спостереження про названу дичину можна

зробити, звичайно, в тому випадку, коли не взяти до уваги, що справа ходить не стільки про бекасину любов, скільки про бекасине нещастя. Як і всяка інша дичина, бекас любить саме «порожні» болота. Але, на жаль, таких боліт в наших краях так мало залишилося, що, шукаючи бекасиного полювання і найшовши його на якомусь напівсухому озері, засіяному чередою меланхолійних корів, принаймні молодий мисливець думає, що саме в людних місцях бекас і тримається.

Так багато років тому думав і я. І, думаючи так, я не тільки не шукав «порожніх» боліт, а навпаки: я ліз полювати саме туди, де мало не біля кожного «баранця», як сторож, стояла корова. Саме тому й того пам'ятного дня я вийшов зі своєю безкурковкою не кудись там на безлюддя, а до Сухого Лиману.

Це було приблизно о 1-ій годині дня. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно. Всюди, хоч куди гляне око, тремтіли димки тендітного леготу. Золотий степ виблискував буйними хлібами. Там, де селяни зрізали жита косами й косарками та складали їх в копи, — там стояли одинокі вози і маячили самотні коні. Гарячі соняшники то тут, то там вишикувались в окремі ділянки й задумливо посихляли свої жовті голови. Над степом, в прозорому повітрі, ширяли хижакі. Зрідка то один, то другий із них блискавично кидався на землю й зникав у хлібах.

Я йшов по курній дорозі, не поспішаючи, бо духота і без моїх зусиль давала про себе знати: раз-у-раз я виймав хустку і витирав нею своє спітніле чоло. Я вже давно обминув останні вітряки, що досить далеченько відлетіли від села, але мені залишилося пройти ще добрих півтори верстви. Щоб не перевтомитися, я вирішив сісти на зеленому обніжку й трохи відпочити.

На бесаків добрі мисливці ходять з не менш добрими собаками. Тільки з якимсь «польовиком» і можна у смак пополювати цю дичину. Я того часу хоч і мав пойнтерка, але, на жаль, погано дресированого, так що ніяк не міг відважитись взяти його на відповідальну роботу. І, сівши

на обніжок, я саме про «польовичка» й став мріяти.

Раптом мій погляд упав на крапку в далеких хлібах. Не довго розглядаючи, я одразу ж пізнав в ній собаку.

— Собачка! — з сумом подумав я, маючи на увазі, звичайно, «польовичка» і зовсім не припускаючи, що саме про цього конкретного собаку в далеких хлібах мені і слід було б подумати тоді. — Собачка!

Відпочивши трохи, я підвівся, поправив на собі ладівницю і знову помандрував по курній дорозі. На місці призначення я мусів бути за якісь кілька хвилин.

На Сухому Лимані, коли я підійшов до нього, і справді паслася велика череда корів. Меланхолійні тварини, вгрузаючи по живіт в болото, рухались в різних напрямках, висмикаючи на ходу зелену травичку. По берегах болота картинно купчилися гуртки сільських пастушків. Зрідка то один, то другий із них з вигуком «а-гей!» скидав штанці і, кинувшись до якоїсь корови, нагонив її на краще пасовисько. Тоді з болота зривалися бекаси. Скрикнувши, вони мчались кудись своїм кривим льотом. Боятися, що хлоп'ята полякають мені всю дичину, не приходилось, бо я бачив, як тут же, на місце зляканих, козирили з голубої височини нові бекаси, і бачив, що козирило їх так багато, що тільки подавай і подавай набоїв.

Пастушки, уздрівши мисливця, завжди вважають за свій обов'язок збігтися до нього і, погомонівши з ним про дичину, про мисливський стан болота, попрохати порожній набій, сірничка чи то навіть папіроску. Скоро і біля мене були вони, скоро і ми розмовляли на різні мисливські теми.

Зі слів моїх юних співбесідників все було добре: «баранців» як насипано, і навіть по деяких плесах зрідка сідають качки. Погано було тільки те, що відігнати корів від наміченого мною місця вони не хотіли. Набоїв порожніх я не мав, не мав, на жаль, і дрібних грошей, а папірос я ніколи не даю дітям. Але ще гірше було те, що (я лише тепер примітив це) корови перешкоджали моєму пострілові не тільки на наміченій мною бекасиній ділянці, а і взагалі

— на всьому озері. Вони так розповзлися по болоті, що не було жодного місця, де можна було б стріляти, не ризикуючи зачепити якусь теличку.

Це мені одразу зіпсувало настрої. Повертатися додому я не мав охоти, але й полювати на такому «затовареному» болоті теж було ризиковано. Захопившись, легко було сипнути шротом в якусь корову і — зовсім не легко було влучити в бекаса. Як би там не було, але я не втерпів і рішуче поліз у болото. Маневруючи між тваринами, я й не помітив, як, мало не добрів до протилежного берега. За весь цей час я тільки один раз вистрілив, хоч з-під ніг мені зірвалося не менш, як штук п'ятдесят бекасів. Постріл був, як і треба було чекати, невдалий, бо в той момент, коли я брав рушницю «на скидку», шургнув однією ногою в таке багно, що потім ледве-ледве з нього виліз.

— Ні, мені таки сьогодні остаточно не везе! — подумав я і, набачивши горбок, зліз на нього трохи відпочити: піт градом лився з мого обличчя.

Це була та година гарячого літнього дня, коли сонце, зупинившись в zenіті, з такою енергією палить землю своїми огняними проміннями, що тільки мисливці добровільно витримують його. І справді: крім корів і пастушків, що сонно поглядали на мене, я нікого поблизу не бачив. Степ був порожній, принаймні, в поле мого зору тепер не попадали навіть ті селяни, що десь працювали в хлібах. Степ був до того порожній, що навіть якось неприємно було. І неприємно саме тому, що в цій глухій тиші, яка зрідка злегка подзвонювала своєю порожнечею, я, занадто емоційна людина, раптом ні з того, ні з сього відчув якусь неясну тривогу. Я зараз не пам'ятаю, про що я думав перед тим, але я пам'ятаю, що це було якраз тоді, коли я страждав на неврастенію.

Мій зіпсований настрої ще більш було зіпсовано. І, коли б я не побачив, що товар, нарешті, звільнив мені найближчу ділянку болота, я напевне тут же повернувся б додому. Тепер я зненацька дістав можливість знову брести по болоті, і я побрів.

З криком зірвався бекас і човником кинувся від мене. Я вистрілив.

— Єсть!

На цьому бекасі мені і слід було б скінчити своє полювання. Я повернувся б до села хоч і не в дуже гарному настрої, але в усякому разі і не в зовсім поганому. Та, на жаль, ми нічого не знаємо, що з нами трапиться в найближчому часі, і тому не завжди робимо те, що треба було б робити.

По другому бекасі я мусів стріляти за якусь хвилину в правий бік. Але саме в той останній момент, коли я ледве-ледве не потягнув курок, саме за якусь одну мить до мого пострілу я з жахом побачив, що переді мною не бекас, а один із юних моїх співбесідників, один із пастушків. Тепер мені ясно, як він попав під мою рушницю: праворуч була корова, що із-за неї він і пішов до мене. Але тоді я нічого не розумів, як не розумів, і яким чином я затримав рішучого моменту палець на спуску.

Найжахливіше для мене в полюванні — це та думка, що «на гріх майстра нема», і це останнє часто так отруює мені найкращі хвилини, що я навіть зрідка думаю про свою, так би мовити, мисливську самоліквідацію.

Уявіть же тепер, як на мене мусів вплинути той випадок, що про нього я допіру розповів. Вистріли я саме в ту мить, коли хотів вистрілити — і весь би заряд моєї шістнадцятки пішов би в живіт хлопчика. Отже нічого нема дивного, що я, стримавши свій палець на спуску в рішучий момент і відвівши трохи в бік рушницю, далі, в дальшу секунду, знижуючи свою шістнадцятку, відчув слабкість не тільки в ногах, але і в руках і машинально натиснув пальцем на «собачку».

Грянув постріл. І в ту ж мить я почув здаля страшенний крик. Я зиркнув і побачив таку картину: в глибині озера збилася купа пастушків і метушилася біля одного, що кричав несамовитим голосом. Пастушки, що були по інших кінцях Сухого Лиману, теж почали збігатися до цієї групи.

Перша думка, яка прийшла мені в голову, була така: смертельно поранив я хлопчика чи легенько. Я подивився на «свого» пастушка. В його очах я побачив таку розгубленість, що я одразу ж вирішив «смертельно».

— І все таки не може бути, щоб смертельно, — тут же втішаючи себе, заперечував я сам собі. — Кроків, здається, півтораєта, може, навіть двісті...

Заперечення вийшло неґрунтовним, тим паче, що я добре знав, що «на гріх майстра нема». Знову, отже, прийшлося припустити гірший випадок.

Я стояв серед болота й ніяк не міг рухнутися. Ноги мені буквально підкошувались, одного моменту мені навіть здалося, що от-от знесилію і впаду в багно.

Так пройшло, очевидно, не менш, як хвилини дві. Нарешті, я очутився. І тоді ж, озирнувшись навкруги та побачивши, що покищо біля Сухого Лиману нема жодної дорослої людини, побачивши також, що поранений мною хлопчак віддаляється з кількома своїми товаришами до села, я енергійно заступав до берега.

— Ви гадаєте, що я рушив на допомогу до своєї випадкової жертви?

Нічого подібного! Я рушив у зовсім протилежний бік. Я так розгубився, що не найшов іншого виходу, як тікати від проклятого місця. Звичайно, ця утеча була багато ганебніша за першу утечу, за утечу від шилихвоста, але в моєму становищі людина (підкреслюю — людина!), очевидно, і не могла б інакше зробити.

Вискочивши на берег, я кинувся без дороги в степ. Я хотів іти дуже бистро, я хотів мчатися, але свідомість, що моя бистра хода може звернути чиюсь увагу, — ця свідомість примушувала мене якось так цікаво іти, що я йшов, то мало не зупиняючись, то роблячи саженні кроки.

Порожній степ в ці хвилини для мене зовсім спорожнів. Глуха степова тиша передзвонювала таким гнітючим передзвоном, що можна було збожеволіти. Я вже нічого не чув, я відчував тільки, як гарячі краплі соняшних променів боляче крапали на мою голову і як в грудях мені, якраз

коло серця, пересувався якийсь величезний камінь. Ні голубого неба, ні димчастих лісів на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вигоні — нічого я не бачив. Куди я йшов — я й зараз не знаю. Куди б я прийшов — я теж не знаю. Можна припустити навіть, що я, тікаючи від самого себе (а я таки, очевидно, тікав саме від самого себе), міг би збожеволіти, можна ще щось припустити. Але події (я говорю події, бо тоді я тільки гіперболічно міг мислити) — ті події, що раптом пересікли мені шлях, знову очутили мене.

— Дя-а-дю! — раптом почув за собою голоси кількох пастишків.

Діти, що за браком дорослих, взялися затримати стрільця-вбивцю, вже наздоганяли мене. Частина повела свого пораненого товариша до села, а ці, очевидно, вирішили доти ступати за мною, аж поки десь ми не здибаємо якогось селянина. Це мене не тільки глибоко схвилювало, але й вивело з того стану душевної порожнечі, що в такі моменти і саме таких людей, як я, і приводить до божевільні. Допіру мій інтелект зовсім не функціонував, допіру я буквально нічим не відрізнявся від якогось ідіотика, — тепер мені мислі заметушилися в голові, і я відчув себе цілком живою людиною. Я вже напружено обмірковував становище, в яке я попав, дякуючи нещасливому випадкові, і я вже шукав виправдання своєму вчинкові.

— Дя-а-дю! — знову почув я за собою голоси тих же пастишків. — Дя-а-дю!

Я не повертався. Я вдавав, що я не чую ніяких голосів і йду собі своєю дорогою так, як йшов до цього часу: трохи поспішаючи. Хай вони, принаймні, покищо думають, що я нічого не знаю. Припустім, я трохи глухий і трохи короткозорий. Відкіля ж мені відомо, що я підстрелив пастишка? А тим часом я все таки хоч і поволі, а буду прискорювати свою ходу — доти буду прискорювати, аж поки не надумаю, що мені робити. Погано тільки, що от сонце не дає мені спокою! Ці гарячі краплі таки, мабуть, проб'ють мені череп.

І я поволі прискорюю крок. Я прискорюю, бо не бачачи хлопчаків, я ясно відчуваю, як вони хутко наближають-

ся до мене. Але куди ж я дивлюсь? Що я думаю? Хоч це й дивно, а дивлюсь я на синю полосу лісу і на тендітні димки леготу, і думаю я не про те, як мені вийти із трагічного становища, а про те, що і ці димки, і цю синю полосу над далеким лісом на горизонті я вже ніколи не побачу так, як її бачив годину тому і мені стискається серце, і я почуваю страшенний біль.

А втім ці мої останні думки скоро зникають, бо пастушки знову кличуть мене.

— Дя-а-дю!

Коли б не ці дитячі голоси, я, очевидно, вже зупинився б і, зупинившись, спитав би, чого їм треба від мене, я сказав би їм, що я по суті зовсім невинний, що я багато більше за їх страждаю, що вони не мають жодного морального (морального!) права гнатися за мною. Але що я скажу цим дітям? Що я їм скажу?

В ці хвилини я дуже шкодував, що за мною женуться не дорослі, а маленькі і зовсім фізично не страшні пастушки. І тим більше шкодував, що мені вже соромно було тікати від дівчорі, що почуття ніяковости за цю втечу щодалі, то більше ображало мою людську гідність.

Пам'ятаю, переді мною на мить постала така картина: з болота зривається бекас, і, зірвавшись, він раптом з криком зникає десь у голубих просторах. Бекас маленький, непомітний, і всі бекаси маленькі, непомітні. Причайлись вони по закутках боліт, як уламки великого ілюзорного щастя. Але в цей уламок треба обов'язково поцілити, інакше попадеш у корову, а ще гірше у хлопчика. Тоді буде біль, і затюкають тебе навіть діти.

— Дя-а-дю! — знову почув я за собою голоси пастушків. — Дя-а-дю!

Я вже далі не міг терпіти. Я далі вже не міг тікати. Я раптом зупинився й мужньо вирішив поговорити з хлопчиками. Боятись дітей тут, у порожньому степу, мені й справді не приходиться, а узнати, в чому справа, хоч би для того, щоб краще зорієнтуватися — зовсім не погано. Припустім, я вирішу тікати — хіба ж діти зуміють стати мені на перешкоді?

Пастушки, нарешті, підійшли до мене. Це були хлопчачки дуже маленькі. Найстаршому я одразу ж дав не більше, як дев'ять років. Позираючи на «дядю» з-під лоба, як це роблять сільські діти, вони оточили мене й мовчали.

— Чого вам треба від мене? — в розпуці промовив я.

— Дядю, вбийте собаку! — раптом сказав один з них.

— Собаку? — здивовано спитав я, і тут же відчув прилив до серця тваринної радості. — Якого собаку?

— А того скаженого, що покусав Грицька!

Того скаженого, що покусав Грицька? От тобі й маєш! Тільки тут я зрозумів, що не від шроту мого кричав один із пастушків, коли я вистрілив, тільки тут я збагнув, чого гналися за мною хлопчачки, і тільки в цей момент я згадав того собаку, що метушився по степу, коли я йшов до Сухого Лиману.

— Боже мій, яка ганьба, — подумав я і сором пройняв всю мою істоту. — Замість того, щоб допомогти дітям, я тікав від них, як найгірший злочинець. Боже мій!

.....

Що ж дали? А далі я мусів як мога скоріше спокутувати свій гріх. Я, як і треба було чекати, негайно кинувся в той бік, де мусів блукати скажений собака, але, кинувшись, я тут же зрозумів, що нема мені спокути за цей вчинок не тільки тут, на землі, але й там на легендарному небі. І я притишив ходу.

«Такі вчинки, очевидно, не замолюють, — подумав я, — а вияснюють». Хіба я, скажім, винний, що я саме так робив, а не інакше? Хіба десь в іншому місці не точнісінько так полюють, полювали чи може будуть полювати мої колеги, — поєсти тендітного леготу й синіх країв далекого привабливого горизонту, хіба, хіба, хіба?.. Очевидно, від прекрасної Маргарити до хама і циніка Фердищенка тільки один крок. Саме в цьому і... не моє виправдання, а нерозгадані загадки на путях до далекої, невідомої, і безперечно прекрасної людини.

... — Я скінчив і друге оповідання, — коротко кинув дід Степчук. — Чи не маєте охоти вислухати й третє?

— Будь ласка! — сказали ми і подали йому традиційну люльку оповідача. — Будь ласка, шановний добродію!

— Коли так, — промовив д-ій Степчук, — то набирайте терпцю ще на кілька хвилин. Своє третє оповідання я назвав би «вовк».

III. ВОВК

Homo homini lupus est

Я ніколи не відмовляюсь поїхати на облаву, коли знаю, що її добре організовано. Я кажу — не відмовляюсь, бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра та ще й на облавах стріляти приходиться дуже мало. Правда, це не значить, що в наших краях повиводились зайці, лисиці, то що — в перші роки після громадянської війни навіть вовків не бракувало нам; це значить, що звіра, в нас не так багато, скажімо, як качок чи то бекасів, і це значить, що на облавах мисливців буває більше, ніж дичини.

В останніх числах жовтня мене сповістили, що в Чугаївському лісі призначено на неділю облаву. За тих років в цьому місяці можна було бити і лисиць, і зайців, але і за тих же років на облавах їх полювати заборонялося. Отже, облаву треба було мислити тільки як облаву на вовків. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взяли за цю справу, я міг підтримати, як то кажуть, компанію й вирушити до 272 роз'їзду.

У Чугаївці, в найближчому до облави селі, ми були вночі, а коли рушили до лісу, то вже починався невеселий осінній світанок. Холодне сонце випливало з-за обрію біля лісових озір, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загани. Хвилювали нас тільки думки про гучків-селян. Хоч вовки і дуже тривожили околиці села, хоч мешканці цих сел і скаржились на звіра, хоч вони завжди й закликали мисливців допомогти їм в боротьбі

проти вовків, але коли ті ж таки мисливці приїздили і заявляли, що без гучків полювання не можна організувати, то мало не кожний селянин вважав за свій обов'язок якось ухилитись від участі в облаві. Одним словом, я вже і на цей раз побоювався, що околишні села не дадуть нам потрібної кількості людей і що з нашої непогано організованої облави все таки нічого не вийде.

Що глибше ми посувалися в ліс, то менше ставало озір й то легше було озиратися навкруги себе. Озера, скажім, що місяць тому мали дуже привабливий вигляд, тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітливому фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насадали сумні думки. Але й зменшення багна не могло добре не впливати на наш вразливий і привередливий зір. Словом, коли нам загадючилась суха лісова доріжка і коли, нарешті, наші коні покинули булькотіти в брудній рідині, ми всі з полегшенням зідхнули.

Я їхав на останній підводі з трьома другими товаришами. Спершу розмова не клеїлась: всім нам ще хотілось спати і кожний із нас потроху дремав, але потім, коли осіннє сонце забігало по лісових кварталах і соромливо почало ласкати дерева своїми безсилими проміннями, ми таки трохи очутились і почали перекидатися словами.

— Як хочете, а я все таки думаю, що і тут не без лавочки! — мало не в десятий раз за дорогу кинув наш го-строголовий товариш.

На полюванні, як і в житті, єсть такі люди, що завжди з чогось незадоволені, завжди буркотять, завжди когось в чомусь зазідозрюють. Цим людям важко догодити. Зробіте так — вони незадоволені, зробіте інакше — вони ще більше незадоволені. І в тому, і в другому випадку вони в вашу щирість ніколи не вірять. Навкруги цих людей завжди веситаються «хами, злодії й сукнини синні», що злібні лише на «лавочку». Можливо, ці люди и мають рашю так думати про своїх ближніх, але вони не мають ні рації, ні права отруювати отрутою своїх часто безпідставних підозрінь наші найкращі хвилини. І особливо, скажу я від себе,

хвилини полювання. Я давно вже знав гостроголового, і на цей раз, раптом вирішивши припинити його ідіотські й нудні балачки, сказав:

— Ви, товаришу, завжди дуже часто згадуєте якусь там «лавочку». Згадуєте ви її й сьогодні. Згадуєте її з самого ранку. Але що ви маєте на увазі, я досі так і не збагнув.

Гостроголовий пильно подивився мені в очі. Він так пильно подивився своїми не менш гострими, безперечно розумними й надзвичайно хитрими очима, що я ніяк не міг його не зрозуміти: він уже й мене підозрював в цій та- ки «лавочці».

— В чому справа, ви питаєте? — кинув до мене в'дливий мисливець. — А ви як... і досі не догадались?

— Коли б я догадався, — спокійно сказав я, — очевидно, не питав би вас.

Гостроголовий нервово крутнув головою і, ображений, повернувся від мене. Один із двох моїх мовчазних товаришів несподівано посміхнувся. Посміхнувся він, можливо, з якогось зовсім іншого приводу — з того приводу, що ніякого відношення не мав до моєї розмови з гостроголовим, але останній вмить підхопив цю усмішку й кинув:

— Кому-кому, а вам я б уже й зовсім не радив підтримувати цю публіку. От нате вам хрест і Бог (він перехрестився), що на наші номерки вовк ніколи не вискочить.

Пророк мав рацію турбуватися, що йому не пощастить не тільки не вбити вовка, а навіть і стріляти в нього. Але він не мав рації думати, що його невдача (коли вона буде) є робота чиєїсь злої волі, а не випадку, бо з такою ж точнісінько турботою їхав на облаву кожний із нас, тридцять трьох мисливців. Звичайно, вовк, коли його наженуть, не всюди вискакує, де б хотілося тому чи іншому мисливцеві, звичайно, вовк має свої улюблені місця на узліссі, що через них він і вибігає в поле, звичайно, ставши на ці місця, завжди будеш стріляти звіра, але для того ж, щоб попередити зловживання з боку наших організаторів, ми й будемо тягти номерки, для того ж і номерки нами придумано, щоб не було з боку невдачників нарікань і підозрінь.

— Так ви кажете, — промовив я до гостроголового, — що на ваш номерок вовк ніколи не вискочить?

— Авжеж.

— А чому ж він не вискочить?

— А тому що «лавочка».

— Почекайте, — уже обурено кинув я. — Яка ж тут може бути «лавочка», коли все залежить від щастя, від того, який номерок вам пощастить витягти?

Але мій співбесідник не вгамонявся: ніяк не аргументуючи своїх безпідставних підозрінь, він то таємниче кивав кудись головою, то знову щось настирливо буркотів про ту ж таки «лавочку». Нарешті, я не втерпів і сказав:

— Знаєте що? Я і справді думаю, що тут «лавочка», тільки «лавочка», так би мовити, навпаки.

Гостроголовий, двоє других моїх товаришів й візниця зиркнули на мене.

— Так, так! — сказав я. — «Лавочка» навпаки. Я певний, що ви навіть і в тому випадку не будете стріляти, коли вовк і вискочить на вас.

Ці мої останні слова озадачили всю підводу: мовляв, як розуміти мене? Тоді я поспішив з'ясувати. І, з'ясувавши, я заявив, що, гостроголовий або зразковий боягуз, що, побачивши вовка, замість стріляти в нього лізе на дерево, або дуже поганий стрілець, що навіть у вовка не зуміє влучити, саме тому на його номері вовк, побувавши, все таки ніколи й не буде.

— Так, так, — сказав я. — Ви завжди будете жалітись, що на вас вовк не вискочить.

Я скінчив і переможно подивився на уже кілька років мені нелюбого мисливця. (До речі — решта моїх товаришів, що сиділи на нашій підводі, не втручалися в суперечку: вони добре знали гостроголового і його крутий норів, і вони не мали охоти сперечатися з ним). Пророк зневажливо і зі злістю подивився на мене й мовчки сплюнув. Сплюнув і я, і, сплюнувши, раптом відчув величезну потребу остаточно знищити цю неприємну людину.

— Так, так, сказав я. — Ми, коли хочемо, будемо про-

хати товаришів, щоб вам дали найкраще місце, саме таке, що по ньому вовк ніяк не може не пройти.

— А я от не хочу, щоб ви прохали за мене, — нахабно перебив мене гостроголовий, — я стану тільки там, де мені припаде стати.

— Там, де припаде стати? — уже вчепився я. — Цього ніколи не буде! Я таки зроблю так, щоб вас поставили на найкраще місце. Треба ж, нарешті, розшифрувати вашу «лавочку».

Ні я, ні мій співбесідник, ніхто з нас не вірив, що «ми» будемо когось прохати, що, нарешті, хтось зверне увагу на «наше» прохання і пожертвує найкраще місце, але в той же час і я, і мій співбесідник, і всі ми також і вірили, що «ми» будемо когось прохати, що хтось зверне увагу на «наше» прохання та пожертвує найкраще місце. І ця неясність по суті неясної інтриги так захопила, принаймні мене, що я готовий був сперечатися аж до початку облави.

Але гостроголовий уже мовчав і тільки з колишньою злістю зрідка поглядав на мене. Треба думати, що не тільки мені, а й моєму співбесідникові зараз кипіло на душі. І треба припускати було, що герць між нами хоч і не відбувся, але безперечно в скорому часі відбудеться.

Ми вже були на узліссі тієї ділянки лісу, що на ній мусіла розпочатись облава. Наші підводи зустрів єгер-вовчатник, що тут же подбав розвіяти наші сумніви й турботи: гучків вийде з околиць сел чимало і так що, мовляв, облава мусить відбутися на славу. Пропорш з того боку, де не буде мисливців і де можуть прорватися вовки, вже вішають, і можна гадати, що за якісь півтори години облава зашумить.

Наші організатори пішли намічати номери. Вирішено було, щоб номер від номера був приблизно на 60 кроків. За якийсь час ми вже тягли жеребки.

Своїєї загрози, себто прохати товаришів віддати найкраще місце гостроголовому, я не реалізував, але, витягши номера, я побачив, що мені судилося стати на вовка якраз поруч з гостроголовим. Це мене, з одного боку, зло звеселило (я

ж тепер мав цілковиту можливість простежити за своїм «приятелем» до кінця), але з другого боку — трохи, буду говорити правду, й стривожило (хіба не бувають нещасні випадки на полюванні? Чим ти доведеш, що такий то такого то саме нарочито вбив.). У всякому разі гострота найгостріших моментів облави ще більше загострилась, а цього мені — і тут не буду критися — тільки й треба було: хіба ж то полювання, коли не пощастить як слід похвилюватись?

Осіній ліс справляє на мене дуже сильне вражіння. Не можу я спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стося пожовклого листя падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до речі, стояли і за тих пам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осені, коли по кварталах молодняка то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск і душу починають тривожити ніжні вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави. На жаль, оптимізм нашого егера-вовчатника не найшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мусіли почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

Я ще досі нічого не сказав вам про остроголового, що мусів стояти в 60 кроках від мене. Але це я зробив нарочито. Звичайно, я весь час гостро відчував його близьку присутність біля себе, але я тільки тоді згадав про нього, коли, добре настоявшись на одному місці, я побачив, що короткий осінній день погасає і облава от-от розпочнеться. Я тільки тоді покинув відгонити думки про нього, коли мені раптом здалося, що хтось із гущавини націляється на мене. Я зиркнув у той бік і побачив: остроголовий вийшов на ріг свого номера... і справді бере мене на «мушку».

— Чи ви не збожеволіли? — скрикнув я глухо (голосно

на номері я не мав права кричати). — Куди це ви рушницю направляєте?

— Як куди? — відповів він мені теж глухо. — Я націляюсь в того вовка, що його хочу обов'язково вбити, в того вовка, що його, зі слів ваших, я не менш обов'язково злякаюсь.

— Це дуже добре, що ви хочете вбити вовка, — промовив я роздратовано, — але, будь ласка, залиште мою голову в спокої і ловіть на мушку якийсь пеньок, скажім.

— Я саме пеньок і ловлю, — кинув неохайно гостроголовий. — Он той, що стоїть недалеко від вас. То вам просто здається, що я націляюсь у вашу голову.

Він безперечно брехав. Пеньок і справді стояв недалеко від мене, та тільки я ж добре знав, яке має бажання цей «симпатичний» стрілець підстрелити мене, і тому, йому зовсім не повіривши, я поспішив стати так, щоб стовбури двох величезних дубів цілком сховали мій тулуб від ока гостроголового. Такі люди, як гостроголовий, поперше, ніколи не дарують тим, хто їх так чи інакше образив (а я ж його таки образив), подруге, гостроголовий дістав у свідки свого поведження на облаві таку неприємну особу, як я, себто таку, яку він ніяк не хотів мати. Як же тут не тривожитись і не ховатись за стовбури?

А втім, таке становище мені і не подобалось. Сьогодні в мені прокинулось таке непоборне бажання якось насолити цьому мисливцеві, що я, побоюючись попасти під шріт свого сусіди, все таки вдячний був фортуні, що вона поставила мене саме на цьому місці.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла! — раптом здалека донеслось до мене.

Облава почалася. Виходить, що селяни хоч і з великим запізненням, а таки прителіпались на полювання. Наш егер-вовчатник уже вів їх в атаку.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла!

Мовчазний, безголосий ліс зашумів тим тривожним шумом, що його можна чути тільки на облавах, тим шумом, що примушує мисливські серця колотитися й завми-

рати, як на пожежі. І справді, ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх послали в гушавину гучки, ці підвивання егера, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей, нарешті, таємничий тріск, що раз-у-раз доносився з глибин лісу — все це утворювало таку обстанову, що мабуть тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно. І справді: за якісь кілька хвилин — на тебе піде з лігва зацькований вовк, і ти, зустрівшись із ним віч-на-віч і не знаючи, як він буде поводитись із тобою (чорт його знає, може й кинеться на тебе!), мусиш негайно так стріляти, щоб обов'язково поцілити в нього. Не влучити у вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві — значить зробити з себе сміховисько на цілий вік. Це така ганьба для мисливця, що навіть при одній мислі про таку невдачу виступає піт на чолі.

Та я все таки, повірте мені, не хвилювався. Хоч як це дивно, але я не хвилювався... саме вищезгаданим хвилюванням. Серце мені колотилося з зовсім інших причин. Я думав про свого сусіду. Я, як задержуватий хлопчисько, думав про помсту. Гостроголовий стояв на такому номері, куди вовк ніяк не міг не вийти. (Номер його лежав в невеличкому ярку, що тягнувся з гушавини лісу). Але, з другого боку, я певний був, що мій сусіда, почувуючи на собі мій же таки погляд, так нервується, що, вийди на нього вовк, він обов'язково «промаже». У всякому разі, я певний був, що в такому стані він навряд щоб влучив у серце чи то в голову своєї жертви. А цього мені й треба було. Я тут же наздогнав би своїм пострілом звіра, і, таким чином зробив би з гостроголового сміховисько на його цілий вік.

Я визирнув із-за дуба й подивився на те місце, де стояв мій сусіда.

— Ах ти, сукин син! — промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково налякав би сторожкого зацькованого вовка). — Ах ти стерво гостроголове!

Рудий капелюх мого сусіди і тепер визирав з-за куша, а стріл його рушніці і зараз націлявся в мою голову. Го-

строголовий, мабуть, рішуче постановив підстрелити мене.

— Ах ти, сукин син! — ще раз промовив я і, сховавшись за стовбур, потопив свій зір і слух в гушавині.

Кільце гучків вужчало. Алакання й підвивання що далі, то більш голоснішали. Гучки наближалися до генеральної лінії, до мисливців. Уже спалахнуло декілька пострілів, уже я бачив двох вовків, що, десь прорвавшись, як божевільні, мчалися по полях. Уже (я подумав), коли якийсь вовк буде йти на мене чи то на мого сусіду, він пройде не пізніш, як за кілька секунд.

І я не помилюся: ці секунди раптом прийшли. Кроків за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, — зашамотіло осіннє листя й зацькований вовк, витикнувшись із гушавини, зупинився якраз між мною і моїм остроголовим сусідою. Я притиснув ложу до плеча.

Звір був не із тих, що легко даються в руки. Вовк був, очевидно, дуже досвідчений, і тому, озирнувшись навкруги, він обережно й потихеньку почвалав до куша остроголового. Це був величезний материй вовк, саме із тих вовків, що, зарізавши, скажімо, теля, легко мчаться з ним до лігва. Це був могутній прекрасний екземпляр.

Була велика спокуса вдарити на нього картечцю, але я все таки не вдарив. Я все таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму остроголовому, загодя передчуваючи, що він вовка не зупинить, і тільки другий взяти собі.

Прекрасно!.. Але що ж мій сусіда робить? Треба ж, нарешті, зиркнути й на нього. Треба ж подивитись, як він буде валити звіра. І я знову визирнув з-за стовбурів, але й на цей раз — мільйон чортів і одна відьма! — я примушений був враз відкинутись назад: вищеназвана рушниця й тепер націлялася в мою голову.

— От сукин син! — подумав я. — Він навіть не звертає уваги на вовка, він навіть в цей рішучий момент хоче похвалитись своєю упевненістю і, бачачи, що вовк іде прямо на нього, не поспішає з пострілом... От сукин син!

А втім, «сукин син», очевидно, постановив до кінця знищити мене, бо пройшло ще кілька секунд, а пострілу

все таки не чути було. Пройшло, нарешті, ще і ще кілька секунд, але й тепер сусідова рушниця мовчала. Мене охопив нервовий дріж. Поперше, мені прийшла думка, що гостроголовий раптом чомусь збожеволів, подруге, я, не маючи можливості висунути свою взятку на «мушку» голову, бачив, що вовк пройде біля нас ніким незачепленим. Я в розпучі схопив себе за волосся. Залишалося мені тільки одне: якось непомітно долізти до другого куша і лише відтіля стріляти в звіра. Я так і зробив. Пильнуючи не потрапити в поле овиду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листях...

І я мав рацію саме так зробити. Поперше, я таки ще раз побачив вовка, він уже був від мене кроків приблизно за 400, себто поза можливостями моєї рушниці, подруге, я мав задоволення ще дещо побачити. Це «дещо», що було на номері мого сусіди і що так мене обурило... було почепленим на сучок капелюхом і звичайнісінькою собі палицею, направленою на мій номер.

Я кинувся до місця свого сусіди. Там уже нікого не було. Але крім капелюха і направленої на мій номер палиці я найшов в кушах записку. От що написав гостроголовий:

«Залишаю вам свій старенький капелюх і прошу на мене не гніватись. Те, що нам дісталися добрі номери — це безперечно «лавочка». Але я з неї все таки принципово не хочу користатися і тому паняю дододму. Бажаю вам успіху».

Я схопив себе за волосся й в розпучі похилився на дерево. Ця записка так обурила мене, що я вже не знав навіть саме, чому така розпука стиснула моє серце: чи тому, що я випустив із рук прекрасного матерого вовка, чи тому, що гостроголовий зумів перемагати мене таким аляповатим, мамуловатим прийомом.

— Ах ти, сукин син! — у безсилій злості прошепотів я й, до божевілля обурений, почвалав на голоси, що вже метушилися біля підвод. Облава скінчилася й мисливці зносили трофеї. — Ах ти, сукин син!

.....

Уявіть же тепер собі в якому настрої я повертався до-
дому, коли ми знову проїздили сиротливі озера з поріділи-
ми комишами і коли раптом невеселий лісовий ландшафт
закутало у мжичку дрібного осіннього дощика

3 ЛЯБОРАТОЇ

Письменник вирішив написати роман. Письменник був не зовсім бездарний (так принаймні авторитетна критика заявила) і безперечно близький пролетаріатові.

— Але про що писати? — подумав письменник. — Про старі часи? Ні в якому разі! Про буденні, непомітні дрюниці? Ні за що! Треба писати про великі події наших днів.

Хто робить події, — письменникові відомо: їх робить робітничо-селянська маса! Відомо йому і за чім проводом: за проводом комуністичної партії.

Отже, в його романі головними дійовими особами будуть виступати партійці. Це поперше. Подруге, треба вирішити, яку подію він візьметься описувати. Тут письменник замислився.

— Ага! — раптом сказав він. — Я опишу початок реконструктивної доби.

Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалася: вона давала йому можливість показати не тільки сильних людей нашого часу, але й без великої затрати енергії показати опозиціонерів (головними ж героями мусять виступати партійці), без великої затрати енергії тому, що тоді ж, на початку реконструктивної доби, опозиціонери виступали зі своїми самовпевненими заявами одверто, нахабно й неприховано.

Словом, ідея єсть, і ідея не погана. Залишається ще розв'язати таке питання: в якому пляні писати — в сатиричному чи в психологічному? Була потрібна сатира (були

ж негативні типи), але й без психології письменник ніяк не міг обійтися. Як він, скажім, покаже такого опозиціонера, який з душевними болями й стражданнями знаходить правильну лінію? Тоді письменник вирішив поєднати два пляни. І вирішивши так, він став, як то кажуть, роман «виношувати». «Виношував» він приблизно рік. На кінець року він мав цілковите уявлення про героїв свого оповідання, мав зав'язку й загальний плян, нарешті мав зошитів з 5 різних заміток для своєї роботи.

І от, одного бадьорого осіннього ранку, відчувши в собі величезне надхнення, письменник сів до столу і розпочав.

Р о з д і л п е р ш и й

З західних провінцій республіки на Харків насувалась гроза. Поважно й поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненними очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажім, на Холодну Гору, і приставивши до очей цейсівський бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити розтріпаних та переляканих подорожників і не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але і, можливо, поспішав би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці і, що по них шпацірували його добрі знайомі.

В городі і справді нічого не знали. Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшний гураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук свої золоті проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пливла по асфальтових тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним,

міським гомоном, комхозівські автобуси цілком нормально курсували по своїх маршрутних напрямках і наївно покрикували своїми англійськими сиренами, навіть журавлівські візники — ці музейні експонати, що їм без грози приходить тримати себе сторожко, — навіть вони, на подив, легковажно шмигали по вулицях, жартівливо демонструючи пішоходами задрипаність своїх старозавітних екіпажів.

Але от гроза нарешті доповзла і дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично, над костюлом повисли темносині шмаття авангардних хмар і колись дальній грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якось враз над городом знялась курява й завертівся передгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І милі до цього часу харківські вулиці перетворились: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; візники взяли на добрі віжки своїх незагнузданих шап і стали поспішно натягувати на голови брезентові капюшони; жінки полетіли кудись, безрезультатно притримуючи кінці своїх, підхоплених вітром, легеньких спідниць; чоловіки в паніці кинулись на брук, наганяючи свої жартівливі капелюхи; навіть зареєстровані по фінвідділах породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазаїв, з виттям і скавучанням раз у раз почали тикатись у підворотні, як справжні бродячі пси.

Так уже було пізно: чорний дракон, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулась огняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала город різким, улюлюкаючим ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява й забушувала шалена злива. Все це трапилось так раптово, що святкова публіка встигла тільки втекти під випадкові навіси крамниць і вже й не мріяла про затишні куточки своїх міських квартир та домиків.

І саме в цей час по порожній вулиці Карла Лібкнехта крізь оскажений потон весняної дощу, плигала через ка-

люжі маленька жінка й у тривозі озиралася навкруги. Блюзка й спідниця так уже змокли їй, що вона не найшла б на собі жодної сухої нитки. Підбігаючи то до одного, то до другого навісу й не находячи потрібного їй затишку, вона якось смішно сплескувала руками й плигала далі. І так вона метушилася доти, аж поки погляд її нарешті впав на порожній ганок, що на ньому обличчям до стіни стояв якийсь високий мужчина в таких же високих чоботях. Тоді вона безпорадно махнула рукою й рішуче залишила тротуар.

І от вона вже стоїть під поганенькою покрівлею (не дарма стихія тільки одного чудасія занесла сюди) й протирає вогкими руками очі. От вона озирється навкруги, от поправляє мизинцями свою розтріпану зачіску, от погляд її на мить зупиняється на спині високого мужчины. І чи то спина була їй така вже сонгородна, чи то й справді їй спати хотілось, але — як би там не було, — вона ні з того, ні з сього широко й з задоволенням позіхнула. І позіхнувши з задоволенням, жінка скинула догори стрілки своїх тоненьких химерних брів, сперлась на бильце й замислилась. Так пройшло кілька секунд.

Раптом ніжне створіння зідхнуло і, швидко підвівши голову, знову зиркнуло на свого сусіду. І тоді одразу ж з жінкою трапилось щось надзвичайне: спершу вона зблідла, потім її обличчя зайнялося червоною фарбою і, нарешті, вона — і без того тендітна й маленька — якось зразу зробилась ще тендітніша, ще мініятюрніша. На одну мить здалося навіть, що її перелякала нерухомість мужчины (гураганна злива так мертво прицвяхувала цю велетенську фігуру до дверей, що мужчину й справді можна було прийняти за різьблення), але в скорому часі все остаточно вияснилось: жінка просто пізнала свого знайомого. Вона вже юрталась, переступала з ноги на ногу й зідхала. Вона голосно скаржилась на дощ і, нарешті, коли ніщо не допомогло і коли мужчина, не звертаючи на неї жодної уваги під напором зливи ще більше почав вгрузати головою в двері, вона промовила тремтячим (чи то від хвилювання, чи то від холоду) співучим і водночас надірваним сопрано:

— Я, здається, не помиляюсь?.. Ви — товариш Марченко?

В її голові прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги. Але мужчину, мабуть, ніщо не зворушило. Принаймні він не найшов потрібним навіть на мить підставити своє обличчя під удари зливи і вступив до розмови в тому ж стані мертвого різьблення, в якому він був і до цього часу.

— Так, — відповів він спокійним і зовсім нездивованим басом. — Я — Потап Марченко.

В цей момент в небі метнулась огняна блискавиця і над Харковом розсипався черговий удар грому. Жінка від несподіванки здригнула і, інстинктивно відкинувшись до сусіди, тихо скрикнула.

— Страшнувато? — тим же спокійним басом промовив мужчина.

— Я думаю... Хіба не бачите, як лютує? — вона розгублено подивилась навкруги себе й сказала: — Але почекайте, товаришу. Чому ви й досі не поцікавились, з ким маєте задоволення розмовляти?

— А хіба я не знаю, з ким я маю задоволення розмовляти?

Справді? Він знає, з ким має задоволення розмовляти? Так таки й не жартуючи він говорить це? Ну, тоді вона знову скине догори стрілки своїх тотеньких химерних брів і з таким здивованням подивиться на свого сусіду, що навіть спина його (а він же стоїть до неї спиною) почне якимось реагувати на її розгубленість.

— Невже ви так запам'ятали мене, що навіть по голосу пізнаєте?

Запитання було поставлено прямо і досить голосно. Але мужчина чомусь не відповідав. І не відповідав він, здавалось тому, що запитанням зачеплено було щось дуже лоскотливе, щось таке, що про нього можна говорити тільки по темних закутках.

— Чого ж ви мовчите? — дивлячись тим же здивова-

ним поглядом, спитала жінка. — Ну, переконайте ж мене, що ви знаєте, хто я?

— Хто ви? — бас, мабуть, добродушно посміхнувся. — Ви — настирлива дівчина. Я бачу, що ви й досі не переробили себе... Ну, нате вам, заспокійтесь: ви — Ліда Спиридонова.

— Саме це я й хотіла від вас почути. Я і справді — Ліда Спиридонова... Та тільки чому ви не хочете до мене повернутись? Га?

— А тому не хочу повернутись, — цілком резонно відповів мужчина, — що не хочу підставляти своє обличчя дощеві.

— Тільки цьому?.. Я задоволена!

Жінка змовкла. Мовчав і мужчина. Буря безумствувала. Щодалі, то більше темнішало, і вулиці остаточно закутало в скло дощового гурагану. Тоді чи то в мужчині прокинувся середньовічний лицар, і він за всяку ціну вирішив здобути для своєї несподіваної дами хоч поганенький затишний закуток, чи то він і сам не міг далі терпіти, — як би там не було, він рішуче і з силою застукав у двері незнайомого йому помешкання.

Деякий час ніхто й ніяк не відповідав. Але коли велетень знову розправив свої плечі і знову гуркнув кулаком у двері, в коридорі хтось поспішно зачовгав пантофлями, і за якісь півхвилини вже чути було обережний кашель. Нарешті дзвякнув замок, і двері з шумом одлетіли в бік. Перед непроханими гостями стояв якийсь чоловічок і одбігаючи невеличкими кроками в глибину коридору, наперекір сподіванням, гостинно посміхався милою усмішкою.

— Будь ласка! — ввічливо запрохував він, захищаючись халатом від оскаженілого вітру та раз-у-раз показуючи на незакутаний вихід. — Будь ласка! Не чекав сьогодні такого гостя. Пробачте... це ваша дружина?

— Ні, це не моя дружина! — обструшуючись від дощу і ніби то зовсім не дивуючись несподіваному запитанню, спокійно сказав той, що його Спиридонова назвала Марченком.

Гостинний господар зніяковів. Він щось тихо скрикнув, якось зовсім не до речі похитав головою і, зробивши легкий уклін дамі, промовив:

— Пробачте. Пробачте за помилку! Пробачте!

Чоловік остаточно увійшов в ролю доброго приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла вбік. Зате Марченко нарешті подивився на свого співбесідника уже трохи здивованими очима.

— Себто відкіля ж ви знаєте мене? — спитав він.

— Відкіля я вас знаю? — і собі здивувався господар. — Невже ви забули? Я — професор Ярута.

Тепер прийшла черга за високим мужчиною: він теж зніяковів. І зніяковів він саме тому, що ніяк не міг пригадати, де він бачив Яруту. Очевидно він так багато зустрічав професорів, що всі вони, на жаль, не могли залишитись у його пам'яті.

— Пардон, професоре, — пробасив Марченко, — я... як би вам сказати...

— Будь ласка, будь ласка! Я розумію, — і мило простягаючи руку, Ярута рушив до дверей.

Ясно було, що професор має бажання поручатись нарешті зі своїм гостем. Марченко одразу зрозумів це, але (мабуть за своєю звичкою) спершу підніс праву руку догори, як це роблять піонери, і тільки потім, бачачи рішучий професорів намір стиснути йому долоню, зробив різкий рух уперед і попередливо підхопив тендітно-білі пальці свого співбесідника.

— Пардон, професоре... («пардон» він вимовляв без всякого французького акценту). Трапилась знаєте...

Марченко многозначно підкреслив своє «знаєте», щождо «професоре», то він це слово проковтнув. Видно було, що в Яруті він визнав позапартійного і, подруге, — що перед професором стоїть один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймні головним чином) на тих чи інших офіційних побаченнях. До професора треба буде додати або «пан» або «товариш», але ні

того, ні другого ніяк не можна було давати. «Пан» професор треба було говорити з іронією (за даного разу зовсім недоречною), «товариш професор» теж не зривалося з язика (Марченко, очевидно, не знав з я к и м професором має нагоду розмовляти), саме тому «професоре» і вийшло у нього, як «псоре» і навіть, як «пс». А втім, як ми побачимо далі, наш велетень мав цілковиту рацію бути таким стриманим в зустрічі з Ярутою.

— Будь ласка, будь ласка! — говорив професор і, увійшовши в свою, можливо, звичайну ролу кокетливої панянки, весь час присідав і крутив головою.

Був він тоненький, можна сказати ніжний і якийсь запашний, як шкіра з абрикосу. В правому куточку уст ховалась йому приємна й надзвичайно улеслива усмішка, з-під простеньких окулярів виглядали його безперечно хитренькі очі. Але коли б, скажім, оголошено було конкурс на кращий зразок втіленої ввічливості, він напевне дістав би на ньому першу премію.

Зате співбесідник його справляв вражіння людини іншого поколю. Це був темний шатен зі спокійним лицем і такими ж спокійними темносірим очима. На перший погляд Марченкові можна було дати років за тридцять, але потім виявилось, що це помилка, що це просто рання мудрість десь невловимо заплуталась в цьому обличчі й так пристарила його. Насправді Марченкові було років 26. Назвати його надто гречним не можна було, і не можна було хоч би тому, що його трохи мамуловаті рухи ніяк не в'язалися з старими поняттями про зразкову ввічливість. Але в той же час ніхто б не ризикував назвати його дикуном. Якась своєрідна культурність пройняла всю його велетенську фігуру.

Професор довго запрошував Марченка й Спиридонову до себе і ніяк не міг погодитись, що «гості» залюбки обійдуться й без його покоїв. Він довго не хотів навіть слухати заперечень. І тільки коли Марченко щось рішуче і трохи незадоволено буркнув, Ярута покинув сперечатися. Він, нарешті, зібрався був шкутильгати до себе, але зібравшись, зідхнув.

— Ах, яка шкода, — зідхнув професор на прощання. — Яка шкода, що нема Катруськи: кого-кого, а вас, товаришу Марченко, вона (тут Ярута приємно посміхнувся) затягла б до кімнати.

— Якої Катруськи? — вирвалося в остаточно здивованого Марченка.

— Та Катруськи ж Жукової. Хіба ви не знаєте, що вона живе в мене? — і професор знову присмно посміхнувся.

Несподіванка за несподіванкою налітали сьогодні на сіроокого велетня. День суцільною несподіванкою зустрічав його. Проте, хоч остання професорова інформація, можна сказати, приголомшила Марченка, але він уже стояв перед Ярутою в непримушеній позі людини, що нічого нового не почула від свого співбесідника і тільки дивується, чому співбесідник так довго не залишає його.

— Я знаю, що Жукова живе у вас, — сказав Марченко і повернувся задом до настирливого професора.

Тепер Яруті вже рішуче нічого іншого не залишилося, як негайно ж покинути своїх «гостей».

Він так і зробив: за мить його вже не було в коридорі.

Спиридонова, мабуть, давно вже чекала цього моменту і тому, як тільки за професором зачинилися двері, вона, скинувши догори стрілки своїх химерних тоненьких брів, сказала:

— Так, значить, ви, товаришу, пам'ятаєте мене?.. Ну, і що ж ви пам'ятаєте?

— А те пам'ятаю, що й ви пам'ятаєте, — різко крикнув Марченко. — Покиньте, Спиридонова, розігрувати фарса!

Зустріч з настирливим професором, настирливість Спиридонової, нарешті розмова про покищо невідому читачеві Катрю Жукову, таки вивели з рівноваги нашого героя і він не міг інакше відповісти жінці, як відповів. Проте відсутність рівноваги захопила його на одну мить: Марченко вже знову встиг прибрати себе до рук.

— До речі: чому це вас так давно не видно було? — спитав він, трохи помовчавши.

— Ви навіть і це примітили? Виходить, що вам не на всіх така погана пам'ять, як на професора?.. Я, бачите, була на Сабурці... Нервова система, знаєте, підкачала.

— Ага! — зовсім спокійно кинув мужчина, наче й справді справа йшла не про дім божевільних, а про якусь закордонне турне. — Це добре... Ну, і що ж — покращало?

Спиридонова не відповіла. Ніби згадуючи щось надзвичайно важливе, вона мовчки дивилася на землю й нервово ламала собі пальці. Тільки багато пізніш вона скинула очі на свого співбесідника і, якимось прибито посміхнувшись, промовила:

— Так! Краще. Дякую! Ви навіть не припускаєте, товаришу! Дякую!

Вона зробила декілька кроків в глибину коридору і, одвернувшись од Марченка, стала розправляти на своїх плечах блюзку. І видно було, що вона вже не має жодного бажання продовжувати бесіду.

Злива не вгавала. Вітер скаженів і так рвав покрівлю, що вона весь час вершала жалібним вереском. І хоч грім потроху віддалявся і блискавиці вже не так різали вікно, але гроза, розірвавшись над Харковом величезним потопом, не мала охоти хутко проскочити далі й залишити город. Про вулицю, таким чином, покищо й думати не приходося. І двоє людей, випадково занесених стихією до професорського коридору, очевидно, не тому так скупно перекидались словами, що боялись не скінчити цікавої розмови — якісь інші причини стримували їх від балачок.

— Я бачу, що вам зимно, товаришко (— і щось пошукавши в кишенях свого піджака, Марченко скинув його з плечей). — Застужуватись не треба. Прошу!

— Дякую! — рішуче відмовилась Спиридонова. — Я не змерзла. І... не застужусь, — тепер же весна.

— Як хочете. Воля ваша. Моє діло запропонувати.

Марченко одійшов убік і став ретельно викручувати воду з рукавів свого верхнього одягу. Зрідка він скидав очі на Спиридонову, але в очах його було стільки байдужості й спокою, що важко було доміркуватися, як треба розці-

нювати ці погляди. Можливо, він думав про Спиридонову, можливо про зустріч з професором і про покишо таємничу Катрю Жукову, що згадкою про неї і особливо інформацією про неї безперечно його трохи приголомшив Ярута. Потім Марченко підійшов до того вікна, що освітлювало коридорним світлом хазяйську кімнату і, спершись на стіну, став безцеремонно, хоч ніби то й без усякого інтересу, розглядати професорові покої.

І так, мовчки, вони простояли в коридорі мало не з півгодини, себто до того часу, аж поки стих грім і злива покинула бушувати за вікном. Нарешті Марченко зробив рух уперед з бажанням вийти на вулицю.

— Почекайте, товаришу, — скинулась Спиридонова. — Як же це так? Ви самі йдете? — Жінка так пильно й з такою тривогою дивилась на мужчину, ніби й справді його відповідь вирішала питання її життя й смерті.

— А з ким же я піду? — сказав Марченко.

— Хіба ні з ким?

— Ви, очевидно, на себе натякаєте? Можу й з вами.

Спиридонова зиркнула на коридорне вікно і, нікого не уздівши в ньому, на мить затримала руку мужчини і, затримавши, погладила її.

— Ви обіцяєте зараз зайти до мене? — сказала вона. — Обіцяєте?

Марченко похитав головою, наче й справді перед ним стояла не доросла жінка, а маленька дівчинка, і промовив:

— Ах, яка ви невгомна! — промовив він. — І коли ви вже нарешті виправитесь. Га?!. А втім, де ви зараз живете? Там же?

Він «там же» підкреслив так, наче жінка в якомусь сенсі жила раніш в зовсім безнадійному місці.

— Там же, — хутко проказала вона й з запитанням подивилась на нього. — Так як же, зайдете?

— Добре! — сказав Марченко. — Ходімте!

Жінка взяла за рукав свого співбесідника, уважно провирила йому очі й раптом швидкими кроками кинулась до дверей. За мить вони були на вулиці.

Поставивши крапку, письменник з полегшенням зідхнув, запалив цигарку й став перечитувати свій перший розділ. Прочитав раз, прочитав удруге. Раз прочитав з захопленням: особливо подобався йому ліричний початок. За те остання читка принесла йому багато неприсмностей. Поперше, його прикро вразили настовбурчені претензійні «магістралі» і всякі такі викрутаси з «бродячими псами»; подруге, він незадоволений був з «велетня»: чому це обов'язково нова людина (а з Марченка він і хотів робити саме нову людину), — чому це нова людина мусить ходити на котурнах? Не подобалась йому неприродна зустріч з Ярутою та й сам Ярута не подобався: мовляв, навіщо його робити професором? Дешевою здалася йому й інтрижка з «покищо невідомою читачеві» Катрею Жуковою.

— А Ліда Спиридонова? — подумав письменник. — Що це таке? Хіба це опозиціонерка (та хоч би й та, що кається!)? Та це ж персона з бульварного роману.

Письменник остаточно губив голову й думав уже, наперекір авторитетній критиці, що він страшенний бездара й що він ніколи не напише роману з сучасного бурхливого й надзвичайно цікавого життя. Як він напише роман, коли йому бракує вміння показати людей свого часу, коли він обертається в колі таких фраз, що й на вуха не налазять?

Покинувши стіл, письменник скинув штани, натягнув на себе ковдру й почав робити собі сон. Але заснути він довго не міг: боліла голова і від важких думок, і від папіросного чаду: пишучи перший розділ, він спалив три пачки папірос, що обійшлося йому, до речі кажучи, 2 карб. 55 коп. (ч.2). Заснув нарешті письменник, коли вже підвелось сонечко, і заснув у гнітючому настрої. Сон був тривожний й на подив фантастичний. Снилось йому, що він скінчив свій роман і що критики за цей роман назвали його геніальним поетом. Отже, коли письменник розплющив очі, він, поперше, дуже шкодував, що сон не продовжився, а подруге, відчув прилив нової енергії. Письменник сказав:

— Я вчора даремно турбувався. Нічого подібного! Розділ перший — розділ прекрасний, — треба, значить, роман продовжувати.

Сказавши так, письменник знову сів до столу і написав:

Розділ другий

Вийшли вони з професорового коридору саме в той час, коли над городом пролітали останні пера розірваних хмар і коли бірюзове небо і післяобіднє сонце почали вже прориватись на брук і винувато посміхатись до публіки. Вулиці шуміли такими величезними потоками весняної води, що не можна було ні пройти, ні проїхати. По всіх кінцях дзюрчали ринви і пропускали останню воду з добре обмитих водою покрівель. Публіка, як і треба було чекати, стояла ще під навісами і беспорядно топталася на місці. І тільки, коли трохи зійшла вода і коли домовласники почали виносити на тротуари дошки та робити з них імпровізовані мостики, город потроху зашумів.

Звичайно, і наші напівзагадкові герої дістали можливість рушити по тротуарах теж дуже згодя. Вони ще довгий час стояли біля квартири професора і, як і досі, скупко перекидалися словами. Проте з їхньої розмови остаточно виявилось, що поперше, обидва вони партійці, і подруге, що Спиридонова колишня опозиціонерка. Виявилось також, що Марченко раніш зустрічався з Спиридоновою тільки на кущових зборах партії і що там він декілька разів виступав проти неї і виступав, до речі, не без успіху. Мало того: і захворіла Спиридонова, як виявилось (принаймні, зі слів тієї ж Спиридонової), саме після однієї зустрічі з Марченком на кущовому зібранні, де він її публічно назвав «контрреволюціонеркою». Про те ж, як вона так близько взяла до серця його різкість і навіть скоро після того (цю інформацію дала та ж таки Спиридонова) мусіла йти до Сабурової дачі, він, як вияснилось, нічого не знав до цього часу, бо в домашній обстановці він ніколи з нею не зустрічався, а поцікавитись йому й на думку не спадало.

— Ну, і прекрасно! — тихо промовила Спиридонова, — вам і цікавитись не треба.

— Чому ж не треба? Я не такий вже мізантроп, як це вам здається.

Марченко винувато посміхнувся і навіть трохи почервонів. Остання фраза вирвалася йому, очевидно, зовсім несподівано й у всякому разі проти його волі.

— Не треба, товаришу, — ще тихше сказала Спиридонова. — Це не ваша справа... А втім, про це ми іншим разом поговоримо. Тепер скажіть мені от що: ви знаєте, де я зараз працюю?

— Ну?

— Ви просто будете реготати...Ййбогу!.. От вгадайте!

Вона засміялась тихим, глибинним та неприємним сміхом і, переплигнувши через калюжу, раптом зупинилась. Стрілки її химерних брів знову вп'ялися їй в зачіску. Марченко здивовано подивився на неї і цілком широко сказав:

— Де ви зараз працюєте — я не знаю... Але, на жаль, не знаю й чому ви зараз засміялись.

— А вас це дуже цікавить?

— Як би вам сказати... Не то щоб дуже... Просто рідко мені приходиться сам на сам зустрічатися з такими людьми...

— А чому вам прийшла така думка? Чи може у мене таке вже чудне обличчя?

— Як би вам сказати, — Марченко незадоволено подивився на прохожих і на Спиридонову. — Чудненьке трохи.

— В чому ж ви це «чудненьке» добачаєте?

— Як би вам сказати...Очі у вас, скажимо, хоч і незрозумілі трохи, але це все таки звичайні безцвітні очі. Ніс — рівний і... теж звичайний. Брови...От, мабуть, брови!

Він раптом посміхнувся. Видно було, що таких розмов йому й справді ще не приходилось вести.

— Так де ж я зараз працюю? — кинула Спиридонова, і здалося, що вона зовсім не слухала свого супутника і що в той час, коли він говорив, вона й справді, дивлячись в землю, про щось інше думала і що ставила вона йому запитання цілком механічно.

— Не знаю! — трохи незадоволено кинув той.

— Але, може, ви тоді знаєте, де я раніш працювала?

— Знаю.

— Серйозно?..Ну, так чому ви не говорите? — з зовсім невинуватим гнівом сказала жінка. — Чому ж ви мовчите?

Мужчина здивовано подивився на свою супутницю і, нічого не промовивши, зробив різкий рух у сторону.

— Ви хочете мене залишити? — перелякано промовила Спиридонова й схопила Марченка за руку. — Не робіть цього, товаришу! Благаю вас, не робіть!..А то... їйбогу, закричу на всю вулицю!..

В її очах було стільки рішучості й стільки упертості, що мужчина, зиркнувши на неї, вже не сумнівався — вона й справді може закричати на всю вулицю. І він — кременна людина — відчув себе зараз перед нею таким безпорадним, що тільки приходилось поступитись перед жіночими чудійствами.

— Ну, не хвилюйтесь, будь ласка! — сказав він. — Я й не думаю залишити вас.

— От і добре. Дякую, — промовила Спиридонова, якось враз заспокоюючись.

— Дякую сердешно...А працюю я, — несподівано додала вона, — щоб ви знали, в канцелярії. Правда, смішно?.

— По-моєму нічого тут смішного нема, — похмуро заперечив Марченко.

— Хіба?..А по-моєму...смішно...Ну, яка ж з мене канцеляристка? Ну, скажіть? Хіба я умію, скажім, писати якісь циркуляри? Ні! Хіба я умію, скажім, стукати на друкарській машинці? Ні! Нарешті, хіба я у входящих та схолящих щось розумію? Буквально нічого! Так сиджу собі і пишу, що мені підкажуть...Знаєте, як в дитинстві підказували нам, коли ми не хотіли вчити уроків...І ви думасте, мені це легко? Га? — Це ж жах! — раптом мало не скрикнула вона й схопилась руками за голову. — Це — жах! Це білий жах!

— Ну, заспокійтесь! Заспокійтесь! — Марченко остаточно розгубився й безпорадно розвів руками. — Їйбогу, не знаю, що мені й робити з вами.

— Що вам зі мною робити?... Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу...От скажіть мені, я — маленька?...ну, чого ж ви мовчите? Я — маленька?

— Ну, ладно, маленька.

— Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і вкиньте мене в Лопань...Добре? І побачите ви годі, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуць...І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Останні слова вона майже прошепотіла. Вона поливилась на свого супутника очима повними страждання і стрілки її химерних брів на цей раз не розлетілися до зачіски. Її безцвітні очі якимось миттю погасли. Промовила вона свою останню фразу з великим почуттям, але в тоні її голосу прозвучало тільки одне: мовляв, туди їй і дорога — Ліді Спиридонової!

— Що значить — не буде Ліди Спиридонової — сказала вона. — Що значить — ніколи, ніколи не буде Ліди Спиридонової?... Про це я вас, товаришу, поінформую колись, а зараз — ходітьте!

Вона взяла його під руку і вони пішли. І чи то Марченко не вмів як слід ходити, чи то вона не находила в собі енергії й бажання міцно притиснутись до нього — у всякому разі вони йшли «підруку» приблизно так, як їде сліпий з проводирем. Спиридонова мовчала.

Над городом уже стояло чисте небо і сонце розкидало свої теплі проміння. Післядощове повітря пахло тим певне вломимим і надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням нового, досі невідомого життя. Всюди шелестів симпатичний міський гомін і всюди, під ногами веселих балакучих пішоходів, тротуари фаркали бризками дошової води. І не тільки асфальт, але й звичайний сірий булижник почав блискаги й переливатися в срібних ромбиках відзеркаленого сонця. На темносиній грозовій полосі підвелася, як і завжди прекрасна, райдуга й закоронувавши город, урочисто повисла в прозорому етері. Уже бігли автобуси, дзвеніли трамваї й між ними метушилися візники.

Спиридонова, що деякий час ішла в задумі й мовчки дивилася в землю, раптом сказала:

— Ну, от — і пройшов потоп! І пройшла злива. Все зміло! Рішуче все! І нема бруду. Правда? І хоч трохи зимно (вона здригнулася, бо одіж її і справді ще не зовсім підсохла), але зате якось легко стало дихати. Правда?

І боячись, що супутник не зовсім її зрозуміє, вона тут же поспішила додати:

— Я, звичайно, — сказала вона, — говорю не про цю сьогоднішню зливу, що допомогла нам зустрітись, — я говорю про інший потоп... Ви вже... збагнули?

— На жаль, мабуть, не зовсім, — сказав Марченко.

Спиридонова засміялась. Вона засміялась тим же неприємним сміхом.

— Як же так не зовсім? Ну?.. — вона вмить схопила його за руку й прошепотіла. — Ах, ви Потопчику! Вас не Потопом, а Потопом треба було б назвати.

Мужчина здивовано подивився на Спиридонову і, усміхнувшись, промовив:

— Яка ви чудна дівчина... Їйбогу!

— От бачите! — підхопила Спиридонова. — І ви кажете, що я чудна. І всі кажуть. А я от думаю, що це просто незрозуміння. І я вам, коли хочете, доведу... Ну, от скажімо, так: ви знаєте, що вас чекає в моїй квартирі?.. Саме в тій, куди я вас зараз веду? Не знаєте?..

— Не знаю!

— Уявіть собі, — усміхнулась Спиридонова, — я теж не знаю. Веду... і не знаю. А втім досить, давайте ще поговоримо.

Вона сказала це останнє таким тоном, що Марченко вже не наважувався розпочинати нову розмову, і тому дальшу путь вони продовжували мовчки.

З вулиці Карла Лібкнехта вони звернули й пішли по глухих нагірних заулках. На півдороги до квартири Спиридонової їх наздогнав мужчина з важкою текою в руці. Власне назвати цього нашого нового героя мужчиною якось важко було: він скоріш подібний був на опатране курча,

але у всякому разі скоро вияснилось, що це ніхто інший, як «відомий харківський опозиціонер» (так принаймні, автор про нього не раз чув) — Коля Хрущ. Держав він голову на лівому плечі і чи то весь час чомусь дивувався, чи то весь час збирався комусь розповісти щось надзвичайно секретне.

— Драстуйте! — сказав він, рівняючись із Марченком (між іншим, «драстуйте» він вимовляв, як — «драсте»).

— От і Коля, — зрадівши кинула Спиридонова. — Це — до речі: ти мені, Коля, дуже потрібний.

Товариш Хрущ враз почервонів, наче потреба, яку відчувала Спиридонова, носила надзвичайно інтимний характер.

— Я знаю, Лідусю, — поспішно сказав він. — Ти, будь ласка, не турбуйся. — Я знаю!

Між Спиридоною і новою людиною зав'язалася розмова і тому Марченко поцікавився:

— Може я вам перешкоджаю?

— Боже борони! — поспішно заперечила Спиридонова. — Ви мене мусите обов'язково провести додому. Я вас дуже прошу, товаришу!

Вона і на цей раз подивилась на нього повним тривогою поглядом, він і на цей раз піддався її проханню. І, можливо, вони б решту путі пройшли мовчки, коли б не Коля Хрущ.

Товариш Хрущ, що йшов до цього часу спокійно, раптом, ні з того, ні з сього заюртався і, озирнувшись назад, тихо й таємничо промовив:

— Ви, безперечно, знаєте про останню секретну постанову Політбюра?

— Себто, про яку це секретну постанову? — незадоволено буркнув Марченко.

— Ну, та про ту ж, що... — і товариш Хрущ потягнувся до вуха свого однопартійця.

— Покиньте, будь ласка, свої секрети, — ухиляючись, рішуче пробасив Марченко. — Яка там постанова?

Товариш Хрущ розгублено подивився навкруги себе,

красномовно кивнув пальцем вбік Спиридонової (мовляв, вона про це не мусить знати) і знову, притримуючи свого співбесідника, став навшпиньки. Але Марченко й на цей раз рішуче ухилився.

— Я вам кажу, покиньте ви свої секрети! — уперто сказав він. — Яка там постанова?

Товариш Хрущ здивовано подивився на «дивака» (так принаймні він подумав про свого співбесідника) і безпорадно розвів руками.

— Я голосно говорити не можу! — сказав він. — Постанова дуже секретна.

— Ну, тоді і не треба, — добродушно посміхнувся Марченко. — Тоді й не говоріть.

Спиридонова раптом зареготала і, зупинившись, схопила Хруща за теку.

— Ах, ти Колю, мій Колю, — козлітоном заспівала вона, — нещасенький Колю! Ходиш ти, Колю по городу й шукаєш вчорашнього дня... І ніяк ти його не найдеш, Колю!

Хрущ зупинився. Він шукає вчорашнього дня? Ну, це вже занадто. Це вже нетактовно... і навіть образливо. І, головним чином, мабуть тому образливо, що заспівала саме Спиридонова. Товариш Хрущ подивився на свою товаришку поглядом «і ти Брут» і, подивившись, промовив тихо:

— Ти, Лідуню, мабуть, хочеш поглузувати з мене? Ну, і глузуй, Господь з тобою, я вже звик до цього.

— Ні, Колю, — сказала Спиридонова, раптом замислившись, — я й не думаю глузувати з тебе. То тобі просто так здалося.

То йому «здалося так»? Ну, тоді товариш Хрущ заспокоївся. І Коля заспокоївся. І заспокоївшись, він уже якось тасмнично поглянув на свою теку. Нарешті, він знову перелякано озирнувся, взяв Марченка за руку й ледве чутно промовив:

— Невже вам не відомо, хто тепер у нас буде за голову раднаркому? — ледве чутно промовив він.

— Себто це питання безпосередньо зв'язано з секретною постановою Політбюра? — Марченко добродушно посміхнувся і, батьківським жестом положивши свою руку на плече товариша, додав: — Так я вас зрозумів?

Товариш Хрущ енергійно замахав руками.

— Не! — тихо скрикнувши, заперечив він. — Це до секретної постанови не має ніякого відношення.

— Ну, так хто ж? — спитав Марченко і, відхиливши від себе товариша Хруща, додав: — І, будь ласка, не лізьте до мого вуха: я не глухий. Говоріть голосно.

— Ні, я так не можу, — безпорадно розвів руками товариш Хрущ, і видно було, що він і справді «не може так».

Спиридонова зареготала своїм глибинним, непримемним сміхом.

— Ну, скажи мені, Колю, від кого ти ховаєш свої «секрети»? Від мене? Чому ти не говориш голосно? Ти ж мене в цій справі разів з двадцять інформував!

— Я тебе інформував? — тихо скрикнув товариш Хрущ. — Відкіля ти взяла, Лідусю?

— Так, ти мене інформував. І навіть давно вже інформував. І навіть (Спиридонова схопилась руками за голову) здається мені, що ти мене кожної хвилини якось інформуєш.

— І це ти як?..Серйозно говориш чи...жартуєш?

— Ах, Боже мій, Боже мій! Яка в тебе погана пам'ять, Колю...Ну, то слухай, що ти мені говорив...

І Спиридонова почала була розповідати, що їй говорив товариш Хрущ, але останній враз зблід і замахав руками.

— Ша! — тихо скрикнув він. — Я тобі не дозволю виголошувати на вулиці партійних тайн. Чуєш, Лідусю?...не дозволю!

— Ну, от уже й на вулиці, — сказала Спиридонова. — Як же на вулиці? Яка ж це вулиця, Колю?

Яка це вулиця? Вона не розуміє? Ах, яка вона недогадлива! Товариш Хрущ вже зовсім кладе голову на плече і непомітно киває їй пальцем...тепер уже на Марченка: при ньому цього ніяк не можна говорити!

— Так, Лідусю, не можна, — ще раз підкреслив він. — Ну, ти сама знаєш.

Що «знала» Спиридонова, залишилося невідомим. Але, у всякому разі, вона на цей раз рішуче змовкла.

Марченко теж нічого не говорив, він тільки зрідка позиравав на товариша Хруща, і в його погляді було стільки добродушної іронії, ніби він дивився не на дорослого Колю, а на Колю страшенно маленького, що, скажім, з цілком серйозною міною грає якусь роллю, яка йому зовсім не під силу і яка його робить надзвичайно комічним.

— Де ви працюєте? — мило посміхаючись, запитав він Хруща.

— Як де? — із зовсім невиправданою похапливістю промовив той. — Хіба ви не знаєте?

Марченко безпорадно розвів руками і, з неприхованим бажанням попрохати пробачення, сказав:

— Їйбогу, не знаю.

— Ну, от! — з великою образою промовив товариш Хрущ. — Та там же, звичайно! В архіві.

— Що ж ви там робите?

— Як що? — чомусь півником настобурчився Коля. — Що за «вопрос»?

— Я питаю, яку ви там посаду посідаєте?

— Коля там, — сказала Спиридонова, — за архівдякона, архівмандрита і архівпастиря — одночасно.

— Ти, будь ласка, не плутай, Лідусю. Я в таких питаннях...не люблю жартів. — Товариш Хрущ зробив надзвичайно серйозне обличчя і кинув до Марченка: — Я посідаю посаду архіваріюса.

— Цілком правильно, Колю, — не менш серйозно промовила Спиридонова. — Це ти так думаєш...і я. А от інші гадають, що ти і справді за архіваріюса, та зовсім в іншому місці. Ти знаєш, саме — в якому? Не знаєш? Та невже ти не знаєш?..

Товариш Хрущ зупинився. Він раз-у-раз блимав своїми змутнілими очима і видно було, що він ніяк не може втямити в чому річ. І ніби чекаючи відповіді від третьої особи, він здивовано дивився на товариша Марченка.

— І я не знаю! — коротко відповів той його поглядові і, переступивши калюжу, сказав: — Все таки ви, Спиридонова, химерна дівчина. Їйбогу.

— Дякую за комплімент! — не повертаючи голови, кинула жінка. — Тільки от що я думаю, — несподівано перекинулася вона на іншу тему. — Я думаю так, що б вийшло з того, як би Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя. Щоб з того вийшло? Як ви гадаєте?

— Хто його знає... У всякому разі, — Марченко повернувся до товариша Хруща і зробив легенький уклін, — у всякому разі... це видніше самому Колі.

— Мені нічого не видно! — мало не гістичним голо-
сом скрикнув товариш Хрущ. — Ви, будь ласка, не чіпайте мене. І... взагалі я прошу...

Він не скінчив і рушив кудись убік. Він так енергійно рушив, що навіть бризки полетіли з-під його коротеньких ніг. Але далеко він не забіг.

— Куди ж ти, Колю? — поклікала його Спиридонова.

— Ти ж мені потрібний. — Почувши голос своєї товаришки, товариш Хрущ зупинився.

— Я тобі потрібний?.. Коли так, тоді я піду з тобою.

Товариш Хрущ порівнявся з Марченком і навіть вже не видно було, що він допіру з такою образою кидався кудись від жінки.

За якісь кілька хвилин вони підходили до квартири Спиридонової.

3

Письменник знову з полегшенням зідхнув: він скінчив і розділ другий. Увесь стіл був засипаний попелом з цигарок (сьогодні він спалив три з половиною пачки, ч. 2, що, до речі, обійшлося йому рівно 2 карбованці 97½ копійок). Проте попіл його не тривожив. Переглянувши другий розділ, письменник був страшенно задоволений. Подобалось йому і «бірюзове небо» і «післяобідне сонце», подобався «гли-

бинний неприємний сміх» Ліди Спиридонової. Особливо йому сподобалось те місце, де Ліда пропонує Марченкові кинути її в Лопань.

— Як це вона симпатично сказала, — думав письменник. — «Я маленька? Ну, чого ж ви мовчите? Я маленька? Так от беріть мене маленьку і т. д». Страшенно симпатично.

Захоплювався письменник і «ледве вловимим запахом», що «асоціюється з народженням нового невідомого життя». Подобався йому і товариш Хрущ, себто в тому сенсі подобався, що краще його й подати не можна. Письменник вже малював фантастичні палаци: то він уявляв себе чистим, як сльоза (в сенсі боргів, — себто, без боргів), то думав про гучну славу, яку йому несе його роман, то нарешті, з великим задоволенням констатував, що він нарешті робиться корисною людиною і що він має цілковиту рацію і право входити до пролетарської літорганізації.

Письменник випив шклянку міцного чаю і вдруге почав перечитувати свій другий розділ.

— О, жах! — раптом скрикнув не своїм голосом письменник. — Що я написав? Та це ж найсправжнісінька халтура.

І він став підкреслювати ті місця, що його особливо неприємно вразили. От його замітки на бережках:

1. Спиридонова раптом попала на Сабурку з тої причини, що її Марченко назвав контрреволюціонеркою. Припустім. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця. Глупота! Білими нитками шито. Автор з цим типом не справляється (з типом, так би мовити, «кающейся дворянки»). Білими нитками шито. Глупота.

2. Марченко винувато посміхаючись та «червоніючи», говорить, що він не мізантроп. Припустім. Але яка ж це нова людина? Хіба новій людині фрази вириваються «проти його волі»? Нісенітниця. Глупота! Це не нова людина, а якесь снюсюкало.

3. Боже мій! Скільки розмов! Нарешті, де ж художні

місточки, що зв'язують ці розмови одну з другою? Спиридонова раз-у-раз сміється «глибинним неприємним сміхом», а її «спутник» то «кидає» безперерви, то говорить нудно: «сказав». Відчувається цілковита творча імпотенція.

4. Нарешті, що це таке: «вона подивилась очима повними страждання»? Себто, автор симпатизує Спиридоновій? Тій, що, нічого не вміючи робити, збирається топитися в Лопані? Ну, і чорт з нею — хай топиться. Але при чому ж тут Олександр Македонський? Не автор, а суцільний тобі...потапчик... чи то пак — потопчик сентиментальної і до того ж шкідливої води.

5. Колю Хруща подано занадто карикатурно. Прощаю. Але не можу простити такої мішанини психологізму з сатирою. Коля мусить виступити в другій опері. Словом, ще раз білими нитками шито. Бездарно.

Письменник ще довго писав на бережках. На бережки він потратив багато більше атраменту, як на розділ! Письменник критикував себе до смертельної втоми. За столом він і заснув.

Що снилося письменникові — невідомо. Але і наступного дня він (в сенсі пописати) знову не дав собі спокою. Ще раз перечитавши перший і другий розділи, письменник демонстративно поляпав себе по заду, засвистів якийсь бравурний марш і, скінчивши архібадьору арію, промовив:

— Це нічого. Це буквально нічого не доводить. Навпаки, саме бездари до себе безкритично ставляться. Я бачу свої хиби, — значить, я расту. Словом, вперед, до переможного кінця!

І сказавши так, письменник знову сів до столу. Письменник написав:

Р о з д і л т р е т і й

Спиридонова жила в глухому закутку однієї з старих харківських вулиць в одноповерховому будинку на кілька кімнат. Будинок стояв якимось самотньо, від інших будівель і одразу ж звертав на себе увагу: поперше, на фронтоні йо-

му архітектор поставив якихось янголяток, що збиралися летіти кудись, подруге, осідав він в симпатичному дворіку, що в ньому розкинуто було декілька кліюмб. До революції будинок цей належав якомусь поміщикові. Потім поміщик емігрував за кордон і в будинку осіла інтелігентська комуна (він так довгий час і називався «будинок комуни»). Але от і інтелігентська комуна розпалась і став будинок просто собі комхозівським будинком. Правда, декілька колишніх мешканців з «комуни» залишились тут, правда, він і за того часу, що про нього йде мова, кипів якимсь своєрідним життям, але вже тепер він ніяк не виділявся серед багатьох одноповерхових будинків, — це вже був звичайний собі будинок із глухого закутку.

На Спиридонову, очевидно, війнуло запахом молодих кліюмб, і вона, підходячи до дверей, сказала:

— Правда, не погано пахне?.. Як до вас, товаришу Потапе! — вона в перший раз назвала Марченка Потапом.

— Не погано, — відповів Марченко і тут же висловив свою другу думку. — Але запах якийсь чи то тогорічний, чи то... як би вам сказати...

— Ви це добре підмітили, — гаряче підхопила Спиридонова й поінформувала. — Це, знаєте, запах з могилок... Тут багато чебрецю.

Вони вже були в галерії. Товариш Хрущ, як тільки опинився в коридорі, одразу ж зник у якійсь із кімнат, і назустріч Марченкові й Спиридоновій вже йшла нова особа. Нова особа йшла поволі, роблено і з безперечно хижачькими намірами. Це була добре відома Потапові товаришка Люся — досить таки симпатична брюнетка з прищупленими очима. Порівнявшись з товаришем Марченком, вона кинула на нього зневажливий погляд і сказала:

— Ну-с, мільноок? Цікаво вас послухати т у т! Н е т а м, а т у т!

Вона зробила дуже енергійні наголоси на цих таємничих «тут» і «там», але вони Марченка, мабуть, зовсім не зворушили, і він спокійно пробасив:

— Краще ви мене слухайте «там»!

— Ага! — скрикнула товаришка Люся. — Здрейфили?! Тут ви не маєте апарату? Ну, говоріть, — не маєте? — вона ще раз зневажливо подивилась на Потапа й кинула: — Апаратчик!!

Вона кинула це останнє слово з безперечним бажанням сильно образити свого співбесідника, але Марченко (будемо говорити правду) навіть оком не моргнув.

— Що й говорити, — спокійно сказав він. — Апарат велика річ. Апаратом та ще й з розумом все можна зробити.

Це вже був одвертий цинізм, і він не міг не обурити товаришку Люсю. Вона зірвалась зі спокійного тону.

— Ви ще й глузувати збираєтесь? — гістерично закричала вона. — Ах, який ви нахаба! Я, їйбогу, не в'являла, що ви такий нахаба!

Товаришка Люся від несподіванки навіть сіла на стілець. І сівши, вона тут же вирішила рішуче «приперти до стіни» свого супротивника. Та далі сперечатися їй, на жаль, не дала Спиридонова, що в цей час встигла вже збігати до своєї кімнати. Спиридонова взяла товаришку Люсю за руку й сказала:

— Я зовсім не для того запрохала сюди товариша Потапа. Про це ти поговориш з ним на якомусь зібранні.

— Там? — вказуючи пальцем в якусь стіну, прищулила око товаришка Люся. — Там, я знаю, як він буде говорити. Хай він говорить т у т !!!

— А я все таки прошу покинути дискусію, — скинувши до зачіски стрілки своїх тоненьких брів, підвищила голос товаришка Спиридонова: — Я товариша Потапа зовсім не для того прохала сюди.

Треба було чекати невеличкого скандалу. Уже з різних кімнат почали виглядати якісь зацікавлені обличчя. Вже хтось і десь голосно і викликаючо зареготав, але товаришка Люся раптом загубила вигляд хижака і зовсім іншим тоном промовила:

— Заспокійся, Лідусю! Я вже мовчу. Я в собі маю досить такту і...хай він іде. — Вона з презирством подиви-

дась на свого супротивника і, роблячи галлянтний жест, додала: — Йдіть! Прошу!

Марченко зробив товарищі Люсі легкий, трохи іронічний уклін і пішов за Спиридоною.

— Ну, от і моя кімната! — сказала Спиридонова, відчиняючи двері. — Прошу!

Кімната була така ж мініатюрна, як сама її господарка. Назвати її шикарною ніхто б, очевидно, не ризикнув. На долівці валялись якісь огризки, на столі, поруч з фляконом одекольону, стояв примус і пляшка з нафтою. Видно було, що господарка цієї кімнати не тільки давно вже живе холостяцьким життям, але й не може похвалитись великою охайністю. Вікно виходило в якусь кам'яну стіну, так що світла тут було дуже мало. Можливо, тому й пахло вогкістю. Але й видно було, що не зовсім охайна господарка дуже охайно поводилась зі своєю головою (тут, до речі, письменник зробив на бережках великий знак запитання): всюди — на долівці, на столах і на канапі, — всюди валялись книжки, книжечки й величезні монографії.

— І от ви, значить, у мене! — сказала Спиридонова, сідаючи біля Потапа. І якось, знаєте, вийшло це зовсім випадково... Ну, скажіть мені, ви думали сьогодні бути в мене? Очевидно, ні. Все в житті якось смішно виходить. Не тому, що як сказав би якийсь провінціал, на кожному кроці порушується принцип кавзальности. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися, — ці причини проходять перед нами сховано, і ми тільки потім знаходимо їх. А втім, я зовсім не збираюсь вам читати лекцію політграмоти. Я зараз...просто хочу дивитись на вас...Ви нічого не маєте проти?

— Будь ласка, — посміхнувся Марченко. — Дивіться.

Спиридонова поправила собі зачіску і, положивши ноги на канапу, промовила: — Так от скажіть мені, ви знайомі з працею доктора Кречмера?

— Ні!

— Як же це так? — широко здивувалася Спиридонова. —

А мені переказували, що ви психіятр? Ви вчилися в Петроградському університеті?

— Навіть близько біля нього не був.

— От тобі й раз! Де ж ви тоді вчилися?.. Себто, не те я хочу вас спитати. Ну, все одно, так де ж ви вчилися?

Видно було, що Спиридонова про щось інше думала, але Марченко цього не помічав і тому так відповів:

— Можна сказати, ніде: дуже маленьку ми маємо, Спиридонова, освіту.

— Дуже маленьку? — чомусь зареготала жінка і, зареготавши, враз заговорила тихо і серйозно: — А я, знаєте, училась дуже багато. Так багато, що ви й не в'яляете. Я, товаришу Потапе, людина з вищою освітою. Ви розумієте? — і сказавши це, вона зробила здивовані очі. — От тобі й раз! Чому ж ви не дивитесь на мене з відповідною повагою?

— Чи не думаєте ви сьогодні зайнятись самобичуванням? — спокійно промовив Марченко. — Це не погана справа, коли й справді надійшов слухний час.

Спиридонова зідхнула й положила свою руку на руку співбесідника.

— От бачите, — зажурно сказала вона, — ви вже й розгадали мене... Тепер я вже й не знаю, що мені говорити далі.

Вона підвелась з канапи і мовчки зупинилась біля вікна.

— Ви тільки-но говорили про якийсь труд доктора Кречмера? — прийшов їй на допомогу мужчина.

— От! От! — сказала Спиридонова і знову підбігла до Марченка. — Я, знаєте, от що хотіла вас спитати: ви бачили колинебудь обличчя шизофреніків? Ну, звичайно, бачили! Так от, чи не здається вам, що я шизофренічка? Мене, знаєте, це страшенно мучить. Ви знаєте, скільки мені років?

— Не знаю!

— Ви й не припускаєте, мабуть. Мені, щоб ви знали, уже на тридцять п'ятий перевалило. Себто, я, коли й не на

десяток, то у всякому разі, років на вісім старіша за вас. Правда?...Ну, і от. А тепер скажіть мені, вам подобається моє обличчя чи ні?

— Обличчя то мені ваше подобається, — посміхнувся Марченко. — Але от не подобаються ваші розмови, бо не добачаю в них ніякого сенсу.

— Так таки й ніякого? — цілком широко здивувалась товаришка Спиридонова. — А чому ви не хочете припустити, що я...ну, як би вам сказати...ну, словом, я хочу закрутити з вами кохання? Зараз, до речі, весна, солов'ї, запах, знаєте, такий надзвичайний, ну і т. д.

— Ви питаєте чому? Багато, бачите, перешкод до цього кохання. Перша перешкода: ви дуже мініатюрна. Друга перешкода: я надто величезний. Але третя й найголовніша та, що, хто його знає, може я вже й жонатий.

— А хіба жонатим не можна кохати?

— Звичайно, можна, і навіть рекомендується: ну, скажім, свою жінку.

— Гм! — кинула Спиридонова й замислилась. — Свою жінку...А хто ж ваша жінка? Себто, я не про це хочу спитати...Про що я думала вас спитати? От я й забула!

Спиридонова безпорадно розвела руками і, прямо та одверто подивившись на Марченка, засміялась тихим, ширим дитячим сміхом. І стільки в цьому сміху було справжньої безпосередньої наївності, що Потап знову здивовано подивився на жінку.

— Їйбогу, не розумію вас, — сказав він. — То ви говорите зі мною, як звичайна собі балакуча людина, то...

— То, — підхопила Спиридонова, — говорю, як психічно-ненормальна? Так?... Ну, і чому ви мовчите? Ну, і говоріть так!...Знаєте, — продовжувала вона. — Такі люди єсть в житті. І, скажу я вам, страшенна морока з ними: держати їх на волі ніяк не можна, але й на Сабурку їх теж не приймають. І коли живуть вони по своїх глухих закутках — з ними ще можна миритися. Та...

Тут письменник, не дописавши останньої фрази, яка йому давалася з таким страшним трудом, що він навіть запарився, — тут письменник раптом чхнув, висякався в носову хустку і, положивши ручку, несподівано промовив:

— Фініта! Нарешті зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман, — його не треба писати. Я тепер розумію, чому люди мого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують, Я, так би мовити, попав пальцем в небо. Хруща нема, бо він надто нікчемний. Спиридонова на Сабурці і її ніхто не бачить. Марченко не лікар і тому він вийшов такий штучний. Треба, нарешті, взяти інший типаж, і саме той, що був би далекий від інтелігенщини й був би близький до творчого життя. Саме тоді я й найду потрібні мені слова і образи. Саме тоді і вийде роман.

І сказавши це, письменник зібрав свої розділи (два скінчені і один розпочатий) і, заховавши їх подалі у шухляду (для нащадків!!!), сів на поїзд і поїхав на Донбас. Письменник вирішив писати новий роман: без сумнівних професорів (Ярута мусів бути сумнівним професором), без гістеричок, без котурнових «нових» людей. Письменник вирішив написати роман з живими людьми, себто з звичайними робітниками, з колективістами, з трудовою інтелігенцією, себто реалістичний роман, який би читали робітники, колективісти, трудова інтелігенція, — всі ті, хто за проводом комуністичної партії творить нове життя й до якого б з погордою ставились наші доморошені, скажім, Марселі Прусти.

.....

Мораль: раніш як братися за роман, треба з'їсти з сучасними героями ще один пуд соли і не треба звертати уваги на те, чого ніхто не хоче помічати і має рацію.

ОПОВІДАННЯ ПРО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА

мало не оповідання про те, як в кінці 1929 року Степана Трохимовича стривожив селянин Кліщ і як нарешті, стривожений Степан Трохимович придбав собі помічника.

I

Полустанок. З робітничого поїзда виходить Степан Трохимович. Осіння степова елегія. Степана Трохимовича зустрічає ідилічний жучок.

— Хто до Кармазинівки? — поцікавився попередливий кондуктор, і, зачинаючи одно із вікон, поінформував. — Зараз будемо дома... сметанку шамати.

— Спершу верст сім посьорбасш киселю, — подав був хтось репліку і — змовк, бо робочий поїзд, вискочивши з лісу, раптом затормозив і повільним ходом став наближатись до полустанку.

Все заметушилося: розшттовхуючи ліктями натовп, посунулись до виходу з порожніми кошиками спекулянти, поскакували зі своїх місць похмурі дядьки, рушили робітники з клунками. За якусь хвилину поїзд зупинився, — і всі ці пасажери з шумом і лайками (лаялись, звичайно, задержуваті й нахабні спекулянти) висипали на порожній перон полустанку. І в той час, коли поїзд, простоявши мить, поспішив до дальшої зупинки, вимахуючи хвостом чорного диму, його недавні пасажири були вже в степу: спекулянти й похмурі дядьки їхали спеціально командированими до них підводами, робітники ж, розбившись на групи й одиноч-

ки й то наздоганяючи підводи, то відстаючи від них, пішки протягували віддалення між собою й осиротілим полустанком.

Стояла тепла глибока осінь. Хліба давно вже лежали по клунях і на голій блідозолотій стерні не видно було навіть гречок. Якийсь місяць тому в цей час сонце трималося ще досить височенько, тепер воно тулилося до останньої своєї межі й от-от мусіло зникнути за обрієм задимленою фіолетовою кулею. Порожні були й надземні простори прозорого осіннього повітря. Тільки зрідка то тут, то там фаркали сиротливі кібці, але й вони недовго тишили погляд: козирнувши крилом, птіці погасали в далеких низинах.

А втім, степова зажурна елегія нікого не тривожила: не тривожила тих, хто її не помічав, не спадала сумом й на спостережливе око: голубувату просторінь осіннього степу насичено було здоровим, бадьорим повітрям, і дихати було на подив легко і вільно.

Степан Трохимович плентався позаду всіх. Плентався, спираючись на посошок і енергійно вимахуючи лівою рукою. Іноді він на мить зупинявся і, вийнявши хустку з кишені, витирав нею піт з лоба, тоді віддалення між ним і рештою робітників ще більш зростало. Це нервувало Степана Трохимовича й він, напруживши всі свої сили, прискорював крок. Але даремно: віддалення не скорочувалось і скоро Степан Трохимович мусів сам залишитися в степу.

... Дивні діла твої, часе! Нічого тобі не болять, почувашь себе цілком здоровим, ноги тобі, як і тридцять років тому: міцні, мускулясті й швидкі, груди вільно дихають, очі ніколи не схиблять, навіть ввижається іноді, що ти й в деталях точнісінько такий же, як і ті ж таки тридцять років тому, і — раптом — нічого подібного! «Все це омана», спадає на думку тобі, і тоді ти бачиш, що все далеко не гаразд. Далеко не все гаразд: і руки, і ноги, і груди — все вже тебе трохи зраджує.

Старий коваль, загубивши нарешті надію наздогнати

своїх молодших товаришів, зупинився біля квартального стовпчика, знову витер хусткою лоба, положив кошика на землю й, опершись спиною на деревину, замислився.

Полустанок ледве маячив в даліні й поруч його уже блимав огонь семафору. На степ поволі насувалась осіння ніч і вже десь бігли холоднуваті вітерці. Небо синішало, рожева пляма на заході танула й затягувалася в матовий димок вечірнього присмерку. Степан Трохимович зиркнув у бік полустанку.

... Воістину дивні діла твої, часе! Чи ж — тоді тут горів семафор? Чи ж тоді тут поїзд зупинявся? Саме тоді, коли Степан Трохимович, зневірившись у своїх здібностях конкурувати з Гривенковою кузнею, пішов на завод? Крім будки залізничного сторожа — не було тут буквально нічого! А хіба тоді, крім Степана Трохимовича, ще хтось їздив до города? Ну, їздив урядник, їздив учитель, словом, їздив дехто з інтелігенції, їздив, правда, по крам і Онучка — а ще хто? Вісімнадцять верст до станції — це тобі не іграшки, це тобі не сім до полустанку. Вийдеш, бувало, за Кармазинівку, станеш посеред степу, а навкруги темнота, а навкруги багно, тільки вовків і бракує. Та йти треба, і йдеш. Ідеш аж поки заблимають десь огні й загавкають собаки. Не було тоді супутників!.. А тепер? Тепер вагонів з два набереться людей, і так кожного дня. Тепер одних робітників їздить не менш, як чоловіка з вісімдесят. Тепер не той час!

Степан Трохимович підвівся, забрав з землі кошика й далі заступав до Кармазинівки. Він не поспішав: переконавшись, що йому й на цей раз не пощастить наздогнати подорожників (і підводи, і групи робітників давно вже зникли з очей старого коваля), він пішов поволі. Пішов поволі й тому, що поспішати йому не треба було й з якихось інших причин: завтра на роботу не виходити, а дома, коли й повернеться щось зробити, то все одно тягнись по каганець, бо дні тепер не ті, і сонця на своєму дворішці, прийхавши з заводу, не застанеш.

Степ посувався назад, на синьому небі заметушилися

покишо неясні зірки, полустанок зовсім зник з очей. Дорога вужчала і вже вирисовувались силуети вітряків. Скоро Степан Трохимович входив у село. Назустріч йому вийшла телиця й замукала до нього. Старий коваль, упізнавши в ній Онучкину (про Онучку див. далі), ніжно одігнав її кошиком і звернув на свою вулицю.

... Що треба сьогодні робити? Треба нарубати хмизу, перенести решту снопів до клуні, ну, й, врешті, написати листа до Ванька. Правда, від нього щось довгенько ні слуху, ні духу, але на теж він і відповідальний робітник! Треба відповісти й Мар'янці: треба, щоб приїхали до Кармазинівки, а то й справді чорт зна що: і онуки єсть, і не бачиш їх. Особливо приємно було б похвалитися доньчиними малятами. Та й сином та донькою не гріх було б попишатися: таких дітей в Кармазинівці не знайдеш! І не тільки попишатися, але декому й носа втерти. Степан Трохимович добре знає думки своїх ворогів (в кого їх нема: ворогів?), вороги напевно думають, що його діти рішуче від нього відцуралися. А хіба це так?

... Що ж завтра треба зробити? Завтра треба причепурити Маньчине помешкання і підложити їй свіжої соломи. Треба сходити до сільради й поговорити з приводу податку: Степанові Трохимовичу здається, що писар трохи приписав йому. Треба... А втім, ранок від вечора мудріший і завтра буде видніше, де бракуватиме його рук чи то його ж таки голови.

Старий коваль підходив до свого двору. Ставши біля воріт, він оглянув хазяйновитим оком паркан (нешодавно хтось вирвав одну дошку і тепер на місці старої стояла нова), кинув погляд на свій чепуренький будинок й одчинив хвіртку. Жучок, низенький собака, кинувся був до нього із дзвінкою собачою брехнею, але, пізнавши господаря, радісно заверещав і, вимахуючи хвостом, став підскакувати й ловити в свої собачі поцілунки руки Степана Трохимовича.

— Почекай, Жучку, почекай! Зараз винесу їсти! — сказав Степан Трохимович і ласкаво потріпав собаку по спи-

ні: в голосі старого коваля як і завжди, бринів спокій урівноваженої й цілком задоволеної життям людини.

На ганку Степан Трохимович на мить затримався: зиркнув на синє зоряне небо (мовляв, чому це нема молодика?), оглянув дворище й тільки тоді пішов до хати. Йому й на думку не спадало, що завтрішній день несе йому надзвичайні турботи, турботи, що їх він ніколи не знав і що віднині не раз розріжуть йому серце вогнем неможливого болю.

2

Зустріч з Явдохою Герасимівною. Коротенька розмова. Старий коваль вважає себе за революціонера. Явдоха Герасимівна інформує чоловіка, що заходив Кліщ. Степан Трохимович думає про Кліща.

На порозі старого коваля зустріла Явдоха Герасимівна. Зустріла так, як багато років до того зустрічала: витираючи рукавом губи й тут же поправляючи скатертину на столі.

— А я вже думала, що ти в городі заночував, — сказала вона. — Чого ж це так пізенько? Сусідові хлопці давно прийшли.

— Та то ж хлопці! — посміхнувся старий коваль і положив кошика на лаву. — Хіба й досі визнаєш мене за парубка?

— Парубок не парубок, а на вечорниці, мабуть, і зараз пішов би... — Явдоха Герасимівна трохи помовчала й запитала: — Борщ будеш їсти?

— А звісно, насипай!

Степан Трохимович скинув з себе робочий одяг, взяв у скрині сорочку та штани й надяг їх. Далі підійшов до вимивальника й вимив собі добре руки. Потім він сів до столу.

За столом старі розповідали один одному новини: коваль — новини заводські, ковалиха — новини сільські.

Більш говорила Явдоха Герасимівна. Говорила вона лагідно й хороше і саме так, як хотілося Степанові Трохимовичу. Дійшовши, наприклад, до інформації про настрої серед деяких селян, жінка з обуренням відзначала тих людей, яким не до смаку сучасний радянський лад.

— Так, так! — підтакував старий коваль! Йому приємно було, що не тільки він, але й Явдоха Герасимівна де-що знає з більшовицької політики й ніколи його не оскандалить темним невіглаством — його, людину, так би мовити, революційно-позапартійну.

За революціонера старий коваль завжди себе вважав. Правда, великих заслуг за собою він ніколи не знав, але чи ж не він, скажім, в тому ж таки 905-му році виходив на барикади? Чи ж не він демонстрував зі своїми товаришами по вулицях стривоженого міста? Правда, на барикадах йому не прийшлося битись (в той день сутички не було, а на другий — він поїхав до Кармазинівки), але чи ж не його потім тягали по поліційних участках?

Те ж саме можна сказати й про 917 рік: більшовиком він не був (просто, мало був поінформований), не брав активної участі і в громадянській війні (власне — з гвинтівкою, скажім), але чи ж співчував він хоч би тим же соціял — зрадникам? Ніколи! Що до білої гвардії, то він її також ненавидів, як і ті ж таки комуністи. Словом, хай син не гримас на нього: це нічого не значить, що Степан Трохимович не належить до партії: можна й поза партією бути справжнім революціонером!

Явдоха Герасимівна прийняла миску з борщем і поставила тарілку з м'ясом. Упоравшись і з другою стравою, старий коваль запив все водою, розправив сивого вуса, пригладив долонею волосинки на своїй лисій голові й сказав:

— Ну, а тепер підемо й нарубаємо хмизу... Як гадаєш, Явдохо: хватить на місяць?

— На місяць хватить, — сказала ковалиха, — а от на другий — треба шукати. Онучка обіцяв, та от не знаю, чи виконає свою обіцянку.

— Онучка виконає! — упевнено заявив Степан Трохимович і, зібравши до Жучкового черепка кісточки та шматки покусаного хліба, наливши туди ж таки трохи борщу, вийшов у сні.

На дворі Степан Трохимович все виконав, що загадав собі, йдучи з полустанку: переніс решту снопів до клуні, нарубав хмизу, зазирнув до Маньки й підложив їй свіжої соломи. Залишалось написати листа до сина й відповіді доньці.

Коли Степан Трохимович сів до столу писати листа синові, Явдоха Герасимівна, що в цей час поралась біля ліжка, раптом повернулася до чоловіка й сказала:

— От пам'ять: зовсім вискочило з голови! Приходив до тебе Кліщ. Має про щось з тобою говорити.

— Кажеш, заходив Кліщ? — одриваючись од листа, здивовано спитав коваль.

— Говорив, що якісь діла важливі, — далі інформувала Явдоха Герасимівна. — Прохав, щоб ти не відлучався зранку, бо він саме зранку забіжить.

— Гм! — здвигнув плечима Степан Трохимович і, не розв'язавши питання, чого б до нього міг завтра завітати Кліщ, знову зарипів старим іржавим пером.

Листа синові він і справді написав. Щождо відповіді Мар'янці, то цю відповідь старий коваль так і не розпочав. Річ у тому, що думка про Кліща застрягла йому в голові («чого б він міг завітати до нього»), і він ніяк не міг одігнати її від себе. Він вже й лисину свою потирав долонею, він вже й нервово спльовував кілька разів, — ніщо не допомагало, і завтрішній гість все таки стояв перед його очима.

Чи мав рацію Степан Трохимович так багато і, можна сказати, без діла думати про Кліща?.. Як би його відповіді: і мав, і не мав. Чому мав? А тому мав, що Кліщ ні з ким здря не зустрічався, а коли зустрічався, то обов'язково, щоб довго і в'їдливо говорити про якісь неприємні речі. Чому не мав? А тому, що які ж за ковалем числяться гріхи, хиби чи то промахи? Податок він вносить акуратно,

врожай, підсвинка й курей законтрактував, із землеміром ніяких у нього непорозумінь. Він, можна сказати, ні з ким не мав на селі сутичок, в нього ніколи не було непорозумінь із місцевим комсомолом, як і, скажім, з місцевою сільрадою. За виключенням, хіба, ідеологічно-підозрілих громадян, все село його поважало: поважало й за його дітей — комуністів, поважало й незалежно від них, бо старішого робітника в Кармазинівці не було, ніхто б не найшов людину й з такими революційно витриманими поглядами. Власне, чого ж турбуватися? Нарешті, що йому Кліщ, йому, старому робітникові, складовому елементові тієї диктатури, яка царює зараз над $\frac{1}{6}$ всієї земної кулі? Гм!

А втім, такі міркування забігали надто далеко в сторону від фактичного стану речей, і Степан Трохимович, упіймавши себе на цій же таки «далекій стороні», остаточно засоромився: складалося таке вражіння, що він і справді почував себе в чомусь винним, — головне, складалося вражіння, що він боїться Кліща.

— Тьфу! — навіть сплюнув з досади Степан Трохимович і попрямував до ліжка.

— Що ти там кажеш, Стьопо? — не дочула Явдоха Герасимівна: вона давно вже улаштувалась на печі.

— Та то я про своє! — сказав старий коваль. — Хотів був оце написати Мар'янці листа, а воно ніяк не виходить: мабуть, стомився трохи.

— А ти встань раненько, тоді й напишеш! — Ковалиха помовчала, посунула на себе рядно й, зідхнувши, промовила: — Біда з цими дітьми: ти його ростиш, ти за ним побиваєшся, а воно вирросло, розправило крильця — та тільки й бачили!

— Ну, як же! Не сидіти ж їм з нами та слухати наших казок? Їм і без наших казок чимало клопоту. Хіба ти за своєї молодости дуже інтересувалась батьками? Га?

Але, коли правду говорити, Степан Трохимович все таки трохи ображався на своїх дітей. І справді: Ванько вже місяців з дев'ять не пише, Мар'яна хоч і пише, але чому ж

їй не приїхати на якийсь тиждень до нього? Партійні справи не дозволяють? Та хіба, крім партійних справ, і нема вже життя? Працювати, звичайно, треба на совість, але хіба так таки все й переробиш? Та й те сказати: зараз час мирний, ворогів знищили, диктатуру закріплюємо, — можна б уже й у садочку посидіти й з самоварчиком погуляти... Старий коваль згадав свою гітару.

— Так заморочив голову цими листами, — сказав він, погасивши лампу й лягаючи на кровать, — що й забув на гітарі пограти.

Степан Трохимович, звичайно, звернувся до своєї дружини, але вона його не чула: Явдоха Герасимівна, повернувшись на лівий бік, уже спала тихим сном старої роботящої людини: на печі чути було її легенький хропіт.

Тепер може заснути й Степан Трохимович, заснути після хоч і звичайної, але все таки важкої роботи на заводі. Правда, Степан Трохимович довго не буде спати (старечий сон чуткий і коротенький), але, прокинувшись, він і не підведеться одразу: забере з кишені люльку, наб'є її доморощевим тютюном, черкне сірника й запихає. Пихкати він довго не буде: він дуже мало і рідко палить (до того ж, Явдоха Герасимівна може прокинутись), а покінчивши з тютюном, положить люльку на лаву, й якісь півгодини дивитиметься у вікно, що в ньому стоятимуть передранкові зорі синього осіннього неба.

Степан Трохимович позіхнув. Очей своїх він ще не заплющував, але в кімнаті була така непрониклива темрява, що його зрінки ніяк не могли найти точки опертя. Тільки багато пізніш з боку замаячила темносиня пляма правого вікна й нарешті проясніло. Раптом скло розрізала срібна полоса метеору й на дворі дзвінко загавкав жучок.

— Хто це там вовтузиться біля паркану? — подумав Степан Трохимович, і тут же відчув, що сон вже переносить його у свої фантастичні володіння і що його думки ширяють уже поза межами реального світу.

Досвітній гість і його зовнішність. Про що говорили. Раптове запитання про колективізацію й розмова про комуну, «що строїться». Чого заходив громадянин Онуцька?

На дворі стояла глуха передранкова ніч. Ще навіть не по всіх хатах блимали вранішні каганці, ще Явдоха Герасимівна тільки-но розпочала поратись біля печі, а Степан Трохимович ще навіть не розплющував очей, — ще час був надзвичайно ранній, як хвіртка ковалевого двору перелякано рипнула й до Степана Трохимовича завітав гість.

Обережно ступаючи, він підійшов до вікна й зазирнув до кімнати. При світлі каганця, яке, прорвавшись на свіже повітря, лягло половою біля призьби, ця досвітня людина рельєфно виступала всіма деталями своєї постаті.

Це був сажений і важкий (пудів на вісім) чолов'яга. Одяг він мав у всякому разі не сільський: на нім був піджак, жилет і навіть щось подібне до краватки. На голові йому лежала млинцем кепі, штани на - випуск кінчалися щиблетами. Задом — спиною й плечима — він справляв гнітюче вражіння: мовляв, потріпотіти в руках цієї людини — значить навіки розпрощатися зі світом білим. Але коли б у коло зору спостерігача попало чолов'ягине обличчя, він раптом змінив би свою думку й про його зад. Спостерігач навіть усміхнувся б: обличчя важкої досвітньої людини, поперше — нагадувало писок зовсім не страшної йоркширської свині (той же кирпатий ніс, ті ж безцвітні, тупі й маленькі очі), подруге, воно страшенно подібне було до обличчя найлюбізнішого із усіх начисто голених льокаїв.

Чолов'яга обережно постукав у вікно.

— Там хтось до нас прийшов! — сказала Явдоха Герасимівна, розштовхуючи сонного Степана Трохимовича.

— Як ти кажеш, Явдохо? — озвався, нарешті, старий коваль: він так за день підтоптався, що й справді спав зловим молодим сном.

— Кажу хтось у вікно стукає!

— Ага! У вікно стукає! Я зараз! — Степан Трохимович підвівся, почував собі під пахвою, і тільки тоді заступав до вікна. Згадавши, що сьогодні до нього мусить зайти Кліщ і думаючи, що це саме Кліщ прийшов, коваль потер собі пальцями лисину й не зовсім ввічливо запитав: — Хто там такий?

— Та це я, Степане Трохимовичу! — мало не дискантом відповів з надвору сажений чоловігя.

— Он бач хто! — позіхнув Степан Трохимович, звертаючись до жінки: — Це Онучка прийшов.

— То йди запрошуй до кімнати! — сказала ковалиха й посунула рогацем горщика.

За мить Онучка вже стояв серед кімнати й посміхався своїми тупими йоркширськими очима. Зі всіх його рухів видно було, що він дуже поважає старого коваля і з неменшою (у всякому разі) повагою ставиться й до ковалихи.

Степанові Трохимовичу він люб'язно потиснув руку ще на порозі, Явдосі Герасимівній — зайшовши до хати.

— Що ж це ви так раненько завітали до нас? — спитала ковалиха, прибираючи з лави якусь миску й даючи місце гостеві.

— Та бачите, не спиться: все турбуєшся за громадські діла, — відказав тим же таки дискантом (цей дискант, до речі, ніяк не в'язався з восьмипудовою бухтею), громадянин Онучка.

— Ма'ть, готустесь до хлібозаготівель?

— Де вже тут готуватися — заперечила бухтя. — Тут треба збирати, а не готуватися. Це вам не дев'ятнадцятий рік! Тоді держава заготувала, коли не помиляюсь, всього - навсього вісімнадцять мільйонів центнерів, а тепер одного посівматеріялу мусимо мати не менш.

— То ви вірно говорите! — погодилася за Степана Явдоха Герасимівна й, побачивши, що коваль виїняв зі скрині किसета, сказала: — Та покинь ти, Стьопо, свою люльку!

— Я, Дуню, у двері попихваю! — заперечив Степан

Трохимович, і, ще раз солодко позіхаючи, звернувся до Онучки: — Що ж тут у вас, Пилипе Гордієвичу, новенького чути? Я ж, знаєте, більше на заводі, та й за всіма новинами не встежиш!

Онучка шоколадно посміхнувся своїми тупими йоркширськими очима й сказав:

— Та де там вам, Степане Трохимовичу, до наших сільських дрібниць: вам не легко й з заводськими справами впоратись!.. Які ж тут у нас новини? Краше говоріть ви, що там у вас, на заводі робиться. До городу, як вам відомо, я тепер не дуже вчащаю, а з газетки хіба все добереш? Рідко й до вас заходю. Частіш ходив би, — може де-що й знав би, але ходити совість не дозволяє: людина, думаєш, якийсь день дістала для відпочинку, а ти їй і тут заважаєш.

— То ви зовсім даремно кажете, Пилипе Гордієвичу! — заперечив Степан Трохимович, через шілину пускаючи дим у сіни й покручуючи свого сивого вуса. — Я вам завжди дуже радий.

Онучка з задоволенням посміхнувся. Він забрав з лави кухлика й, підійшовши до цеберки, сьорбнув трохи води.

— В городі нічого не чути про колективізацію? — раптом спитав він, і тепер в його очах промайнула вже не тільки сторожка зацікавленість, але й хитринка людини далеко не тупої.

— Особливого нічого не чув, — відказав старий коваль. — А що таке?

— Наші тут щось заметушилися. Хочуть комуноу строїти. Отож я й думаю: чи не прийшла якась директива з центру.

— Кажете, директива з центру. Гм! — і Степан Трохимович здвигнув плечима.

На заводі Степан Трохимович, можна сказати, кожного дня чує про всякі такі серйозні справи, зосібна не мало він чув і про колективізацію, але про якусь там нову директиву, то таких розмов наче б то й не було. Може, цю директиву ще не розголошено? Так тоді б, скажім, діти йо-

му написали. Очевидно, тут щось не так. Або наші сільські активісти помиляються, або, могло бути, що й сам Пилип Гордієвич чогось не дочув.

— А як на мою думку, — раптом сказала Явдоха Герасимівна, — так тут і директиви не треба... Хіба ти, старий, не пам'ятаєш, що Мар'янка писала? — Жінка витерла рукавом губи й промовила: — Писала вона, Пилипе Гордієвичу, так: стройте, говорить, комуну почім попало, а совіцька власть допоможе, а батькові, говорить, соромно, що й досі не вжив заходів..

— Та де там уже мені старому! — махнув рукою коваль: — Якби ж я був спеціальною людиною, то, може, якось і допоміг би, а так хіба знайдеш час?

— Це ви цілком вірно говорите! — погодився Онучка й тут же, звертаючись до Явдохи Герасимівної, сказав: — А що от до вашої думки, то ви помиляєтесь. Конешно, комуну можна строїти й без директиви, но тут вопрос іде касательно наших людей. Темнота, знаєте, невозможна і ніяк не можна припустити, щоб вони ото самі подумались.

— То хто й зна! — посумнилася ковалиха й посунула до печі другого горщика.

Темнота на селі, звичайно, величенька, про це Явдосі Герасимівні навіть говорити не приходиться. Рівняти селян, скажім, до Пилипа Гордієвича чи то до Степана Трохимовича теж не можна. Але й, з другого боку, ніколи не слід перебільшувати: подуматись до комуні більш як за десять років революції — справа дуже і дуже не важка.

— А хіба я що кажу? Я касательно політичної сторони діла, — крутнувся був Онучка: — Ви це, конешно, маєте рацію говорити, бо люди дійсно підросли. Та справа ходить не про це: як відомо всім громадам, ще на 15 з'їзді партії, себто в 27 році, була постанова про посилення колективізації. Ця сурийозна постанова дуже допомогла бідному народу. Но от тепер мене й інтересус: чи нема якоїсь нової постанови?

Степан Трохимович раптом закашлявся: Онучкина блискуча поінформованість у, так би мовити, партійній

хронології й його начитаність у постановах різних з'їздів та пленумів Центрального Комітету, — все це приголомшувало старого коваля й у таких випадках він завжди почував себе ніяково. Звичайно, Ванько чи то Мар'янка заткнули б за пояс десяток таких собі Онучок, але не погано було б, коли б і він трохи підкувався. Все ж таки Степан Трохимович старий робітник, — можна сказати, патріарх робітників (так жартуючи назвав його колись Ванько), а що таке Пилип Гордієвич? Людина доволі освічена? Вірно! За радянської влади він ні разу не проштрафився? Теж вірно: інакше йому, скажім, не доручали б заготовлювати хліб. Степан Трохимович навіть знає, що в Онучкиному будинкові розвішано по стінах портрети Леніна та інших вождів революції. Але ніяк він не може забути, що хоч Онучка і дрібний, а все таки колишній к р а м а р. І не забуваючи цього, Степан Трохимович не хоче й пробачити собі такої перемоги над ним Пилипа Гордієвича.

— Нової постанови, мабуть, нема! — навмання вирвалося нарешті збентеженому ковалеві.

— Почім ти знаєш, що нема? — сказала Явдоха Герасимівна: вона не помітила тієї ніяковости, що в ній почував себе Степан Трохимович.

Але Онучка, побачивши, що з коваля ніяких партійних новин не вивудиш, перевів розмову на іншу тему.

— Та мабуть таки й дійсно нема. Це напевноє местна ініціатива. — Онучка позіхнув, машинально перехрестив рота й сказав: — Що ж це ваших діток давно не видно? Мабуть діла не дозволяють приїхати?

— Діла не дозволяють! — заметушився Степан Трохимович: ця тема була багато зручніша і в ній він почував себе, як риба в воді.

Розпочалася жвава, цікава й повнокровна розмова. Говорили вони довго. Говорили й про те, й про інше. І тільки тоді скинулись, коли вікно взялося темною синькою й світанок рішуче погасив каганця.

... Чого, власне, прийшов так раненько до Степана Трохимовича громадянин Онучка? Чи, може, він кожного

дня удосвіта вчає до нього? — Нічого подібного. Очевидно і справді щось трапилось незвичайне. Саме те, що трапилось, яось і тривожило сторожкого Онучку. Коли б на місці коваля й ковалихи була б цього ранку якась спостережливіша людина, вона б, мабуть, найшла й причину Онучкиній тривозі. Та й справді: говорив Пилип Гордієвич про ковалят багато більш, ніж про ту комуна, що «строїлась», але невже таки його саме ковалята й цікавили? Виходячи за ворота й потискуючи ковалеві руку, Онучка раптом кинув:

— До речі: знаєте, хто хороводить по части устроювання комуни?

— Хто ж такий — поцікавився Степан Трохимович, попихуючи димком у свіже повітря бадьорого осіннього ранку.

— Та той же таки Кліщ! — Онучка так подивився зверху вниз на низенького коваля, наче він, Онучка, буквально нічого не второпає. Потім він здвигнув плечима й сказав вкрадливим голосом: — Я знаю, що ви дуже поважаєте Кліща, а я й сам прихильний до нього. Справа от тільки з середнячками: недолюблюють вони його — та й квит!

Степан Трохимович хотів був сказати Пилипові Гордієвичу, що великої поваги він ніколи не відчував до Кліща (цього, проте, ніяк не міг не помітити й сам Пилип Гордієвич), але, згадавши, що не більш, як за годину він матиме побачення з Кліщем, враз осікся й промовив не те, що думав:

— Та хто його знає: може, й зовсім даремно не долюбляють. Він чоловік не поганий.

В тупих йоркширських очах Пилипа Гордієвича знову заметушилася хитринка.

— Звісно, не поганий! — мало не скрикнув він своїм верескливим дискантом! — Хіба я кажу, що поганий. — Боже борони! — І Онучка, щоб Степан Трохимович не подумав, що він, Пилип Гордієвич, не долюбляє Кліща, ще на чверть години затримав старого коваля біля хвіртки.

Словом, розійшлися вони, коли вже на заході займалася осіння рожева зоря, коли десь рипіли вже вуличні журавлі й невгамонні півні раз-у-раз злітали на тини побідно та голосно кукурікаючи, — розійшлися тоді, коли з дворів замукали корови й заагейкали пастушки, — коли, словом, село збиралося по справжньому розпочинати день.

— Про яку це він говорив комуна? — спитав Степан Трохимович, підходячи до Явдохи Герасимівної: вона вже стояла надворі й годувала курей. — Ти нічого не чула?

— Балачок ніби то ніде не було! — сказала ковалиха. — А ти чого турбуєшся? Хай собі улаштовуються на здоров'я.

Степан Трохимович здвигнув плечима: ще б пак не на здоров'я! Хіба він не розуміє, що це дуже й дуже добра справа?

Він навіть розуміє, що майбутня комуна не поганого собі й верховода підбрала: саме такого їй і треба було. Його тільки цікавить, яким чином все це пов'язати з бажанням Кліща сьогодні побачитися з ним? Чи, може, тут ніякого зв'язку немає? Навряд: надто вже красномовно одно з одним збігається... А втім почекаємо: свого часу все виясниться.

Степан Трохимович оглянув хазяйновитим оком своє дворище й пішов до сажу подивитись на підсвинка.

4

Степан Трохимович грає на шостиструнній гітарі. Заходить Кліщ. Однак хто ж такий був Кліщ? Чим стривожив він старого коваля? Степан Трохимович дивиться на золоту білоногу березу.

Кліщ зайшов багато пізніше, як обіцяв: він зайшов по обіді. Степан Трохимович власне, вже й забув про нього. Вранці, почистивши саж, він взявся за снопи й дві години помахав ціпом (хоч він і був у супрязі з сусідною Мотузкою, але не на молотьбу: півтори десятини давали не більш, як

сорок — сорок п'ять пудів і, отже, не було сенсу тягатись до молотарки). Пізніш він допомагав Явдосі Герасимівні докопувати картоплю. Потім його покликав до тину Мотузка й радились про коней: Мотузці потрібні були гроші, і він хотів одного коня продати: саме старого.

— Ні, ти вже не продавай! — сказав Степан Трохимович: — Однією конякою ми не справимось, а собі я все таки не думаю купувати: мороки й так доволі.

— Та я й сам бачу, що воно не зовсім зручно виходить, — погодився Мотузка. — Проте, не можна й не продати: повірте, аж кричить — грошей нема.

—Що ж його робити? — замислився старий коваль і тут же скинувся: — Ти мабуть все таки підожди: спробую дістати на заводі аванса.

Проти такої постави питання Мотузка не мав що сказати й тому розмова хутко увірвалася. Потім надійшов обід.

Пообідавши, Степан Трохимович зняв із гвіздка свою шостиструнну гітару, пішов у садок (день і сьогодні був чудовий), сів напроти ковалихи, що, зібравши кисллиці, обмивала їх на сушіння, й почав награвати пісень. Власне не пісень, а старовинних російських романсів, що їх він вивчив з грамофону — (грамофон уже давно зіпсувався й лежав тепер на горищі). Старий коваль якраз співав своїм тихим старечим голосом (під акомпаньямент, звичайно, своєї шостиструнної гітари) «не искушай мене без нужды», коли з-за хліву вийшов Кліщ і, кинувши «драстуйте», попрямував до золотої (пожовкле листя) альтанки. Степан Трохимович положив на стіл гітару й, як тільки Кліщ підійшов, сказав:

— Сідайте, будь ласка! Сідайте!.. Може, ти нам чайку даси? — звернувся він до ковалихи.

— А чому ж не дати? — одказала Явдоха Герасимівна і підвелася з лави.

— Та спасибі! Я... не звиклий до чаю! — кинув Кліщ.

Але Явдоха Герасимівна уже ступила з альтанки: вона була дуже симпатичною господаркою й все таки хотіла вгостити Кліща.

— Чого там не звикли, — сказала вона, на мить повертаючись і поправляючи фартух з кислицями. — Хіба до його довго звикати?

— Приготуй, Явдохо, приготуй! — підбадьорив її Степан Трохимович і, звернувшись до гостя, промовив: — Такий у мене, знаєте, порядок: як наскочив хто на готовенький самовар, обов'язково заставляю випити. Хоч шклянку, а випий!

Степан Трохимович говорив неправду. Гостинністю своєю він справді не поступався перед дружиною, але щодо готовенького самовару, то це було трохи не так: вода в самоварі була вже холоднувата, і Явдоха Герасимівна мусіла його знову роздмухати чоботом. Степан Трохимович просто хотів придобритись до Кліща, хоч цього цілком і не усвідомлював...

... Однак, хто ж такий Кліщ? Що це була за людина, що так чи інакше, більш чи менш, але безперечно трохи тривожила Степана Трохимовича? Великий хоч би й сільський урядовець, член партії (треба мати на увазі, що коваль все таки був позапартійний)? Демобілізований, скажім, червоноармієць, чи, може, заводський робітник? Ні, ні, ні! Так, може, великий горлань і забіяка, яких можна зустріти на селі і для яких нема ні суда, ні закону? Теж ні!

Це був звичайнісінький собі (низенький, трохи горбатий, нижчий навіть за Степана Трохимовича) чоловічок, який жодної посади не посідав, до партії не належав, в червоній армії не бував, на заводі не працював і говорив тихеньким і до того ж лагідним голосом. Щоправда, в цьому голосі завжди звучала якась неприємна глумлива нотка, але він її ніде й ніколи не підкреслював. Власне найбільш за все тривожили Кліщевих співбесідників його, Кліщеві, очі: в них було стільки природнього розуму й проникливості, що, здавалося, вони тебе пронизують наскрізь. Неприємно було й те, що він завжди ставив запитання, так би мовити, «Єзуїтською мовою» (здається, Онучкин вираз): хватко, несподівано й одрізаючи всі шляхи до виверток. І хоч він і не посідав жодної урядової посади, — він не тіль-

ки був у курсі всіх справ Кармазинівського громадського життя, але й по-своєму (ніяк не причепишся!) скрізь втручався, так що його вважали за фактичного голову сільради. Він не був у партії, але його брали за партійця, бо його втручання в місцеві справи носило характер глибокопартійний, за що, до речі, супротивники партії його просто ненавиділи. Він не був забіякою, але всі горлані одразу стихали, коли Кліщ розпочинав говорити своїм тихим, лагідним голосом, і його все таки вважали за найбільшого й найстрашнішого забіяку. Він, нарешті, ніколи не був головою комнезаму, але ніхто на селі не сумнівався, що саме він і є справжній проводир місцевої бідноти. Це останнє ставило його на реальний міцний ґрунт і за його невгамовної вдачі робило його для відповідних осіб і справді небезпечним. Треба до того ж сказати, що хоч він ніколи й не був у червоній армії, але за часів громадянської війни на території білих завжди ховався в запіллі і навіть дістав колись від гайдамаків тридцять ударів шомполами по голій спині.

Чому Кліщ не вступив до партії й не займав жодної з урядових посад? До партії він не вступив, очевидно, тому, що в Кармазинівці не було жодного партійця і ніхто його не міг рекомендувати районному комітетові, якому не завжди видно всіх людей району. Щождо посади, то це вже секрет самого Кліща: можливо, він помилково вважав, що так би мовити, з боку зручніш діяти; можливо, були й якісь інші причини. У всякому разі, хоч і по-своєму, але він досить таки енергійно діяв. І тому Степан Трохимович, думаючи про свою зустріч з ним, зовсім не даремно перебирав в умі і податки, й землеміра, й контрактацію. Тим паче не даремно, що для Кліща не було поважних людей: він поводився зі всіма однаково, чим, до речі, незадоволені були навіть деякі незаможники.

— Так ото ж я збирався зайти до вас, — розпочав Кліщ, поцілюючи пальцями руду борідку й з-під лоба поглядаючи на коваля своїми проникливими і наподив (борідка ж руда) чорними, як терен, очима — вранці збирався!

— Та знаю, — кинув Степан Трохимович. — Чув Явдоха Герасимівна казала.

— Так ото ж, бачите, деякі справи затримали. Невдалося вранці — Кліщ помовчав і раптом сказав вкрадливим (так лис приблизно ходить) голосом. — Та вам, мабуть, і не до мене було.

— Чому ж не до вас? — сказав здивований коваль. — Я сьогодні, можна сказати, цілком вільний був.

— Ну, тоді я, мабуть, помилився. — Кліщ знову пощипав свою руду борідку й ніби між іншим кинув. — Думав, знаєте, так: Онучка людина ділова і здря не займає часу.

Степанові Трохимовичу стало якось не по собі. Він знав, що від Кліща найменша, найдрібніша подія не сховатиться, він навіть припускав, що Кліщеві вже відомо, що у нього був Онучка, — не по собі стало тому, що Кліщ з г а д а в (саме з г а д а в!) це побачення, бо, поперше, Кліщ нічого здря не згадував, а, подруге, хоч Онучка й був цілком легальною людиною на селі, але належав до тієї категорії громадян, які, як це відомо було ковалеві, у Кліща були «на приміті».

— Та які там у нас могли бути ділові розмови! — наче виправдуючись, сказав Степан Трохимович, і поправив стрічку на комірці своєї «малоросійської» сорочки. — Так собі балачки: про моїх дітей та внучат, тощо.

— Хіба ж я вас випитую? — одказав Кліщ. — Яке мені діло? — Ви людина заводська, стара й досвідчена, знаєте всім ціну, знаєте й Онучці. Треба й те сказати, що ваші діти партейні, так що тут не вийде помилки.

— Та яка ж тут помилка може вийти? Звісно, не вийде, — повеселішав від компліменту старий коваль і промовив: — Може підемо до хати? Га?

— Та спасибі, — подякував Кліщ. — Я, бачте, прийшов до вас по ділу. Єсть сурйозна справа.

Степанові Трохимовичу знову стало не по собі: виходить, до головного ще не договорились? От в'їдлива людина: тягне, тягне, можна сказати, всі тобі жили витягне.

— Справа така, — сказав Кліщ. — Надумав я ще раз взятися за Кармазинівку.

— Чув, чув! — підхопив Степан Трохимович. — Чув, що збираєтесь строїти комуна.

Кліщ скрутив цигарку, запалив її й, махнувши рукою, промовив:

— Яка там комуна! До комуни ще далеко. Ходить про те, щоб хоч помаленьку артіль збити... Якесь прокляте село: від кулацької агітації життя нема тобі. Ото, як пам'ятаєте, два роки тому був соз у нас. Розпався. Взявся за другий — і другий розпався. В чім діло? По селах, що далі від города, все тобі є: і сози, і артілі, і комуни, а тут під боком у вищих органів — і хоч би один тобі поганенький колектив. В чім діло? Спекуляції багато? Правильно! Кулак голову підняв? Возможно. Але ж бідності від того не легше?.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь? (Тут Кліщ показав на свої обідрані коліна). Отож я й надумав...

Гість зупинився й, спрямувавши той же таки свій проникливий чорний погляд прямо в очі Степана Трохимовича, сказав:

— Вийшла ошибка, Степане Трохимовичу. Промахнулась совіцька власть. Себто не та, що на горі, а та, що внизу, — тоїсть, наша Кармазинівська. Що ж виходить тепер? А виходить діло таке, що самотужки нічого з кулаком не зробиш. Треба когось присоглашати. І тим болі треба присоглашати робочих, що хіба ж вони за горами? Під боком, можна сказати!.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь?

— Як так помиляєтесь? — Це ви цілком вірно говорите! — Степан Трохимович навіть зідхнув з полегшенням: — Завод під боком, його й треба закликати на допомогу.

— От бачите: виходить, що я не помиляюсь, — підкреслив Кліщ. — Так ото ж ми й вирішили... Вирішили так, як совіцька власть писала по газетах: хоч як ти не крутись, а без шефа не обійдеться! Вибирайте, говорить совіцька власть, старих робітників на цюю должность, щоб вони вас зв'язали з заводом, а також сурйозно повели пропаганду за колектив. І тим болі просимо вас, Степане Трохимовичу, на цюю должность, — несподівано закінчив Кліщ, — що у вас діти партейні, а таких дітей у нас на селі нема.

Ця пропозиція, можна сказати, прямо приголомшила старого коваля. Йому навіть піт виступив на лисині.

— Та що ви говорите? Який з мене шеф? — сказав він, виймаючи хустку й витираючи нею шию (піт виступив і на шиї). — Це вже ви, голубчику, доручить комусь іншому. Хіба, крім мене, старого, більш нема на селі людей?

— Цього я вже не знаю. Це не моє діло. Така воля бідноти! Це я вам говорю цілком сурйозно! — Кліщ подивився кудись у бік і, здвигнувши плечима, додав: — А втім, воля й ваша: можна й відмовитись. Вас ніхто не примушує. Кожному своє: один з Кліщем, другий — з Онучкою чи то з Мотузкою. Як кому правиться.

Натяк був досить прозорий і Степан Трохимович мусів негайно реагувати на нього.

— Та хіба ж я відмовляюсь? — сказав він. — Я ж тільки про те, що старий я й чи зумію догодити вам — от в чому справа!

— За це не турбуйтеся! — упевнено заявив Кліщ. — Ми люди не вередливі: що зробите — за те будемо й дякувати. — Тут гість поліз у кишеню й, вийнявши якогось папірця, сказав: — Оце бамажка, вроді, як договір. Прочитайте й підпишіться.

— Як ви кажете? — Остаточо розгубився, збитий з пантелику, Степан Трахимович.

— Ось прочитайте й побачите!

— Та я ж, голубчику, без окулярів не читаю! — безпорадним голосом сказав старий коваль. — Ходіте до хати: там прочитаємо та й поговоримо. Треба ж...

Але тут Кліщ постановив трохи підбадьорити свою жертву. Швидкий успіх, очевидно, цілком задовольнив його.

— Ну, як вопрос розрішається без суперечок, — сказав він, простягаючи руку, то давайте її сюди і не сумнівайтесь: це я вроді, як спитаніс роблю. З бамажкою ще встигнемо, тим болі хай її ще й писар перепише: могло буть, ми такого тут накрутили, що й справді не розбереш.

Одним словом, розпочинайте. Завод вам повірить і без бажки, бо це не велике діло видати інструкції нащот шефства. — Кліщ надів картуза, зиркнув з-під лоба на Степана Трохимовича й кинув: — А тепер, покищо прощайте!

— Та куди ж ви так поспішаєте? — мало не скрикнув старий коваль: попавши в Кліщеві лабеті, він однак не губив надії переконати на свою користь свого співбесідника й, таким чином, вискочити з них. — Ходімте ж чайку нап'ємося!

Але гість, ще раз подякувавши за чай й заявивши, що його чекають якісь важливі справи, також хутко зник, як і з'явився.

Степан Трохимович вдарив себе об поли, почухав лисину, плюнув з досади разів зо три, і тільки тоді вийшов з альтанки. Він подивився розгубленими очима на найближчу золоту білоногу березу, наче й справді золота білонога береза могла йому щось порадити й, зідхнувши, промовив:

— Як же це виходить? Га?.. Нічого не розумію!

5

Як прийняла шефство Явдоха Герасимівна. Про заводські недоліки Степана Трохимовича. Чого досадно було Степанові Трохимовичу?

Тільки другого дня і, вже вирушаючи до полустанку, Степан Трохимович (до речі, він цієї ночі дуже погано спав) розповів Явдосі Герасимівні про свої балачки з Кліщем: вчора він був до того приголомшений несподіваною Кліщевою пропозицією, що на запитання ковалихи, чому ж Кліщ не зайшов чайку попиту, відповів коротенькою фразою («та побіг по якихось справах»), після якої непомітно й перейшов до чергового питання, так би мовити, звичайної домашньої повістки дня. Степан Трохимович (розповівши) певний був, що ковалиха принаймні висловить йому співчуття, але він, на жаль, помилився: вийшло зовсім і зовсім навпаки.

— А чому б тобі не бути їхнім шефом? — сказала Яв-

доха Герасимівна. — Хіба Мар'янка не про те ж саме писала?

— Тьфу! — сплюнув розгніваний Степан Трохимович: — Ви наче змовились. Та кажу ж тобі, що...

Але коваль не договорив: до того він був обурений. Зиркнувши незадоволено на свою дружину, він схопив кошика й побіг до полустанку, вимахуючи своєю лівою рукою.

Ранок і на сьогодні був такий же чудовий, як і вчора (як і позавчора, між ін.): таке ж було ніжне небо, така ж була прозорість в тихому осінньому повітрі, також козирили кібці, погасаючи по далеких низинах. Але не зовсім такий спокійний був сьогодні Степан Трохимович. Клішева пропозиція порушила йому душевну рівновагу: вона не те, щоб обурила його (завіщо обурюватись?), а якось надзвичайно збентежила. Чому збентежила? Поперше тому, що спіймала його, так би мовити, «на гарячому»: мовляв, доки ж він, старий робітник, революціонер і батько, можна сказати, великих дітей, буде простувати шляхом «моя хата з краю», подруге — і головне — збентежила тому, що... що ж він власне буде робити?

Поважали Степана Трохимовича не тільки на селі, — його трохи поважали й на заводі. Блискучим працівником коваля не можна було назвати, але ніхто б не ризикнув і сказати, що він працює погано. У всякому разі, він ішов по першому розряду (і в сенсі заробітку, і в сенсі уміння працювати) й прогули робив дуже й дуже рідко.

Поважали його й за те, що він мав деякі революційні заслуги: перед роковинами, скажім, 1905 року місцева заводська газета завжди зверталася до нього з проханням, щоб він дав для відповідного нумера свої спогади. Степан Трохимович виконував це прохання з охотою: за два дні він приносив свої спогади і свою фотографічну карточку, так що, на перший погляд, і тут все було гаразд.

Але це тільки на перший і саме п о в е р х о в и й погляд. На заводі за ковалем були деякі і чималі недоліки. І що вони й справді таки були, цього не заперечував сам

Степан Трохимович. Справа в тому, що вся його громадська робота обмежувалась тими ж таки спогадами про 1905 рік. В жодній із громадських організацій він не брав жодної участі. На жодному зібранні він не виступав, та й на зібрання ходив хіба що тоді, як що хтось із партійців о с о б и с т о запрошував його. Можна було за це гостро обвинувачувати Степана Трохимовича, себто людину, яка вважала себе за революціонера і навіть пишалася з того, що в неї діти комуністи? Формально — ні, фактично — обов'язково!

Формально:

Як і всі поїзники, себто робітники, які мешкали по сусідських з городом селах, і які на завод попадали за допомогою робочого поїзда, Степан Трохимович, у своїх бажаннях виявити себе великим активістом, був до певної міри обмежений: як ти, скажимо, прийдеш на зібрання, що відбувається після твоєї зміни? Не — буде ж поїзд чекати тебе?

Фактично:

Але чому ж тоді, скажимо, Степан Трохимович, не вчащає на ті зібрання, що відбуваються на перервах? І тут йому поїзд заваджає? Чому він завжди мовчить, коли обговорюють те чи інше питання? Тому, що він почуває себе більш зв'язаним з селом? Так тоді на якій підставі він на селі рекомендує себе заводською людиною і дуже задоволений, коли для нього підходять там, як до робітника, і навіть не припускає, щоб до нього на селі інакше й ставились? Чому, нарешті, Степан Трохимович не бере найменшої участі в жодній із громадських організацій? Ну, хоч би в тому ж антиалкогольному товаристві (Степан Трохимович спиртних напоїв зовсім не вживає)? Хіба він завжди працює мовчки й на виробництві ніколи й ні з ким не говорить? Чи, може, й тут йому поїзд заваджає? Але, припустимо, що Степан Трохимович працює й справді в якихось виключних, нікому невідомих умовах, — що на заводі (саме на заводі!) не дають йому розгорнути свою активність. Чому ж тоді він не покаже себе на селі... чи хоч би в

тому ж таки робочому поїзді? Хіба робітнича громадськість від того загубить (беремо той же скромненький приклад), що старий робітник і революціонер Степан Трохимович не на заводі завербував таку то таку то кількість членів до антиалькогольного товариства, а саме на селі чи то в робочому поїзді?

Розумів все це старий коваль? Спершу не дуже: в перші роки відбудовчого періоду він цього не добирав. Але коли по цехах громадське життя закипіло, що називається до відказу, Степан Трохимович не тільки все це усвідомив, але й відчув себе (принаймні трохи) винним. Що ж зробив Степан Трохимович, відчувши себе (принаймні трохи) винним? Можна сказати — нічого! Подумав, що це погано, подумав потім, що йому, як старій людині, можна (принаймні трохи) пробачити, й таким чином, заспокоївши (принаймні трохи) свою робітничу совість, поплав за тихою течією роками вихованих звичок. Іноді він, випадково присоромлений якимсь робітником — активістом, іноді навіть молодиком-активістом, думав, що треба щось зробити, але — і тільки: далі думок справа не посувалася. Показавши тому ж таки, скажім, молодикові-активістові свої сиві вуса й широку лисину, лаврик знову ліз у мушлю й чекав нальоту якогось нового молодика-активіста.

Проте, приймаючи ці нальоти з цілковитим, до речі, усвідомленням, що інакше й не може бути, Степан Трохимович особливої тривоги не відчував і вони його не бентежили.

За те Кліщ його збентежив, можна сказати, надзвичайно, і не стільки тим надзвичайно, що показав, як він, Степан Трохимович, старий робітник і революціонер, далеко опинився у хвості навіть від с е л я н и н а Кліща, скільки тим, що, відірвавшись від громадського життя, коваль ніяк не міг уявити себе в ролі шефа, попросту кажучи, не знав, що він має робити, які його обов'язки, тощо. Словом, Степан Трохимович мусів себе в громадському сенсі скомпромітувати уже й на селі, а це, поперше, дуже болюче було по його самолюбству, подруге, його невміння на-

лагодити зв'язок з заводом Кліщ, скажім, міг поцінити, як його небажання зробити це. Себто? Себто, це у свою чергу озброїло б проти нього Кліща і — що особливо бентежило Степана Трохимовича — мало не всю бідноту й чималу частину середняків, бо коваль добре знав, що й ці — біднота й частина середняків — думають цілком також, як і громадянин Кліщ.

— «З ким же б це порадитись»? — міркував Степан Трохимович, підходячи до полустанку. — «З ким із своїх хлопців (він мав на увазі поїздників)? Так вони ж, мабуть, менш за мене знають! (Степан Трохимович власне й не знав, скільки в о н и знають, не відвідуючи сільських зборів). Піти до цехкому? Так там же побачиш тільки баришень, бо активісти, мабуть, на виробництві і їх навряд чи зловиш. Піти до ячейки? Знову таки, незнайомий народ».

І тільки виходячи з вагону, Степан Трохимович розв'язав це головоломне питання: він піде до редакції заводської газети й там поговорить з тим редактором (чи як його там!), що на день роковин 1905 року приймє від нього спогади й фотографічну карточку.

Зайшов до редакції Степан Трохимович у час перерви. Зайшов, до речі, зовсім не з тим почуттям упевнености, з яким заходив зі спогадами. В кімнаті було дуже накурено й стояло, сиділо й напівлежало чимало людей. Більшість нічим не відрізнялася (зовнішньо) від Степана Трохимовича: ті ж засмальцьовані блюзи, ті ж чорні обличчя і руки. Ці люди безперечно були такими ж робітниками, як і Степан Трохимович, тільки якихось інших цехів (завод мав тисяч двадцять і всіх, особливо молодих, старий коваль не міг знати). Але така більшість, засмальцьована, Степана Трохимовича не цікавила і він став приглядатись до меншости, себто до тих, що вдягнені були чистенько. Серед чистеньких він, на жаль, не знайшов потрібного йому редактора (чи як його там!). Отже, треба було чекати, поки прийде. Спершу ніхто Степана Трохимовича не помічав: до редакції завжди заходило багато народу, і коли комусь потрібна була якась справа, він сам звертався до від-

повідної людини. Нарешті, один із чистеньких його помітив.

— Може ви, папашо, принесли якусь замітку? — спитав чистенький, чорненький і до того ж в рогових окулярах.

— Та ні — сказав Степан Трохимович. — Це я чекаю тут...

— Кого ж ви чекаєте? — допитувався чистенький.

— Та я чекаю отого хлопця, що... бере в мене спогади про п'ятий рік.

— А навіщо ж він вам? — знову допитувався чистенький. — Може, ви мені скажете?

— А ви ж хто будете? — несміливо запитав Степан Трохимович і висякався.

Присутні (власне, кілька чоловіка із них) раптом зареготали.

— От так робітник! — сказав один із них. — Та ще й старий робітник: не знає свого редактора.

Степан Трохимович зовсім розгубився. Коли б його, революціонера і, можна сказати, мало не першу людину на селі (сам коваль вважав себе саме за першу без всяких «мало не») побачив в цей момент хоч би той Кліщ, ковалевому авторитетові прийшов би безповоротний, остаточний і навіки кінець: в редакції стояв не Степан Трохимович, не поважний робітник з почуттям власної гідності, а смішний, невиправдано переляканий, обиватель.

— Товариші, як вам не соромно! — суворо кинув редактор і, беручи Степана Трохимовича під руку й одводячи його в куток, сказав: — Так говоріть же, папашо, чого ви прийшли?

— Бачите... така справа! — почав був несміливо старий коваль. — Живу я, значить, на селі: приїзду на завод робочим поїздом. Так от така справа... вибрали мене на селі шефом. — Степан Трохимович ще раз висякався й, не знаючи що далі говорити, змовк.

— От і прекрасно! — сказав редактор. — Ви, мабуть, хочете в нашій газеті висвітлювати життя свого підшефно-

го села? Це дуже хороша ідея. Ваші кореспонденції ми будемо негайно вміщувати. Будете нашим не тільки робкором, але одночасно й сількором.

— Та який з мене сількор! — почав був Степан Трохимович з надією перевести розмову в ту площину, яка його саме й цікавила, себто в площину питань такого порядку: що, йому, мовляв, робити, щоб... не бути хоч поганеньким шефом. Але тут раптом перебив його чистенький редактор в рогових окулярах.

— Що ви, папашо! — сказав редактор. — Хіба сількори мусять обов'язково святі горшки ліпити?

— Воно, звичайно, так! — гублячи надію дати розмові бажаний напрямок, проти волі й бажання поплив за течією Степан Трохимович. — Воно ви вірно говорите, але я ж простий робітник, хіба я...

Тут редактор усміхнувся, поправив свої рогові окуляри і, і переконавшись що Степан Трохимович не думає кінчати своєї думки, сказав:

— А як же я? Як же я наважився бути редактором? Не сількором, п і д к р е с л ю ю, а редактором, людиною досить таки відповідальною? Принаймні, багато більш відповідальнішою, якою я вам пропоную зробитись?

— Ще б когось зрівняти з собою! — заперечив старий коваль. — Та я ж таки собі простий робітник, можна сказати, звичайнісенький!

Степан Трохимович уже, що називається, махнув рукою на вишезгадану надію. Тепер у нього була інша турбота: він страшенно перелякався, що його «запряжуть» ще й у сількори, себто накинуть на нього ще один зовсім для нього ніби то туманний і дуже подібний до першого (шефства!!) обов'язок.

Проклинаючи себе, що він зайшов до редакції, Степан Трохимович, проте, вирішив за всяку ціну вискочити відціля принаймні хоч без другого громадського навантаження. І тому, хоч він і був високої думки про себе і хоч вже до певної міри й акліматизувався в новому редакційному оточенні, все ж вирішив знищувати себе до кінця, себто виставляти свою особу в дуже мізерному вигляді.

Але тут чистенький редактор в рогових окулярах прийомом, проти якого спасували б всякі «тур-де-бра» і «бра-руле» (Степан Трохимович полюбляв циркову боротьбу і в старі часи задля неї залишався іноді в городі) — прийомом безперечно не із слабеньких, чистенький редактор остаточно обезброїв Степана Трохимовича.

— Так ви кажете, що ви звичайнісенький робітник? — сказав редактор — А хто ж такий я?

— От тобі й маєш! — промовив уже переляканий Степан Трохимович: він подумав, що редактор образився. — Хіба ж я не ціную вашої роботи? Звичайно, й ви р о б і т н и к!

— Ви мене не зрозуміли, — заперечила людина в рогових окулярах. — Я хочу сказати, що я такий же звичайнісенький робітник, як і ви, і що я тільки три місяці тому прийшов від станка. Я хочу сказати, папашо, що я працював за станком 12 років, і що я такий собі висуванець — і тільки! йдучи на редакторську посаду, довожу до вашого відома, я стільки ж розумівся на ній, скільки й ви, йдучи на сількорівську. Ясно, папашо?

— Що ви кажете? — вирвалось Степанові Трохимовичу, і він очима, повними нерозуміння, оглянув присутніх. Але ніхто із присутніх не звертав на них уваги.

— Льонько! — раптом сказав один із робітників, кидаючи в редактора якимсь папірцем і ступаючи з кімнати. — Ти ж гляди: сьогодні мусиш обов'язково відчитатися перед моєю групою.

«Виходить, що й справді робітник: «Льонька»! — подумав здивований Степан Трохимович. Старий коваль остаточно був збентежений. Складалося таке вражіння, що він прилетів з Марса. Правда, його син теж десь відповідальним робітником. Але його син ніколи не носив окулярів і взагалі мав вигляд багато простіший, подруге, то ж його син, а Степанові Трохимовичу здавалося, що таких синів на світі більш нема.

— Так значить, папашо, по руках! — і редактор схопив ковалеву руку. — З сьогоднішнього дня ми вас вважа-

ємо своїм робількором. Єсть? — і не чекаючи згоди, редактор відповів за Степана Трохимовича. — Єсть!

Словом вийшов Степан Трохимович з редакції не з радою, що йому робити, щоб... не шефствувати, (власне такої поради він і чекав), а з другим громадським навантаженням не менш для нього ніби то загадковим і безперечно проти волі йому нав'язаним. І що особливо бентежило старого коваля, так це те, що ніяк від цих навантажень не можна було відмовитись. По суті він не був такий вже соромливий, безпорадний і, так би мовити, незлобивий. Не боявся він начальства, не пасував він і перед окулярами. Свого часу урядник, скажім, не раз обіцяв вислати його з Кармазинівки за зухвальство. Не піддався б він і голові сільради чи то майстрові, коли б вони наважились так чи інакше його зачепити. Щождо окулярів, то він з ними за звичайних обставин почував себе досить вільно і не припустив би, щоб вони йому, скажім, нав'язували якісь обов'язки, яких він не хотів. Але як ти відмовишся від навантаження Кліщєвого, себто від навантаження свого ж брата та й до того ж такого, що говорить від імени цілої маси? Як ти не схочеш бути сількором, коли тебе примушує редактор, три місяці тому звичайний робітник... і до того ж, як виявляється (хоч і молодший), може й розумніший за тебе?

— От морока! — почухався з досади Степан Трохимович: вже перерва кінчалася і він поспішав до цеху.

Дуже досадно було Степанові Трохимовичу. Досадно було тому, що він так нічого й не узнав з приводу шефства (щоб... не шефствувати!); досадно було тому, що, замість поінформуватись, вскочив у друге навантаження. Особливо ж досадно було Степанові Трохимовичу, що як він не ламав голови, як він не напружував всі свої розумові сили, — йому так і не пощастило вирішити, на кого ж він мусить досадувати?

— «Ех — подумав старий коваль, — «внесе нечиста, мабуть не винесе й Пречиста»!

Степан Трохимович заспокоюється. Як він відноситься до комуні, що «строїться». Степана Трохимовича викликає сільрада. Про що думав коваль, ідучи з сільським виконавцем, а також і без нього йдучи до сільбуду.

Але всьому єсть межі. День, два, три, скажім, похвилюватись можна. Воно навіть трохи освіжає людину. Але довго хвилюватись — не рекомендується. Особливо ж тоді, коли хвилюється людина літня, хоч би вона й була в досить доброму, бадьорому стані.

Заспокоївся нарешті й Степан Трохимович. Власне не те щоб заспокоївся (серце весь час тривожив якийсь біль), але, у всякому разі, збігавши до редакції й несподівано діставши там нове навантаження, він уже нікуди не бігав і тільки став обережніш проходити через заводський двір, запобігаючи зустрічі з редактором (другого дня він там його, наприклад, бачив) і з нетерпінням чекаючи того радісного моменту, коли Кліщ забуде про своє шефство. Словом, трохи поговорили, трохи потурбувались (тим самим виконавши свій громадський обов'язок), а тепер можна й відпочити. А щоб почувати себе цілком спокійним (все ж таки за головну небезпеку править Кліщ), треба, скажім, прийшовши з заводу, не виходити на вулицю, а, лягаючи спати, добре зачинити віконниці — воно тебе й не видно. Кліщ може набратись нахабства й прямо зайти до хати? А може й не зайде — то хто й зна! Може він уже й забув?

Саме такої струсової політики Степан Трохимович притримувався чотири дні: з того часу, як він завітав до редакції в'яснити дещо з приводу свого шефства над власним селом Кармазинівкою, минуло саме чотири дні. Всі ці чотири дні стояла добра година. На п'ятий, прийшовши з полустанку, Степан Трохимович переконався, що осінь всерйоз задошила; навіть у дворі повно було багна. Сте-

пан Трохимович перезувся (за літньою звичкою він надів башмаки, а вечірне болото вже вимагало чобіт), і спитав у Явдохи Герасимівни про новини: тепер, повертаючись з заводу, він кожного разу цікавився новинами, маючи на увазі того ж таки невгамовного Кліша. Довідавшись, що ніяких новин нема, себто ніхто до нього не приходив, Степан Трохимович підкрутив свого сивого вуса і сказав:

— Слухай, стара! — Оце мене обрали на шефа, так не знаєш, як там з комуною? Строїться?

— Та ніби то, строїться! — відповіла Явдоха Герасимівна, пораючись біля посуду. — Вчора забігала Маланка Чепурненкова: присоглашала подивитись, як вони ремонтують бородаївський будинок. А втім, — невідомо до чого зідхнувши, додала вона, — може й не построять!

— Гм! Виходить, значить, що строїться, — сказав старий коваль і, ще раз покрутивши свого сивого вуса, теж зідхнув.

Одним словом, зідхнули обидва: він і вона, себто коваль і ковалиха.

Але чого зідхнув Степан Трохимович? (Чого зідхнула Явдоха Герасимівна цим, може, ніхто й не цікавився). Того, що комуна «строїться» чи того, що вона «може й не пострійться»? Як революціонер, він міг зідхнути лише з останньої причини — (з того, що комуна «може й не пострійться»), але, як шеф, він, правду кажучи, і не знав, чого йому зідхати: коли комуна його не буде чіпати — він глибоко зідхнув би, що вона «може не пострійться», в протилежному разі — хай би вже вона почекала: чого поспішати? У всякому разі, Степан Трохимович, згадавши, що пан Бородаївський, будинок якого комуна зараз ремонтує, колись досить добре ставився до нього, п о д у м а в ш и д о т о г о ж, що Явдоха Герасимівна, зустрічавшись на ремонті з Клішем, своєю присутністю може нагадати Клішеві про шефство, сказав:

— Ти, Дуню, краще не ходи. Хай собі строїться: не заважай їм»

— Це ти про Бородаївський будинок? — спитала ковалиха.

— Та авжеж! Маланчине діло присоглашати, а твое діло не заваджати... Не люблю я, як ото працюєш, а воно тобі на очі лізе!

— Та чоґо ж я їм буду на очі лізти? — почала була Явдоха Герасимівна, але у цей момент на дворі дзвінко загавкав Жучок і в ворота хтось енергійно постукав костуrom.

Степан Трохимович здригнув. Не тому здригнув, що він герелякався (як лякатись кожної дрібниці, так і переляку не виєтачить), — він здригнувся тому, що стук був занадто несподіваний.

... Викликав сільський виконавець — це саме він і бив костуrom у ворота. Викликав до сільради. Але в яких таких справах треба було негайно виходити в темну осінню ніч — сільський виконавець пояснити не міг.

— Може, чоґось там з приводу контрактації? — відганяючи Жучка, все таки розпитував трохи схвильований (шефство!!) Степан Трохимович.

— Могло быть, шо з приводу контрактації! — відповів сільський виконавець.

— А, може, з приводу підсвинка? — в голос примріявся коваль...

— Могло быть, шо з приводу підсвинка! — погодився сивий дідок... і, раптом махнувши костуrom, сказав старшинським голосом: — Ну, ну, збирайся скоріше! Чоґо чуєаєшся?

Виконуючи свої обов'язки, сивий дідок не знав поважних людей (за виключенням тієї людини, яка давала йому накази), й тому не пройшло й хвилини, як Степан Трохимович ішов до сільради.

Стояла і справді темна осіння ніч.. Мжичив дрібний дощик. Мало не по всіх хатах блимали каганці. Десь гризлись, схопившись не на життя, а на смерть, два пси, й це, очевидно, тривожило інших собак: зі всіх кінців чути було виття й брехню. Якась жінка праворуч (можливо, й чоловік) не встигла набрати води, й тому праворуч рипів жура-

вель. І всі ці звуки осінньої ночі, раптом збившись до купи, зробили Степанові Трохимовичу найсумніший сум.

Він згадав про свою молодість, згадав парубкування й багато дечого згадав.

— «Словом, було діло», — подумав старий коваль — «а тепер от нема! Старість прийшла: сиві вуса, широка лисина, навіть темні очі вицвіли (тільки-но вчора дивився в дзеркало!) — нема молодого часу».

Тиждень тому, йдучи з полустанку, Степан Трохимович в цьому остаточно переконався, — він побачив, що вже йому не наздогнати молодиків. І коли Явдоха Герасимівна залевняє, що він ще дуже непогано наздоганяє молодичь, то на теж і приказка приказує: сивина в голову, а чорт в бороду, чи то волос сивіє, а голова шаліє.

Степан Трохимович, так би мовити, уявно розмовляє з Кліщем: бачиш, який я старий, а ти мене в шефи! Мені, голубе, тепер на гітарі грати, а ти мене — он куди! Синицю й на салі поклади, то синиця синицею.

Після довгих вагань, на випадок зустрічі з Кліщем, Степан Трохимович нарешті постановив перейти в контратаку: так він розчулився, згадуючи свої молоді літа, й так йому обридло це осточортіле шефство... Ну, попрощував, ну, й буде! Говорив з редактором, говорив...

Тут коваль згадав, що він ще й вроді як би взявся виконувати обов'язки сількора, і ця згадка остаточно зіпсувала йому і без того поганий настрій.

— І-і-і! — в голос подосадував Степан Трохимович і зупинився перед калюжею: він микитував, як би йому її обійти.

— Ач, як не люблять ходити до сільради! — сказав ззаду сільський виконавець (в таких випадках він завжди йшов ззаду). — Ач... А якже мені, старому, кожного дня бігати по дворах?.. Ну, ну, йди! Чого огинаєшся?

Степан Трохимович хотів був огризнутися, але й тут же передумав: поперше, сільський виконавець і справді був трохи старший за нього (старіший років на двадцять), по-друге, дідок воістину не знав спокою і вдень, і вночі, коли

загадають, бігаючи по дворах, лотрете, революціонерів, батькові великих дітей, до того ж старому робітникові, зовсім не личить входити в конфлікт із сільською біднотою.

У сільраді зустріли Степана Трохимовича здивованими очима: такими очима зустрів його саме секретар сільради.

— Нічого не знаю! — сказав секретар сільради. — Я вас не викликав! — І звернувшись до сільвиконавця, секретар подікавився: — Хто ж це тобі загадував? —

— Та Митька ж загадував! — відповів дідок, — казав, щоб я його сюди привів.

— От, от: «привів!» — секретар сільради помахав руками й, набравши в легені повітря, промовив:

— Слухайте, діду! та доки ж ви будете по-старорежимному висловлюватись?.. «Привів!» Що вони (секретар вказав на Степана Трохимовича) арештовані чи що?

— А як же я їх взиватиму? — спитав збентежений дідок. — Скажіть мені, старому, то я й знатиму.

— Та нічого, я не ображаюсь! — махнув рукою й Степан Трохимович. — Старій людині важко звикати до нових порядків... Так куди ж це мені йти?

— Ви підіть, мабуть, до сільбуду, — сказав секретар сільради. — Це вас викликав голова комнезаму. Зараз у них зібрання.

— «От тобі й маєш!» — подумав Степан Трохимович, виходячи на вулицю. — «Передчуття не помилилось: хто ж, як не Кліщ викликає мене? Наказав голові комнезаму — той і потягнув із хати!»

Особливо ж неприємно було Степанові Трохимовичу, що мав він розмовляти з Кліщем не віч-на-віч, а в присутності всього активу незаможників. Степан Трохимович уже уявляв, як його зі всіх кінців закидають запитанням: мовляв, що ж він зробив в напрямкові своїх обов'язків, і саме як Кармазинівський шеф? Уявляв, як посипляться на нього нарікання й, можливо навіть, глумливі репліки, як, нарешті його, досі поважану людину в селі, висвистять не

тільки на весь сільбуд, але й на всю Кармазинівку. Степан Трохимович добре знав Кліщів норів, і він знав, як впливає цей норів на комнезамівський актив. Можна вскочити в таку неприємність, що потім цілий вік будеш шкодувати.

Степан Трохимович озирнувся: дідка з костуром позаду й справді не було. Чи не крутнутись додому? Яке йому діло до комнезаму та й... що йому комнезам? Влада сидить у сільраді, а комнезам вроді як би якась приватна організація. Чого це він має вислухувати її накази? Нарешті, хто це дав право комнезамові тривожити його?

Степан Трохимович був уже в п'ятидесяти кроках від сільбуду. Крізь куряву темної осінньої мжички світлі квадрати сільбудівських вікон виступали соковито, бадьоро й задериковато: наче шість веселих демонстрантів, вишикувались серед темної ночі, й іронічно посміхаючись, глузували з чиеїсь нудьги й з чийогось незадоволення. Степан Трохимович рідко бував на цьому краю села, але коли йому доводилось тут проходити, скажім, з Мотузкою, й коли вони бачили такі вікна, Мотузка завжди говорив:

— Неначе як голота засідає... Могло бути, що й комсомольці лапаються.

Степан Трохимович з такою характеристикою не погоджувався, але він не любив і сперечатися з Мотузкою, себто з людиною, що з нею він от уже кілька років ходив у супрязі.

Не сумнівався Степан Трохимович, що і тепер зібралась голота. Щождо крутнутись додому, то старий коваль все таки не наважився: сьогодні крутнеться, завтра припустім, крутнеться, а на третій день? А на третій день всеїдно ж задибають. І вирішив тоді Степан Трохимович набратися як мога більше нахабства й, набравшись нахабства, — справді таки перейти від оборони до наступу. Словом, постановив коваль, зайшовши до сільбуду, кинути зневажливий погляд хоч би на того ж Кліща й сказати:

— Слухайте, хлопці! Що ви zorganizувались і захищате свої комнезамівські інтереси — це дуже добре й я, революціонер і батько партійних дітей, цьому цілком співчу-

ваю. Але, покиньте мене, старого, тривожити й нервувати, бо це може погано вплинути на мою заводську роботу, і вам за це радянська влада не подякує.

І грізно подивившись хоч би на того ж Кліща, старий коваль, згідно цього категоричного вирішення, мусів негайно ж залишити сільбуд й негайно ж піти додому.

Так складно Степан Трохимович не думав, але сенс його думок наблизився приблизно до цього.

Степан Трохимович ступив на сільбудівський ганок, покидав з чобіт багно (покидав віником, що скояв коло дверей) й відважно рушив до хати.

7

Чим зустріли Степана Трохимовича в сільбуді. Виступ Митька-к о м с о м о л ь ц я й Кліща. Степан Трохимович говорить промову. Кліщ приколос червоного шефського бантика.

Несподіваний (себто рішуче несподіваний!) грім оплесків зустрів Степана Трохимовича. Грім оплесків був такий раптовий, що старий коваль навіть перелякався. Зупинившись біля порога, він дивився розгубленими очима на присутніх і не знав, що йому робити.

Але оплески не стихали. Вони лютували, вони, можна сказати, безумствували й перейшли, нарешті, в найсправжнісеньку овацію. І тоді ж (о, жах!) — з лав зіскочило кілька чоловік і, підбігши до Степана Трохимовича й схопивши на руки маленьку старечу худобу, понесли його до президії. І тоді ж (о, жах!) — зі всіх кінців сільбудівської залі закричало кілька голосів несамовитим голосом:

— Хай живе наш дорогий шеф! Хай живе найстаріший кармазинівський робітник! Хай живе Степан Трохимович! Слава йому, слава! Слава!

Степан Трохимович, власне, нічого не бачив. Він, можна сказати, осліп на мент. Тільки якісь червоні плями бігали перед його очима: очевидно, стрічки гасел, що їх розвішано було по стінах. І тільки коли коваля донесли до три-

буни й поставили на ноги й коли, нарешті, сільбудівська зала стихла, — тільки тоді Степан Трохимович опам'ятався.

Перед ним була повна кімната людей (чоловіка з півтора-двісті), і всі ці люди (незаможники) посміхалися до нього такою люб'язною, такою приємною посмішкою, що розчуленому Степанові Трохимовичу навіть сльози виступили на очах. Він зиркнув убік: поруч його, за столом (на столі лежала червона сукня) сиділи: Кліщ, Митько-комсомолец (його коваль добре знав, бо й Митько працював на тому ж таки заводі) й ще кілька незаможників. Це була, так би мовити, президія зборів. Але й президія дивилась на старого коваля тими ж люб'язними очима, Навіть Кліщ не менш симпатично посміхався до нього.

— Товариші! — звернувся Митько-комсомолец до велелюдних зборів. — Хто за те, щоб Степана Трохимовича обрати до президії, підійміть руки!

Замість піднятися, руки знову зробили грім гучних оплесків.

— Отже, — зрештою сказав Митько-комсомолец, — дозвольте вважати Степана Трохимовича обраним до президії! — і звернувшись до старого коваля та вказуючи йому на порожнього стільця, Митько-комсомолец — сказав: — Степане Трохимовичу, займіть, будь ласка, своє місце!

Степан Трохимович розгублено подивився на присутніх (присутні й досі посміхалися до нього тією ж симпатичною посмішкою), вийняв з кишені хустку й, витерши з лисини піт, сів.

Таким чином старий коваль вскочив уже не тільки в якесь нове навантаження, — він несподівано влетів, можна сказати, в найсправжнісінькі герої.

Але овації оваціями, а діло — ділом, і збори, зробивши овацію, тут же забули про Степана Трохимовича й приступили до чергових питань своєї чергової повістки дня. Найголовнішою темою зборів була та ж таки комуна, що мусіла «строїться». Обговорювали це питання дуже довго і не менш гаряче. Степанові Трохимовичу, до речі,

не раз здавалося, що присутні перегризуться навіть, можливо, поскоплюються з лав і почнуть битися. Але це тільки здавалося: — за мить все це стихало й обговорювання набирало високої пристойности.

Залишившись без догляду люб'язних усмішок аудиторії, Степан Трохимович, кінець-кінцем, опам'ятався й опам'ятавшись став розглядати присутніх. Спершу його дуже тривожило те, що він у президії, — не тому, що його все таки «запрягли» в шефи (про це він зараз ще не міг думати хоч би дякуючи тим же люб'язним усмішкам, які його так зворушили), а тому, що до цього часу він ніколи не був у президії, — спершу це його дуже тривожило, і він, поглядаючи на присутніх, майже не пізнавав їх. Потім Степан Трохимович трохи заспокоївся, і туман, що стояв над аудиторією, розійшовся.

Першим спав на око Митько-комсомолец. Власне його обличчя, деталі цієї постаті. Що Митько належав до комсомолу, — про це Степан Трохимович був поінформований від Онучки, але, що він заправляє комнезамом — цього Степан Трохимович досі не знав. (Що Митько заправляє комнезамом, в цьому коваль не сумнівався: говорячи в сільраді про голову комнезаму, згадували саме Митька, що він виконує такі обов'язки, свідчила його й роля на цьому зібранні). З Митьком Степан Трохимович зустрічався часто: Митько був такий же поїздник, як і він, але Степан Трохимович все таки не припускав, що з нього, з Митька, така, можна сказати, розумна голова: вважаючи Митька за молокососа, Степан Трохимович не мав нагоди познайомитись з його діяльністю, бо Митько працював у чугунно-ливарному цеху й на заводі рідко стикався з ним.

«Коли ж це його обрали на голову!» — подумав Степан Трохимович. — «Мабуть, нещодавно, бо Онучка мені нічого не говорив. Та не говорив і Мотузка».

Але найдивнішим у всій цій історії було те, що білявий Митько-комсомолец, цей цибатий мовчазний хлопець, який, зустрічаючись з старим ковалем, завжди чем-

но йому знімав капелюха, говорив зараз такою ж — приблизно мовою, якою, скажім, розмовляв з Степаном Трохимовичем і заводський редактор.

Позирав зрідка старий коваль і на Кліща, але Кліщ його вже не заспокоював: усміхнувшись один раз (в час овацій) до нього приємною усмішкою, Кліщ знову таємниче посмикував свою руду борідку й не звертав жодної уваги на Степана Трохимовича.

На зборах більш за всіх хвилювалася «камчатка», себто ті, що стояли позаду. Річ у тому, що їх раз-у-раз хтось із присутніх взивав підкуркульниками. Степан Трохимович ніяк не міг втямити, за що їх так взивають. «Камчатка» визнає, що комуну треба строїти? Визнає! Але вона пропонує трохи почекати й спершу добре вивідати в городі, чи треба її «строїти»? Вірно! В чому ж тоді справа?

— Це, товариші, типовий хвостизм, — авторитетно заявив той же таки Митько-комсомолец. — Партія давно вже заявила, що вона за колективізацію і, значить, ходити нам до якихось бюрократів й без діла балакати з ними, немає жодної рації. Досить уже й того, що ми аж до сьогоднішнього дня не спромоглися нічого зробити в своїй Кармазинівці.

Степан Трохимович не погоджувався з Митьком. Не погоджувався мовчки і цілком погоджувався (теж мовчки) з «камчаткою». Комуну, звичайно, треба строїти, але чому спершу не поговорити з відповідними розумними людьми в городі? Хіба вони дурніші хоч би за того ж Митька-комсомольця?.. Та й потім, хіба можна взивати людей, що можна сказати, набили руку на революції, бюрократами? Степан Трохимович навіть хотів був подати й собі репліку, але, смикнувши, що йому тут же можуть запропонувати слово (а він на зборах зроду не виступав) — репліки не подав.

І тут же, не подавши репліки, Степан Трохимович раптом подумав:

«Почекай-но! Овацію то мені зробили — це так, але чи не примусять мене ще й сказати їм з приводу мого шефства?»

І подумавши так, Степан Трохимович мало не зблід: що він буде говорити зборам, він, людина до того ж не звикла до виступів?

І наче у відповідь на його думку, Кліщ, що до цього часу мовчав, вмить підвівся й, забравши слово, промовив:

— Дорогі товариші! З першим питанням ми скінчили. Підкуркульникам не пошастило провалити комуністичську ідею і ми будемо комуну й далі строїти. Хто не хоче нас підтримувати — пушай до комуні не йде: ми за такими підкуркульниками не нуждаємось. Но, дорогі товариші, ето ж не факт. Пошли, як той казав, дурня по раки, а він тобі жаб наловить — так оце і з вами може бути. Комуною вдовольнитись не можна, тим болі не можна, що на-супроти нас грозна колона одноосібників. Нужно посу-нуть пропаганду нашот більшої колективізації: чи то в Соз, чи то в артіль, щоб, значить, мали ми збоку себе со-юзну армію... Но хто ж нам допоможе в цьому? — Кліщ помовчав і раптом, вказуючи пальцем на Степана Трохи-мовича, промовив: — Допоможить нам в цьому наш доро-гий шеф, которий і скаже зараз свою шефську реч і скаже, що він зробив за чотири дні своєї должности.

Грім гучних оплесків покрив промову оратора, й зі всіх кінців почулись вигуки:

— Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимови-ча!

Тут уже Степан Трохимович безперечно зблід і (о, жах!) думки, що допіру функціонували йому ніби то ціл-ком нормально, вмить зрадили його й до одної вилетіли з голови. І опинився Степан Трохимович з порожньою голо-вою, з блідим обличчям й з неможливим болем біля серця. Серце (саме серце, а не голова) знало, що хоч він досі ніде й не виступав, хоч він ніде нічим і не вихвалявся, але селя-ни вважали його за дуже розумну людину, за людину, що може їх багато дечого повчити. Серце знало, що його ро-бітничий і революційний стаж, його, нарешті, партійні ді-ти, все це утворило в Кармазинівці обстановку надзвичай-ної поваги до нього. Але те ж таки серце зараз голосно

кричало йому, що ніякої поваги він, мабуть, і не заслужив і що — головне — все це зараз виясниться і він остаточно й навіки загубить авторитет всіми поважаної людини.

— Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича, — не стихала заля.

Тоді цибатий Митько-комсомолец підвівся зі свого стільця й, вгомонивши заля, промовив голосно:

— Слово має Степан Трохимович. — І, звернувшись до коваля, сказав: — Просимо, товаришу!

І тоді ж наче сама судьба взяла його під свою безвихідну руку. Степан Трохимович підвівся й, підійшовши до трибуни, став. І тоді ж, побачивши раптом перед собою тіж таки симпатичні обличчя, що нещодавно люб'язно посміхалися до нього, він очутився й відчув, що думки знову зашамотіли йому в голові. І потягнула судьба Степана Трохимовича за язика й сказав він:

— Пробачте, товариші! Я... е... е... е... за чотири дні... все зробив. Власне... я вже говорив з редактором... той... Накажи мене Бог, я... все зроблю. Мої діти — комуністи, той... тому запорукою, але е... е... е... я не звик говорити промов.

І сказавши це, Степан Трохимович змовк. І відчув він страшенну розпуку, бо певний був, що наговорив якихось нісенітниць і певний був, що він уже навіки загубив свій авторитет. Блідний і розгублений стояв Степан Трохимович на трибуні й не рухався. Не рухалась і заля: заля упевнена була, що він далі буде говорити, а Степан Трохимович упевнений був, що він далі жодного словечка не промовить, бо думки йому знову повтікали з голови. Утворилось ніякове становище, і це перш за все зрозуміла президія.

— Товариші! — звернувся до зборів білявий Митько-комсомолец. — Степан Трохимович далі, на жаль, не може говорити, бо він нездужає. Це він заявляв у президії, і це ви бачите з його обличчя. («От спасибі», подумав старий коваль, що вже знову опам'ятався — «виходить брехня не завжди робить людям зло»): Степан Трохимович ні-

чого не заявляв президії). Але, — продовжував Митько-комсомолец — нам досить і того, що тут нам сказав промовець. Він сказав, що він все зробить, як шеф нашої Кармазинівки і що тому заपुरукою його діти — комуністи. («Невже я це говорив»? — подумав старий коваль). Отже, дозвольте ще раз вітати нашого гостя від імени наших зборів. Новий грім оплесків розірвав тишу, і Степан Трохимович побачив ті ж таки рідні й надзвичайно приємні обличчя. І тоді ж таки ще раз підвівся Кліщ і коли заля вгомонилася, підійшов до Степана Трохимовича (Степан Трохимович, не знаючи що йому робити, досі не рухався з місця) й, ставши поруч з ковалем, сказав:

— Дорогі товариші! Дозвольте мені від імени всієї комнезамівської маси села Кармазинівки привітствовать нашого дорогого шефа, которий, як старий уважасмий робочий, має должность притягти до нашого села заводську общественность і розпропагандировати наше село нашот колективізації.

Ще новіший грім оплесків розірвав тишу. Заля, можна сказати, безумствувала. — Но тим болі, — продовжував Кліщ, позираючи своїми чорними очима на Степана Трохимовича і посмикуючи свою руду борідку, — тим болі треба привітствовать нашого дорогого шефа, що він на цьой трибуні побожився і навіть згадав своїх дітей комуністів. Тепер подозвольте, уважаємі товариші, (тут Кліщ вийняв з кишені якийсь накунок) почепити нашому дорогому шефу оцей червоний шефський бантик (Кліщ і справді вийняв з кишені червоний бантик і тут же приколов його до грудей Степана Трохимовича). Цьой бантик пушай нагадус нашому дорогому шефу його поточну должность і пушай він не скісняється: ми йому допоможемо. Ура!

— Ура! Слава, слава! Ура! Слава, слава!

Заля знову безумствувала. Тоді знову підскочило кілька чоловіка до Степана Трохимовича й, схопивши його на руки, понесли до виходу.

Більш питань на порядку денному не було, до того ж і час був досить таки пізній.

Опинившись на повітрі з червоним бантиком на грудях, Степан Трохимович нарешті зідхнув з полегшенням. Він озирнувся. Навколо його люди вже не метушилися: темна осіння ніч проглинула останнього незаможника, що допіру виносив його на руках й ставив його ж таки біля сільбудівського ганку.

8

Розмова з Мотузкою. Як Мотузка поставився до шефства. До Степана Трохимовича заходить Одарка й він їй грає на гітарі. Одарчині політичні переконання. Степан Трохимович пропонує Одарці залишити його хату.

Все це трапилось так блискавично, так несподівано, що ніяк не могло скидатись на сон. Але сон до безкінця не продовжується, і Степан Трохимович мусів переконатись, що він і справді не спить. Особливо ж переконував його в цьому червоненький бантик, що його Степан Трохимович того ж таки вечора зняв з грудей й, загорнувши в газетку, заховав у скриню: бантик і справді лежав у скрині і був стільки реальний, що навіть і говорити про сон не приходилось. Остаточно ж переконала Степана Трохимовича розмова з Мотузкою і саме другого дня.

—Ходять чутки по Кармазинівці односительно вашого шефства! — сказав Мотузка, здибавши Степана Трохимовича біля корита: коваль напував свою білоногу Маньку. — Наскільки вірно — не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

Це запитання примусило Степана Трохимовича в перший раз подумати про те, що таке трапилось і якже врешті він мусить реагувати на ці події в його досі занадто спокійному житті.

Як би там не було, а овації, що ними зустрічали його незаможники, вплинули на Степана Трохимовича надзвичайно! І не тому він другого дня, приїхавши на завод, нічого не зробив, так би мовити, по лінії шефства, що й не

думав робити (як останні чотири дні), а тому, що ходив, як у тумані й крім, як про овації, ні про що не міг думати. Овації дуже подобались ковалеві і він навіть почував себе справжнім героєм. Він навіть уже не гнівався на Кліща, хоч і певний був, що ці овації і є саме робота цієї невгамовної людини. З другого боку, ці ж оплески його все таки збентежили, бо вони вимагали від нього відповідної діяльності, а діяти (саме так, як того вимагали від нього) Степан Трохимович все таки не наважувався. Бентежили оплески і в тому сенсі, що вони його примушували різко розмежуватися і з цими прошарками села, з якими він по суті не зовсім хотів розмежуватись, бо не добачав в цьому ніякого здорового сенсу. Треба було, нарешті, відмежуватися не тільки від досить таки розумного й іноді дуже корисного, цілком легального Онучки, але, можливо, не можна було й не відмежовуватися від того ж таки Мотузки; хоч офіційно Мотузку вважали за міцного (вредного правда) середняка, але Кліщ, скажім, називав його куркулем і навіть (це переказували Степанові Трохимовичу) глузував з того, що Степан Трохимович, себто старий робітник, революціонер і навіть батько дітей-комуністів, ходить у супрязі з куркулем. Відмежовуватись від Мотузки старий коваль ніяк не хотів, як з тих міркувань, що Мотузка мав красиву молодицю, яка з охотою слухала гітарних романсів Степана Трохимовича, так і з тих, що без Мотузчиних господарчих послуг Степанові Трохимовичу важко було обійтись.

— Та то... таке! Так... між іншим, — невпевнено відповів коваль на Мотузчине запитання з приводу шефства.

-- По Кармазинівці ходять даже чутки, — продовжував Мотузка, — що вас, можна сказати, качали вчора на руках... Наскільки вірно -- не знаю, але заінтересований від вас самих почути.

— Та го... таке! — Степан Трохимович покрутив свого сивого вуса, агейкнув на Маньку й змовк.

Власне Степанові Трохимовичу дуже хотілося трохи попишатися тим, що його винесли з сільбуду на руках,

але, з другого боку, він не міг цього зробити, бо певний був, що, як тільки він вимовить перше слово, одразу ж мусить трапитись розрив між ним і Мотузкою. Звичайно, Мотузка йому нічого не скаже, але він, поперше, негайно ж продасть другого коня (авансу Степан Трохимович так і не дістав), подруге, не захоче орати його землю, і таким чином поставить Степана Трохимовича в дуже неприємне становище — (зараз вроді, як в супрязі, а тоді, виходить, оддавай в оренду?), потрете, після розриву, мабуть, прийдеться навіки розпрощатися з чорноокою слухачкою його гітарних романсів, себто з Мотузчиною дружиною.

— Та кажіть вже! — сказав русявий широкогрудий (йому було років з тридцять) Мотузка й почухав собі спину. — Чого там не признається? Батько тільки но прийшли з сільради й кажуть, що діло таки було.

— А що тобі таке? — кинув Степан Трохимович, прислухаючись до далекої собачої брехні... — Хіба тобі не все їдно?

— А звісно не все їдно! — сказав Мотузка. — Якщо вас і справді там вважають за свого вождя, то й нам буде зручніше жити.

Воно бач як! Виходить, що Мотузка на нього не тільки не гнівається, але й ще радий з того, що його так добре зустрічали незаможники? Степан Трохимович навіть кинувся був тут же з захопленням розповідати, як його зустрічали й випроваджували вчора, та вийшло таке діло, що прийшлося себе стримати.

— Воно вірно, — сказав Мотузка, запалюючи цигарку. — Вождьом вас обов'язательно, треба зробити, за це я головою двома руками. Та тільки ви не дуже їм довіряйте. Особенно нащот колективізації, бо середнячок наш в колектив не піде і потім треба одставить Кліща. Достаточо він людя морочив голову.

Розмова набирала не зовсім бажаного напрямку: як же його одставиш Кліща, як же його обійти колективізацію? Словом, розмова вела до конфлікту, а цього Степан Трохимович не хотів...

Інтересно, що того ж таки вечора зайшла до коваля й чорноока Мотузчина Одарка. Посщевтавши трохи з Явдохю Герасимівною, вона весело посміхнулася до Степана Трохимовича своїми білими, як сніг, зубами й, поправивши на голові хустку, сказала:

— Ви хоч би, Степане Трохимовичу, на гітарі пограли чи що. Такий сум на дворі, що не приведи й Господи: дощ мжичить, жодної тобі зірки на небі — прямо хоч з мосту та в воду!

— Ач яка Катерина! — сказав безперечно не байдужий до молодиць Степан Трохимович і особливо не байдужий до Одарки. — Ач, чого їй захотілося!

Степан Трохимович всіх гарних молодиць називав Катеринами, бо, прочитавши Шевченкову «Катерину», гарним молодицям іншого ім'я й не міг підібрати.

— Та пограй уже їй, Стьопо, на гітарі, — додала від себе Явдоха Герасимівна; хоч вона й бачила й знала, що Степан Трохимович не зовсім байдужий до дівчат і особливо не байдужий до Одарки, проте це її лише обещувало, і вона дуже була задоволена, коли молодиці так чи інакше залицялися до її старого. (Сама Явдоха Герасимівна, до речі, була досить таки гладенькою, дуже охайною, трохи сивенькою, обличчям приємною, низенькою п'ятдесятилітньою жінкою. Одягалася вона «по-городському», замість очіпка — темна хустка, скажім, замість чобіт, носила вона башмаки і т. д.).

— Що ж вам заграти? — сказав Степан Трохимович, знімаючи однією рукою з стіни гітару й покручуючи другою — свого сивого вуса. — Хіба що «не іскушай меня без нужди»?

Степан Трохимович зараз надзвичайно прекрасно почував себе. Приємно йому було бачити біля себе красиву Мотузчину молодицю, не менш приємно було й згадувати ті незабутні хвилини, коли його під вигуки «слава» неможлики винесли із сельбуду.

— Ох, як мені ця пісня подобається! — сказала Одар-

ка, сідаючи біля Степана Трохимовича й (чортова баба!) притуляючись, наче невзначай, своїм пухким коліном до худеньких старечих ніжок коваля. — Як слухасш оцю пісню, так серце прямо таки розривається тобі.

Степан Трохимович вдарив по струнах, заплющив очі (він завжди заплющував очі, коли починав грати) й заспівав. Він співав своїм старечим баритональним басом так, як може співати стара людина, що в ній ще не загас потяг до кохання: з почуттям, з зупинками, з деяким навіть тремтінням у голосі. І в міру того, як він сам захоплювався своїм співом і своєю грою, Одарка все ближче й ближче підсувалася до нього. Явдоха Герасимівна цього, звичайно, не помічала: вона вишивала за столом якусь сорочку. Але коли б вона й помітила це, то навряд щоб наважилась заперестувати.

Коли Степан Трохимович зупинився, Одарка глибоко зідхнула й сказала:

— Стрась, як люблю такі пісні — щільй би вік їх слухала!

— А чого ж ти не навчися грати на гітарі? — одказала Явдоха Герасимівна. — От би й ти заспівала таких пісень!

— Та де там вже нам до гітари! — заперечила Одарка. — У мужиках живеш — мужиком і помреш.

Степан Трохимович витер хусткою лисину й промовив:

— Це ти, Одарко, даремно говориш так. Тепер нема мужиків, — тепер ми всі пани. От як остаточно наладнаємо життя, так всі на гітарах заграємо.

— Поки в баби поспіють книші, то у діда не стане душі, — одказала балакуча Одарка... й тут же поцікавилась: — Чи правда, Степане Трохимовичу, що вас обрали на шефа?

— А якже! — одказала Явдоха Герасимівна (про овації вона ще нічого не знала). — Вже давно обрали на шефа.

Одарка засміялася своїми білими, як сніг зубами й раптом, зробивши серйозне обличчя, промовила:

— От добре! Може хоч тепер зідхнемо легше, а то такий час настав, що... мовчи й не диш та й не кажи, що спиш. Зовсім задавили селянина.

Ці вже, останні, міркування не дуже подобалися ковалеві. Хоч він і ходив у супрязі з Мотузкою, але й він вважав Мотузку за досить таки міщенького середнячка, навіть трохи подібного до куркуля, і тому Одарчина політика не прийшлася йому до смаку. Проте, Одарчине пухке коліно так приємно лоскотало йому його старечі худенькі ніжки, що він не наважився їй щось на це одказати. Степан Трохимович вирішив тоді справу, так би мовити, зам'яти («затньо») і прийнявши таке рішення, знов вдарив по струнах і заспівав.

За пічкою вистукував цвіркун: одноманітно й надзвичайно ролюшно, на стіні не менш одноманітно тук-такав стінний годинник, а на дворі лютувала темна ніч дрібними осінніми дощами й поривами вітру завивала в бовдурі. Одарка все ближче й ближче присовувалась до Степана Трохимовича своїм пухким і дуже приємним коліном, і гітара в Степана Трохимовича прямо таки надрилася. Надрилася йому його старечий баритональний бас: він прямо таки солов'єм заливався. Раптом у темному склі спалахнув ледве помітний вогник: хтось чиркнув сірника. Степан Трохимович подивився у вікно й зомлів.

Що ж побачив Степан Трохимович в рантовому світлі вогника? Що б він там не побачив, але, що він побачив, до того збентежило його, що він тут же покинув ґрати й тут же, повісивши гітару на гвіздок, сказав:

— Слухай, Одарко! Чи не пішла б ти додому, бо я спати збираюсь.

9

Що ж промайнуло у вікні? Степан Трохимович на виробничстві. Як Ганя зустріла ковалеву інформацію про злого вищого? Як Степан Трохимович погодився керувати шефською комітєю. Зустріч з редактором.

Промайнуло у вікні перед очима Степана Трохимовича ніщо інше, як Мотузчине обличчя. Воно так неприємно, зло і до того ж красномовно посміхнулося, що й зараз, себто на третій день, стоячи біля парового молота, він згадував його. Ясно було, що Мотузка й не думав заходити до хати і тільки хотів видивитись, як до Степана Трохимовича тулиться його красива жінка.

Але особливо тоді збентежило старого коваля, що в Мотузчинім погляді не стільки було ревностів, скільки незрозумілої й занадто злої радості. І саме тому, що Степан Трохимович ніяк не міг второпати, до чого ця недоречна радість, саме тому він вчора і не наважився так чи інакше реагувати на цей Мотузчин вчинок — ну, скажім, піти й запросити його до кімнати, тощо, — і не наважився далі затримувати Одарку...

... — Дай! — енергійно кинув Степан Трохимович догори.

Машиністка зробила відповідний рух і паровий молот бухнув по нагартваному до біла залізу.

Ковальський цех гуркотів, шипів і бухкав. Сорокап'ятипудовий паровий молот, що біля нього працював Степан Трохимович, ударяв не з такою страшною силою, як, скажім, сусідній тритонний, але від цього вуха старого коваля не вигравали, — в них все їдно стояв гул і грохит.

Повз молота Степана Трохимовича проходила доріжка, яка з'єднувала ковальський цех, з одного боку, з цехом збиральним, з другого — з ворітьми на свіже повітря. Ця ж таки доріжка роз'єднувала ковальський цех від цеху штамповального, що до нього й подавав свої оковки старий коваль.

— Дай! — знову кинув до машиністки Степан Трохимович і, повернувши обценьками нагартване залізо, не менш енергійно промовив: — Стоп!

Молотобоець Матвій, гігантського росту дитина, відкинув останню оковку і, рукавом витерши з лоба піт, пішов до нафтової пічки. Одчинивши дверцята, він затулив

рукою обличчя й почав оглядати вогняну пащу. Степан Трохимович витер об штани руки й запалив люльку.

На виробництві Степан Трохимович зовсім не подібний був до того Степана Трохимовича, що його можна було бачити в Кармазинівці. Біля молота стояв суворий нелюдимий дідок, з яким не тільки машиністка Таня, молода дівчина в червоній хустці, ніколи не наважувалась говорити, — не наважувався з ним говорити й навіть грандіозний молотобосць Матвій. Ті розмови, які відбувалися між цими трьома особами, носили чисто офіційний, діловий характер, і із кола суто виробничих питань ніколи не виходили. Тільки зрідка, коли напроти зупинявся хронометражист чи то хронометражистка зі своєю книжечкою й годинником у руках, Степан Трохимович, ніби жартуючи кидав до підручного:

— Знову внутрішній враг зупинився!

— Він виконує свій обов'язок, — сухо одказував Матвій й продовжував своє діло: мовляв, покиньмо й ці балачки, коли інших не хочеш.

— Хіба я кажу, що не треба? — збентежено заперечував старий коваль. — Це я вроді, як з інших підсміуюсь.

Степан Трохимович говорив неправду. Хронометражисти (і навіть більш як трохи) таки нервували його: підрахувавши, вони завжди могли підвищити норму виробітку. Говорив же він неправду тому, що правду якось незручно було висловити в присутності підручних: Матвій був партієць, а Таня — комсомолка. Проте нічого й не сказати з приводу хронометражистих гостей Степан Трохимович теж ніяк не міг.

Але в звичайний час слова дуже рідко зривались з ковалевого язика, хоч би тому рідко, що, побоюючись громадських навантажень (партійні-підручні ж так чи інакше могли на нього зазіхати), він рішуче запобігав інтимно-товариських відносин з Матвієм і Танею.

Сьогодні Степана Трохимовича не можна було пізнати. Сьогодні він балакучий був як ніколи: він раз-у-раз

щось говорив до Матвія й особливо намагався викликати на розмову свою машиністку Таню. Річ у тому, що, як відомо було ковалеві, Таня не тільки належала до комсомолу, але й до того ж була однією із найсильніших активісток місцевої комсомольської організації, і річ у тому, що саме таких людей зараз і шукав Степан Трохимович. Оваційний чад (коли так можна висловитись) уже проходив і знову треба було думати про шефство, тим паче, що й червоненький бантик лежав у скрині.

— Так як ти кажеш, Таню? — посміхнувся до машиністки Степан Трохимович. — Кажеш, що не слід мені, старому, лізти не до свого діла?

— Про що ви, Степане Трохимовичу, говорите? — спитала Таня, поправляючи на голові червоненьку хустку.

— Та це я вроді як би про громадську роботу, — сказав старий коваль і, помовчавши, поінформував: — Думав, думав, та й надумав оце: невже ж я такий старий, що мені тільки на печі дрімати та бабиних казок слухати? Ану, думаю, вдарю по молодецькому. Ну, й розпочав. І діло, можна сказати, вийшло. Незаможники мене прямо таки на руках понесли (Степанові Трохимовичу, давно вже хотілося сказати комусь, крім Явдохи Герасимівни: він уже їй сказав, що його незаможники на руках носили). Тепер я, — продовжував Степан Трохимович, — вроді, якби за шефа в Кармазинівці.

Степан Трохимович не зовсім вірно інформував Таню. А не зовсім вірно інформував він саме з таких причин: поперше, після овацій він уже й сам став переконуватись, що з нього поганий шеф і, у всякому разі, зараз дуже образливо було б принижувати свою гідність, подруге, до підручних він все таки не міг ставитись з такою повагою, як, скажім, до редактора, а значить і не хотів показувати себе перед ними в смішному становищі, потретє, коли вже від шефства не відченишся, то чому ж тоді не говорити, що шефство виникло з ініціятиви саме Степана Трохимовича? І нарешті, роблячи таку, не зовсім вірну інформацію, Степан Трохимович надіявся дещо вивілати в Тані і саме без ризику загубити свою старшинську гідність.

Як тільки Степан Трохимович скінчив, Таня з задоволенням крутнулась на своєму місці (їй навіть очі спалахнули молодим огнем) і, з великою любов'ю дивлячись на свого командира, сказала:

— Як приємно, Степане Трохимовичу, слухати від вас такі речі! А я вже думала, що ви й на селі ніяких не маєте громадських навантажень. Виходить, що це ми самі винні? Виходить, що ми просто не зуміли вас втягти в громадську роботу? От приємна несподіванка! — і, звернувшись до Матвія, який допіру підійшов до парового молота, Таня-комсомолка промовила: — Чуєш, Матвіє, що Степан Трохимович говорить?

І дівчина тут же, в присутності коваля, розповіла молотобойцеві, що їй тільки но говорив Степан Трохимович.

— Авжеж, що ми самі винні! — погодився Матвій. — Не вміли піймати вовка за вуха.

Остання молотобойцева фраза була трохи зарізувата й не прийшлася Степанові Трохимовичу до смаку. І особливо не прийшлася до смаку не тому, що сказав її Матвій (він ніколи не відзначався великою чемністю), а тому, що вона поціляла в найправдивішу правду історії його шефства.

— Це ти, Матвіє, помиляєшся, — сказала Таня-комсомолка, — Степана Трохимовича ніхто не ловив, він сам взявся шефствувати над Кармазинівкою.

— А я почім знаю! — невиразно кинув грандіозний Матвій, знову збираючись до вогняної пащі.

Тут вже й Степан Трохимович не витримав: молотобойцеве нахабство його без кінця обурило.

— Інтересно було б побачити тебе, хлопче, на громадській роботі, — з обуренням сказав Степан Трохимович. — Лясаєш язиком ти добре, а от...

— Чи, може, і справді беретесь змагатись зі мною? — запитав молотобосць, зупиняючись.

Степан Трохимович згадав, як його два дні тому на руках носили, згадав гучні овації і, згадавши все це, задержувато кинув:

— А ти думав? — як? побоюся? Думаєш, як ти партиєць, то тебе вже й не переможеш? Бачили й не таких! У мене, брате, діти — дочка й син — не те, що партійці, а ще й відповідальні.

— Покиньте сваритися! — сказала Таня-комсомолка. — Давайте говорити конкретно!

— Давай поговоримо й конкретно! — кинув до безкінця розхвильований Степан Трохимович.

Таня поправила на голові хустку, примружила свої світлосірі веселі очі й сказала:

— Ну, коли вже справа дійшла до змагання, то давайте так зробимо... Ти, здається, керуєш гуртком Тсоавіохему? — звернулася вона до Матвія. — Так от: хай Степан Трохимович береться за гурток Модру — от і побачим, хто з вас краще організує громадськість навколо цих гуртків.

— Ні, це не моє діло! — махнув рукою Степан Трохимович, — я в цій справі не розуміюся. Я працюю по лінії шефства.

— Ну, коли ви вже такий фахівець по цій лінії, — сказала Таня-комсомолка, — тоді беріться керувати шефською комісією, вона, до речі, дуже відстала від потреб дня і роботу в ній треба налагодити... Дозволяєте поговорити з приводу цього з комосередком?

Степан Трохимович хотів був уже полізти рачки, але, зиркнувши на самовпевненого Матвія, відчув, як йому зразу закипіло в грудях, і тому, не думаючи про наслідки невиразно кинув:

— Подумаєш, злякала? « Беріться керувати шефською комісією! » А хіба шефська комісія така вже цяця, що до неї й підступити не можна? Бачили таких!

— Так ви, значить, погоджуєтесь? — допитувалась Таня-комсомолка.

— Чого ти прилипла до мене? — раптом визвірився до неї Степан Трохимович.

— От тобі й маєш! — сказав грандіозний Матвій. — Виходить, що ви вже злякалися?

— Кого це злякався? Тебе? — і коваль подивився на молотобойця такими очима, наче він дивився в кращому разі на комаря.

— Так ви ніби то відмовляєтесь керувати шефською комісією? — наполягав на своєму Матвій.

Приперли Степана Трохимовича, що називається, до стіни й далі крутитись не можна було. Треба було або відмовитись, або прийняти виклик. Відмовитись треба було обов'язково так, принаймні, підказували ковалеві старечі гітарні мислі (він раптом ні з того, ні з сього згадав свою гітару), але й не менш обов'язково не можна було відмовитись: це б значило визнати себе переможеним, а визнати себе переможеним і саме своїми підручними, Степан Трохимович рішуче не хотів. Тоді старий коваль заплющив очі (будем говорити правду) і, мало не заплющивши очі, кинув:

— Подумаєш, яке страшне діло! Осередком хоче залякати!

— Отже, значить, берешся керувати шефською комісією? — ще раз поцікавився настирливий молотобоець.

— Сказав берусь, значить берусь!

І кинувши це страшне слово, Степан Трохимович почув, як йому щось різнуло в животі й він тут же, не звертаючи більше уваги на своїх підручних, побіг до вбиральні.

«От історія!» — щасливо посміхаючись, думав у вбиральні Степан Трохимович: — «Виходить, вскочив ще в нове навантаження. Замість випитати щось, як мені бути з кармазинівським шефством (певніше без кармазинівського шефства), влетів у керівники загальнозаводської шефської комісії. Мабуть, не дарма приказка приказує, що біда біду тягне. Що ж тепер виходить? Перше: шеф села Кармазинівки, друге: керівник загальнозаводської комісії, третє»...

Але далі Степан Трохимович (він вже підперезався поясом й виходив до цеху), не подумав: він раптом почув збоку себе знайомий голос:

— Бачите, де зустрілися? Дравстуйте! Що ж це вас так довго не видно?

Перед ковалем стояв заводський редактор й чемно посміхався крізь свої великі рогові окуляри.

«От тобі й третє», — збентежено подумав старий коваль. «Ну, тепер буде морока: знову вскочив».

— Чого ж це ви до нас не заходите? — спитав редактор. — Мабуть, вирішили цілу статтю дати про своє село?

Як відомо, Степан Трохимович ніяких таких вирішень не приймав, але припущення редакторове йому подобалося: як не як, а все таки не прийдеться позичати очей у сирка.

— Ви ето, справедливо говорите! — відважно промовив Степан Трохимович. — Думаю статейку дати, та... не знаю чи справлюсь: не звик, знаєте, до такої роботи.

— Нічого, — сказав редактор, поправляючи свої рогові окуляри, — пишіть, ми вас виправимо. Як умієте, — так і пишіть... За два дні напишете? — раптом додав він.

— Навряд... я, знаєте, дуже поволі пишу, — промовив збентежений Степан Трохимович.

— Ну, тоді напишіть за три... навіть за п'ять днів... Добре? — і редактор потиснув ковалеві руку.

— Та... добре! За п'ять днів мабуть... той... напишу.

Тільки скінчивши свою зміну, Степан Трохимович очутився й зрозумів, що йому приніс цей новий день. І очутившись, Степан Трохимович промовив:

— Оце вже вскочив, так вскочив! Хотів вислизнути, а воно — бач! Таки вірно приказка приказує: скачи, дїду, хоч задом, хоч передом, а діла йдуть своїм чередом.

... Таня-комсомолка і молотобоець Матвій вже вийшли з цеху. Покинули й бухкати парові молоти: розпочалася перерва. Степан Трохимович забрав свого кошика й вийшов на повітря. Його зустрів той же дрібний осінній дощик. Дуже неприємно було Степанові Трохимовичу, що позадавався він і погодився керувати шефською комісією; ну, куди йому з його досвідом братися за таке діло! І махнув тоді старий коваль безнадійно рукою і, безнадійно махнувши рукою, завернув до вокзалу.

Що бентежило коваля? Степан Трохимович звертається до секретаря комосередку. Розмова з Митьком-комсомольцем і робітником Забарою в робочому поїзді. Степан Трохимович вирішує сьогодні йти до Кліща.

Але Степан Трохимович по суті вже готовий був замислитися зі своїм новим становищем: сельбудівська овація зробила своє діло. Коли правду говорити, то коваля не те вже бентежило, що в його особистий, досі начебто нікому нецікавий післяробітний час, стали втручатися начебто випадкові люди (Степан Трохимович і раніш бачив — принаймні одним оком — як навкруги його шумує громадське життя, як в це життя якась невідома йому сила втягує всіх живих людей міста й села). Степана Трохимовича бентежило те, що він несподівано опинився в хвості подій свого часу і те, що він не розуміє, як йому їх наздогнати. Себто Степан Трохимович знав, що від нього вимагають: Кліщ, очевидно, вимагав, щоб він, скажім, виступав на різних сільських зборах і агітував за колективізацію, щоб він, до того ж притягнув на цю агітацію ще кілька робітників; зрозуміло було, чого хотів від нього й редактор, — Степан Трохимович не знав тільки, як йому навчитись так агітувати, щоб, поперше, не дуже зростали навантаження, щоб, подруге, поєднати, припустім, свою агітацію з думками дуже потрібного йому громадянина Онучки й не менш симпатичного сусіди Мотузки, потрете так, щоб не видно було, що він відстав від подій свого часу.

«Мабуть, даремно я ухилився від громадської роботи», — думав старий коваль — «От тепер би й не бігав по редакторах. Здобув би досвід — і не прийшлося б червоніти, як ото тоді на зборах комнезаму. Видно, час такий, що нема тобі ні старого, ні молодого — всі рівні, і всі якось мусять думками шелестіти».

Але міркування міркуваннями, а навантаження самі по собі. Треба було вживати якихось героїчних заходів й так

чи інакше розпочинати якусь роботу. Перш за все, Степан Трохимович вийняв з скрині свою записну книжку і, щоб не забути, позаписував:

«Шефство в Кармазинівці, керування заводською комісією, кореспонденції до газети й стаття про кармазинівські неполадки». Найбільш його тривожило керування шефської комісією (а він глибоко переконаний був, що вже «влетів» туди!), але перш за все треба було подумати про шефство в Кармазинівці. На щастя, Кліщ знову дав йому передишку й («сукин кот!» — багато м'якш думав про нього старий коваль) мовчки вичікував.

— Піти ще раз до редактора? — примірявся Степан Трохимович. — Так знову нічого не вийде. Порадитись з Танькою чи то з Матвієм? І цього тепер не можна зробити.

І раптом, коли вже Степан Трохимович загубив останню надію вислизнути з неприємного становища, — йому, як і колись, спав на думку комосередок. Куди ж, як не туди йому піти, і де ж, як не там, дістати вказівки! Незнайомий народ? А хіба тільки знайомі туди й ходять? Степан Трохимович піде прямо до секретаря комосередку і скаже йому приблизно так:

— Здрастуйте! Я до вас досі не ходив, але я такий то й такий то. Інтересуюсь, значить, своїм шефством над своїм селом Кармазинівкою й прошу...

Тут Степанові Трохимовичу блиснула, можна сказати, надзвичайно талановита ідея: він вирішив просити собі помічника, щоб, значить, розпропагувати з цим помічником село Кармазинівку. Особливо талановита була ідея в тому сенсі, що, поперше, від помічника можна буде дечого повчитись (комосередок не дасть же малодосвідчену людину! він же може дати тільки партійця!), подруге, талановита була ідея й тому, що в скрутні моменти можна буде (будемо говорити правду і до кінця) за щось і заховатися: Степан Трохимович підсвідомо мав на увазі спину свого помічника, а під скрутними моментами підсвідомо розумів, скажім, Мотузчине обурення з агітації за колектив.

Степан Трохимович навіть потер руки від задоволення й з меншим задоволенням покрутив собі вуса.

На жаль, того пам'ятного дня, коли прийшла йому в голову ця безперечно непогана ідея, Степан Трохимович секретаря не здивав, здивав він його тільки за три дні. Коли Степан Трохимович одрекомендувався й сказав, що він один із учасників революції 1905 року, секретар похитав докірливо головою й промовив:

— А я-я-я-я-я! Кажете, учасник революції 1905 року?

— Та я... той, — не зрозумів Степан Трохимович. — Ви може думаете, що я брешу?

— Не про те, голубчику мій дорогий, — сказав секретар комосередку, — вірю вам, вірю! Але чому ви досі в Модрі не працюєте? Ну, признайтесь — не працюєте? Га?

— Та знаєте... — признався Степан Трохимович й тут же попередливо подумав: «треба записати в книжечку і Модр».

Але це нове навантаження Степана Трохимовича не схвилювало вже (секретар і справді взяв слово в старого коваля, що він буде працювати в Модрі): Степан Трохимович раптом зрозумів, що від зливи навантажень нема йому порятунку доти, аж поки він виявить себе добрим активістом. Та й справді: всі гадають (і мають рацію), що він незавантажений, і кожний хоче його завантажити. Розпочне роботу — і зливі кінець.

Вислухавши інформацію, секретар комосередку з задоволенням подивився на Степана Трохимовича й сказав:

— Дуже добре... це дуже добре!.. Але кого б вам порекомендувати в помічники? — Секретар комосередку замислився й раптом промовив: — Знаєте що: зайдіть, голубчику, за два дні: я тут пораджусь із товаришами й ми вам когось найдемо.

Вийшов Степан Трохимович від секретаря осередку дуже задоволений і навіть з деяким почуттям погорди. Задоволений він був тому, що його не призначили на керівника заводської шефської комісії (хоч Матвій і Таня покищо суперечки не згадували, але Степан Трохимович чекав, що

цю суперечку згадає секретар осередку), гордий він був з того, що як би там не було, а він вже по-справжньому розпочав свою громадську роботу і, значить, Кліш тепер уже не буде чіпати його.

В робочому поїзді він зустрівся з Митьком-комсомольцем. Тепер уже, після овації, Степан Трохимович, стикаючись із цим цибатим хлопцем, не тільки, як це було раніш, не зневажав його привітання, але й з деякою тривогою стежив за Митьчиним капелюхом: Степан Трохимович побоювався, що тепер Митько, після того, як коваль затикався на комнезамівських зборах й Митькові навіть прийшлося визволяти його, — тепер Митько уже не буде так чемно вітатися з ним.

Вони сиділи на останніх двох лавах, один проти одного, щільно притуляючись до вагонної стіни, бо народу у вагоні було дуже багато і їх тиснули.

— Як же це ви мене... той, — почав Степан Трохимович позасвідомо посміхаючись задобрюючою посмішкою, — що ж це ви саме мене в шефи? Га?

— Власне, це не цілком вірна формуліровка, — сказав, як і завжди чемний і витриманий Митько. — За шефа ми беремо завод: а ваше завдання розбуркати заводську громадськість й притягти її увагу до Кармазинівки.

— Гм! — невиразно здвигнув плечима Степан Трохимович, бо йому не сподобалося це пояснення: він сам розумів, чого хочуть від нього, але все таки трохи неприємно було, що не він шеф, а саме заводська громадськість: так Степан Трохимович звик до свого титулу.

— Це, знаєте, Клішева формуліровка, — продовжував пояснювати Митько-комсомолец. — Ця формуліровка для маси зрозуміла — ну, хай буде й так.

«Ага», — подумав Степан Трохимович, — для маси зрозуміла? А ми ж хіба за кого піклуємось? Хіба ми не для маси працюємо?

Словом, коваль входив уже в смак нової, досі йому невідомої, роботи. І зовсім не тому він поцікавився, чого це саме його обрали на шефа, а не когось іншого, що мав на

увазі якихось інших кандидатів, — діставши від секретаря комосередку обіцянку прикомандирувати до нього помічника, він просто почував себе зараз найділовитішим із шефів і йому дуже хотілося з Митьком поділитися своїми перемогами.

— А чого ж все таки той... ну, ти, скажім, не взявся за цю справу? — Степан Трохимович ніяк не міг перескочити на ту тему, яка його цікавила.

— Щоб притягти завод до такої серйозної справи, — сказав Митько-комсомолец, — треба знати, як його притягти і головне знати, кому цю справу доручити. Я людина молода, маю маленький і виробничий, і комсомольський стаж, а ви старий робітник і до того ж учасник революції п'ятого року. Ви людина з авторитетом.

Степанові Трохимовичу дуже подобались останні пояснення Митьчині. Він подивився у вікно, повз яке пролітали осінні тумани, і навіть знову покрутив від задоволення свого сивого вуса.

— То вірно, — погодився Степан Трохимович, з деяким острахом поглядаючи на сусідніх пасажирів: він дуже побоювався, щоб серед них не було такого, який би добре знав його, висловлюючись образно, заводську «активність».

На щастя, близько сидів тільки один знайомий, саме робітник Забара, що мешкав в тій же Кармазинівці й якого Степан Трохимович з деяких причин (див. нижче) цілком ігнорував.

У вагоні стояв неможливий галас. В одному місці сперечалися, в другому — співали, в третьому — хтось підсвистував. Більше за всіх, звичайно, гомоніли спекулянти: поплавши в городі продукти, вони ніяк не могли поділити між собою заробіток. В кінці вагону стояв безрукий громадянин і, намагаючись перекричати присутніх, виспівував фальцетом якусь коломийку. Тут же метушилися хлоп'ята з цукерками й викриками:

— Іріс! Іріс! Хто хоче іріс? Три копійки пара!

— Давай сюди! — сказав до одного Степан Трохимо-

вич: цими конфетами він зрідка вгощав Мотузчину Одарку.

— Ач! Старий теж до канфета лізе! — подав був хтось репліку.

— Та то ще хто й зна, хто з нас старий! — огризнувся Степан Трохимович, почувачи себе надзвичайно бадьоро й задериковато. — Бачили таких молодиків!

Він огризнувся з почуттям власної гідности й з шілко-вним усвідомленням, що він і справді має рацію вважати себе за молодого і, огризнувшись, Степан Трохимович знову почав шукати стежок до тієї теми, що його цікавила.

— Таке діло, що мабуть прийдеться з своїм помічником скласти пляна, — сказав він, звертаючись до Митько-комсомольця.

— З яким це помічником? — поцікавився співбесідник, зрозумівши про який плян іде мова: «очевидно, про плян шефської роботи», — подумав Митько.

— Та з тим же помічником, що його мені призначила ячейка, — неохайно кинув старий коваль.

— Ви вже говорили з комосередком? — спитав Митько-комсомолец.

— А якже! — сказав Степан Трохимович. — З самим секретарем говорив. — І тут же подумавши, що Митько може цю новину переказати Кліщеві (Степан Трохимович хотів обов'язково сам її переказати), додав: — Тільки ти про це, голубе, не говори Кліщеві: я йому сам скажу.

Митько, звичайно, нікому нічого не буде говорити, коли цього Степан Трохимович не хоче, але Митько все таки цікавиться, кого це ковалеві призначили в помічники?

— Та там одного чоловіка, — сказав неправду Степан Трохимович, він говорив таким голосом, наче й справді знав цю людину, що він її назвав «чоловіком». — Ти його мабуть не бачив!

І Степан Трохимович змовк. Мовчав і Митько-комсомолец. І, можливо, розмова на цьому б і скінчилася, коли б мовчанку не порушив сусіда.

— Це ви ведете балачки з приводу тієї історії, що тра-

пилась на комнезамівських зборах? — звертаючись до Степана Трохимовича, сказав сусіда, робітник Забара.

Забара від старого коваля відрізнявся хіба що своїм молодшим віком. Як і Степан Трохимович, він ні на заводі, ні на селі не вів жодної громадської роботи. Як і Степан Трохимович, він тільки знав з одного боку станок, з другого — кармазинівське господарство. В сенсі громадської «активності» він, так би мовити, перевищував коваля. Коли Степан Трохимович відчув себе заводською людиною, Забара й досі дивився на завод (а він там працював років з 10), як на місце приробітку і всіма своїми думками і досі належав селові, себто, вірніше, своєму нікчемному одноосібному господарству.

Забарине запитання, можна сказати, трохи образило старого коваля. Що значить «тієї історії»? Яка це «історія» трапилася на комнезамівських зборах? Забара має на увазі овації, що йому зробили її неможливі? Так хіба ж це «історія», себто така справа, що може тільки дивувати тверезих людей?

— Ти ото, Забара, ні чорта не робиш, — незадоволено кинув Степан Трохимович, чухаючи собі лисину, — та ще й іншим заважаєш революцію готувати.

— Що ви, Степане Трохимовичу! — зніяковів, нічого не тямлячи (він і справді без всякої іронії поцікавився «історією) робітник Забара. — Це ж тільки к слову прийшлося.

Але Степан Трохимович вже входив у раж.

— Не люблю я таких людей, — далі говорив він, позираючи на Митька-комсомольця й чекаючи від нього одобрення своїх думок! — І сам не дам, і другому не дам. На твоїй «активності», Забаро, ми розживемося, як ото сорока на лозі, або як тіль на воді.

— Та що ви, Степане Трохимовичу! — далі ніяковів Забара. — Та це ж, їйбогу, к слову прийшлося!

— К слову то к слову, але треба, щоб воно прийшлося до діла.

І що далі говорив Степан Трохимович, то більшим ак-

тивістом відчував себе і відчував нарешті, що саме тільки тепер він робиться справжнім революціонером і що тільки тепер до нього ніхто не зможе підкопатись. І здавалося Степанові Трохимовичу, що вже ніколи не заболить йому біля серця й ніколи він не буде відчувати себе таким збен-теженим, яким відчував себе в останній час.

Кажете, він ще по суті нічого не зробив? Це не біда. Степан Трохимович зробить, бо він уже почав робити, інакше б йому не запропонували помічника. Він не має великого досвіду? Цей досвід дістане він в процесі роботи, і він дістане його від тієї людини, яку до нього прикомандирує комосередок.

Вагон похитувався. Повз вікон пролітали тумани сирії глибокої осені. Дівчата-спекулянтки співали зажурних столітніх пісень. Але Степан Трохимович зовсім не журився і почував себе дуже добре.

«Треба сьогодні піти до Кліща й поговорити з ним» — думав Степан Трохимович.

Йому дуже радісно було, що сьогодні він сам шукає зустрічі з цією невгамонною нещодавно мало не страшною йому людиною.

Саме з таким настроєм він і вийшов з робітничого поїзда.

11

Хто перестрів старого коваля біля вітряків. Початок агітації. Чому не можна загітувати Корольчука? Зустріч з місцевим попом. Степан Трохимович здоровкається.

Степан Трохимович був уже біля вітряків (Митько-комсомалець і Забара вже зникли за хатами), як йому дорого пересік селянин Корольчук, громадянин села Кармазинівки, і, підійшовши до нього, сказав.

— Поясніть нам, Степане Трохимовичу, таке діло: що воно на світі робиться? — і Корольчук поставив на стовпчик мішок з борошном: він допіру був у млині.

Почуваючи себе кармазинівським шефом, Степан Трохимович теж зупинився і, поважно звівши до пересісся свої широкі брови, сказав:

— Ви з приводу чого мене запитуете. Говоріть конкретно!

— Та оце ж я й хочу поговорити конкретно, — всякавшись, промовив жукоподібний Корольчук. — Діло таке, Степане Трохимовичу, ви чоловік городський, шляєтесь там по заводах тощо («шляєтесь» Корольчук сказав не з метою образи коваля), а ми люди тьомні і нічого нам не видно. Так от допоможіть, будь ласка, і скажіть нам, яка тут прахтіка проісходить?

— Ви, може, з приводу колективізації? — запитав Степан Трохимович, пильно вдивляючись в Корольчукове обличчя.

Іншого разу цього питання він напевне не поставив би, але тепер, коли думки його саме навколо колективізації й метушилися (шефство ж!), він інакше сказати й не міг.

— От, от! — зрадив Корольчук. — Саме таке діло нас і інтересує. Больно, Степане Трохимовичу, сидіти в темноті й махати руками над діркою. Но яка дірка, к приміру? Дірка получилась од розриву нашого життя. От в чім впрос.

— Це ви даремно говорите нашот розриву, — поважно сказав Степан Трохимович, і вийнявши свою люльку, набив її тютюном. — Це ви, Корольчуче, помиляєтесь.

Коваль перед тим, як розпочати свою промову (а він саме зараз і вирішив приступити до виконання своїх шефських обов'язків), — перед тим, як цю промову розпочати, свідомо на мент затримав свого язика: з передишкою завжди виходить поважніш.

— Могло быть! Могло быть помиляємось! — одразу ж погодився Корольчук. — Ми люди тьомні. Говоріть ви. Ми ще вас послухаємо.

— Ну, так ото ж і слухайте! — і старий коваль замислився.

Корольчука Степан Трохимович добре знав. Король-

чук жив за кілька дворів від нього. Це був типовий середняк, і за такого його й вважали на селі. Назвати його дуже революційною людиною не можна було, але й контрреволюційною — ні в якому разі. І не тому, що він свого часу сяк-так боровся з білими, але головню тому, що, хоч він і підпадав зрідка під вплив кармазинівської глитаїні, все ж в основному симпатизував радянській владі. Словом, матеріал для шефських експериментів був дуже вдячний.

— От почнемо з приказки, — з почуттям власної гідності почав був Степан Трохимович свою агітацію за колектив... й тут же осікся. Річ у тому, що в голову полізли зовсім не ті приказки, які йому були потрібні: скажім — «гуртове — чортове», «гуртом ну і батька краше бити» і т. д. — Почнемо з приказки, — тягнув далі Степан Трохимович, — ну... скажім з такої — «громада великий чоловік». Вірно я говорю? Вірно! О тепер я вас і питаю: що краше — громада чи отак, як без громади жити?

— Та ви мені про це не говоріть, — махнув рукою Корольчук. — Я цю прахтіку давно пройшов. Тут діло не в тім... От подивіться на цей степ, — і Корольчук тикнув пальцем у просторінь.

Степан Трохимович повернувся у той бік, куди вказував його співбесідник і, на жаль, нічого там особливого не побачив. Степ, як степ. Над степом стояла сіра мряка найглибшої осени, по степу пливли брудні осінні дороги, але щоб степ міг зупинити на чомусь око — цього сказати не можна було.

— Що ж там таке? — спитав старий коваль, здивовано позираючи на співбесідника.

— А таке діло, Степане Трохимовичу, — сказав Корольчук, — що як не крутись, як не вертись, а з шматка нічого путнього не дістанеш, і знову будеш ти без інтересу.

— От бачите! — зрадів Степан Трохимович! — А я хіба не теж саме кажу? Виходить, треба щось думати. Обов'язково треба думати!

— Правильно, думати треба! — погодився Корольчук. — Але тут от в чім вопрос. Вопрос в розриві нашого жит-

тя. К приміру так, один каже — йди в колектив, а другий — Боже тебе борони! Один тієї, а другий цієї, а ти стоїш, як овечка, і нічого не розумієш.

— Ну, коли ж вже така справа, — зрадівши Степан Трохимович, — так тут нічого й говорити. Хто, скажім, агітує за колектив? Га? Ну, кажіть, хто? А хто тепер говорить проти колективу? Ну? Кого ж вам слухати: тих чи цих?

— Це правильно пояснюєте! — погодився Корольчук, знову забравши мішок на спину й заступавши до села. — Цілком правильно! Но ви, припустім, присоглашаєте до колективу, а от Мотузка співає зовсім іншої. А тепер і розберіться.

Степан Трохимович трохи зняковів. Що Мотузка був проти колективу — це від коваля не сховалося, але, що його громадська діяльність одразу ж наскочить на непоборні перешкоди, цього Степан Трохимович не передбачав. Він передбачав, що треба якось поєднати Мотузчині думки з колективістичною агітацією, але він не передбачав, що їх так тяжко поєднувати і що їх прийдеться поєднувати на першому ж кроці його шефської роботи.

— А ви його не дуже слухайте! — ризикнув порадити Степан Трохимович. — З його, знаєте, людина хоч і добра, але, знаєте, іноді він таке наговорить, що й сам тому не вірить.

— Не кажіть, Степане Трохимовичу, — заперечив Корольчук. — Він рішительно настоює на своєму... Що він каже? А каже він, що як підемо в колектив, то вроді як в кріпаки запишемось. Розумієте, на що він натякає?

— Та то він, мабуть, жартує! — уже безпорадним голосом сказав Степан Трохимович: він і сам не вірив в те, що говорив.

— Кажете, жартує? — сказав Корольчук. — Навряд! Бо як, ото, вас настановили шефом, то він і говорить: «тепер, говорить, прахтіка не та буде, як сяде свій чоловік до неможників (це він вас має на увазі), то ми враз знищимо цюю пропаганду». Послухав я його та й думаю: могло бути! Ми люди тьомні.

Корольчук зупинився: вони вже стояли біля Корольчукового двора. З неба почали зриватися вогкі сніжинки: впавши на землю, вони враз танули й робили ще більше багно. Селом посувався короткий сірий напівзимовий день. (Степан Трохимович був на останній зміні). До воріт підійшла худа кобила і, перекинувши писок на вулицю, тупо дивилася своїми сумними очима. З хвіртки вийшла молодиця з відрами і, зиркнувши на коваля, сказала Корольчукові:

— Ну, чого ж ти зупинився? Може знову в комуни збираєшся? Иди но до сіней, треба свиней нагодувати.

Степан Трохимович, що так і не зумів щось сказати Корольчукові й щось досі обмірковував, як би йому викрутитись із того ніякового становища, в яке він допіру попав, почувши молодицине казання й чіпляючись за нього, як за визволення від неможливої ваги, сказав:

— До якої ж це комуни твій чоловік збирається?

— Та до Кліщевої ж! — відповіла молодиця, не повертаючись і йдучи до колодязя. — Та хоч би вже, збирався, чи шо? А то ні туди Микита, ні сюди Андрій. Тільки голову морочить і собі, і людям... Тьфу! — сплюнула молодиця й зникла за рогом.

— Виходить, ви вже й до комуни ходите? — зрадів Степан Трохимович. — Так чого ж ви? Чого ж ви вагаєтесь? Треба ж нарешті кудись вирішити: або сюди, або туди. Може, ви й справді думаете, що я щось там серед незаможників? Так, Боже, борони! То Мотузка так, між іншим говорить, ви йому не дуже довіряйте.

— Могло быть! Могло быть, Степане Трохимовичу, — погодився Колольчук. — Я й сам так думав, слухаючи Мотузку. Думаю: говори, говори, але все таки брешеш. Городський чоловік та ще й старий робочий не піде проти колективу... А з другого боку, і боязко: тільки націлишся, а тут, гляди, нове розпорядження прислали.

— Та яке там розпорядження! Що ви кажете?! Ніякого розпорядження не буде!

Степан Трохимович знову відчув себе в доброму на-

стру. Поперше, йому подобалось, що Корольчук збирається щось робити і це бажання Корольчукове він уже готовий був (принаймні позасвідомо) приймати, як продукт його шефської роботи, подруге, неприємна справа з Мотузкою відходила нібито на другий плян.

— Обов'язково йдіть кудись: або сюди, або туди, — продовжував Степан Трохимович. — Обов'язково! Це я вам раджу як... можна сказати, ваш добрий приятель.

— Могло буть, Степане Трохимовичу, — не заперечував Корольчук. — Тільки от в чім вопрос: як би ж власть видала якогось маніфеста чи що. Треба, Степане Трохимовичу, всією громадою йти, бо больно дивитись, як народ страждає на шматочках, от которих ніякого йому інтересу.

— Ви не турбуйтеся! — заспокоював старий коваль. — За чім турбуватись? Власть знає, що робити. А ви, головне діло, не вагайтесь. Не можна припустити, щоб в нашій країні були вагання.

Ковалева агітація, звичайно, не дуже переконала Корольчука, не переконала хоч би тому, що Степан Трохимович так і не наважився рішуче відмежуватися від Мотузки. Але сам Степан Трохимович зі своєї агітації був цілком задоволений: він уже уявно розповідав Кліщеві, як він ловко агітував Корольчука і уже певний був, що Кліщ (а значить і всі неможлики) будуть дуже дякувати йому за це. Словом, він тепер ще з більшим нетерпінням чекав побачення з Кліщем.

Назустріч ковалеві йшов місцевий піп. В Бога Степан Трохимович давно вже не вірив. Щождо місцевого попа, то його Степан Трохимович вважав за людину досить не погану, і тому, порівнявшись з ним, він чемно зняв капелюха й сказав:

— Здоровенькі були, батюшко! Мабуть, до базарю йдете?

— Драстуйте, Степане Трохимовичу, — проходячи, кинув батюшка. — До базарю йду!

Степан Трохимович, зовсім не думав про те, що йому не слід так чемно поводитись з «батюшкою»: почувуючи

себе перевтомленим, він міг думати тільки про постіль, і Степан Трохимович не припускав, що за якийсь час він цього робити ніколи не буде.

12

Подорож до Кліщевого двору. Які перешкоди зустріли Степана Трохимовича. Розмова з жінкою. Куди потрапив старий коваль. Зустріч з місцевими вчителями: з Глушком і Митросенком.

Спав старий коваль не дуже багато. Прокинувшись, він негайно ж поспішив до Кліща. Поспішати треба було ще й з тієї причини, що Кліщ жив аж на другому кінці досить таки довгенької (верстов на шість) Кармазинівки. Підходячи до Кліщевого двору, Степан Трохимович почув, що йому серце мало не розривається. Воно прискорено функціонувало і тому, що він швидко йшов, і тому, що це побачення його дуже хвилювало.

Біля хвіртки його зустрів кудлатий пес: пес лежав біля колоди й не зовсім привітливо позирав на Степана Трохимовича, що витягнувши ногу із багна, нарешті зупинився. Як на гріх, не тільки біля двору, але й на вулиці нікого не було. Перед Степаном Трохимовичем постала дилема: або підняти свій посошок і відважно запропонувати псові дати йому дорогу, або цього не робити й чекати у моря погоди, себто чекати того щасливого моменту, коли хтось випадково вийде з хати. Чекати Степан Трохимович не мав часу, бо міг спізнитись на поїзд, але й рушати на собаку він теж не ризикував.

— Та пішов... бодай тобі! — обережно запропонував Степан Трохимович псові.

Але пес подивився на коваля тими ж непривітливими очима й не рухався.

«От морока!» — подумав Степан Трохимович. — «Був би такий, як мій Жучок, то ризикнув би сяк-так позмагатися, а такого кудланя небезпечно зачіпати».

— Та пішов... бодай тобі! — знову запропонував псові Степан Трохимович: не відважуючись підняти посошка, він вийняв з кишені хустку й витер нею свою спітнілу лисину.
— Та пішов... бодай тобі!

Пес і на цей раз тільки зиркнув на коваля і, не виявляючи найменшого бажання дати йому дорогу, почухався.

Коваль озирнувся. Брудна напівзимова вулиця й тепер була порожня. Може там, в кінці її, хтось і проходив, але сніг, що почав зриватися з неба великими вогкими шматками, засліплював очі, і далі, як за 4 хати, нічого не видно було.

Становище і справді не справляло вражіння одного із веселих, особливо ж сумно було тому, що перешкоджала дрібниця — такий собі кудлатий і, можливо навіть, нікчемний собака. Нарешті, Степан Трохимович вирішив кричати на всі груди, і він закричав своїм старечим баритональним басом: мовляв, та вийдіть же хтонебудь за ворота!

Степан Трохимович стояв мало не по середині вузької вулиці, і його викрик могли прийняти на свою адресу одразу кілька дворів, себто, за звичайною старовинною звичкою, кожний із них міг би не відгукнутись, але тут фортуна зжалілась над старим ковалем: раптом рипнули двері Клішевих сіней і на вулицю вибігла якась жінка.

— Чого це ви тут кричите? — спитала вона, звертаючись до Степана Трохимовича.

— Та оце хотів до вас зайти, та от клятий пес ліг посеред дороги й не пускає.

— Хіба ж це пес? — з презирством сказала жінка і, штовхнувши ногою собаку, кинула: — Пішов, бодай би ти йому здох! — і окрикнувши, вона поінформувала коваля, — йому вже, мать, років з двадцять, воно стерво, глухе і вже не має жодного зуба.

— От бач! — засоромився Степан Трохимович, позираючи на собаку, що ледве підвівшись, зашкутильгав у двір. — А я думав... От ба!..

І тут же Степанові Трохимовичу метнулося в голові: «отак і в житті буває — ти його боїшся, а воно зовсім не страшне».

— Так ви, мати, прийшли до Кліща? — запитала жінка.
— Ви, мати, будете отой робочий, що ми його обрали на шефа?

— А якже! А якже! — заметушився Степан Трохимович, дуже здраївши, що його й на цім краю Кармазинівки знають: — Оток самий!

— Та чула, — сказала жінка. — В комуні говорили про вас... Ви будете з Нестеренків? Це не ваш дядько тепер на Сулимівці проживає?

— Ні, це не мій дядько. То, мабуть, інших Нестеренків, — сказав Степан Трохимович. — Мої дядьки всі померли.

— А я думала з цих Нестеренків, — промовила жінка.
— Тепер село так розрослося, що всіх і не визнаєш.

Жінка, як виявилось, була не із мовчазних, і почала далі розпитувати коваля. Степан Трохимович відповідав: відповів на одне запитання, відповів і на друге. Нарешті, йому захотілося й до хати і, головне, захотілося поговорити з Кліщем.

— Так, може, ви покличете свого чоловіка? — сказав він. — Я маю з ним де про що побалакати.

— А ви до якого Кліща? — запитала жінка, поправляючи на голові хустку. — До того ж, мати, що комуною править?

— Та до того ж! — сказав Степан Трохимович. — До Андрія.

— Е, — відказала жінка, — так ви ж не туди попали: тут живе Грицько Кліщ — його батько Андрій Кліщ уже пішов з батьківського дворища й тепер проживає біля Бугаївської криниці. Знаєте?.. Ото як зійдете до церкви, то потім звернете на Турханівську леваду. На леваді когось розпитаєте, де Сухані живуть, — там Андрія й знайдете.

Ця новина прямо таки ножем різонула по ковалевому серцю: як же це так? Чого ж він за кілька верст теліпався сюди? Він же ясно розпитував? Невже не можна було поцікавитись, якого йому Кліща треба? Чи може не знали, що Кліщ пішов з батьківського дворища? Досада брала й

на жінку: мабуть, з півгодини (гіперболя) затримала його і головне затримала без діла, по-бабському. Гнівався він і на беззубого, глухого пса, що теж мабуть хвилин з двадцять (теж гіперболя) примусив його топтатися в багні.

«Не дарма приказка приказує, — подумав Степан Трохимович — «де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш»... Та навіть і не в цьому діло, — перебив сам себе старий коваль, — Діло в тому, що так і в житті буває: зібрався в дорогу — йдеш. Прийшов, куди йшов, а виходить, що там і нема, чого шукаєш: виходить, що не так розпитав та й не тих кого треба».

Рушивши від воріт непотрібного йому Кліща, Степан Трохимович уже й не знав, куди він піде: додому чи шукати вищезгаданої левади. Хоч і важко було місити напівзимове багно, але й не легше було залишитися з думкою, що він сьогодні так і не побачить незаможницького проводиря. І невідомо, доки б він вагався, коли б не почув за собою жіночого голосу (від двору Грицька Кліща він уже був кроків на п'ятдесят).

— Слухайте, діду! — кричала жінка, що він з нею допіру розмовляв. — Сьогодні до Андрія Кліща не йдїть, бо його дома не застанете. Чуєте? Він поїхав до городу по комуніських справах

— Оттакої! — сказав до себе Степан Трохимович й тут же подумав: спасибі хоч попередила, а то б ще кілька верстов прийшлося теліпатися.

Повертався Степан Трохимович спершу мало не в гнітючому настрої: раз те, що він дуже перевтомився, подруге — йому так і не вдалося похвалитися своїми перемогами. Але потім настрої йому змінився, і змінився от з яких причин: звичайно Кліщеві треба якомога скоріш розповісти, що він уже приступив до своєї шефської роботи, та справа ж не в тому — річ у тому, що тепер він уже не боїться попасти в ніякове становище, ніхто вже й не наважиться сказати йому, що він нічого не робить. От в чому річ, оце і головне! Словом, Кліща він встигне поінформувати. Навіть краще буде, коли він завітає до нього зі своїм помічником.

Біля школи Степан Трохимович зустрів двох кармазинівських вчителів: Глушка і Митросенка. З Глушком він давно був знайомий і не раз бачив його в Онучки, Митросенка він мало знав, але з ним він не раз зустрічався в сільраді й навіть розмовляв.

— Куди це ви ходили, Степане Трохимовичу? — зупинив коваля вчитель Глушко. — Чи не до сельбуду бува?

— Та ні! — кинув Степан Трохимович. — Ходив тут по деяких справах.

Правду кажучи, Степанові Трохимовичу дуже хотілося дещо розповісти про своє шефство й особливо про помічника, і, зустрівшись, скажім, з Митросенком, коваль і розповів би. Але інформувати про свої успіхи Глушка Степан Трохимович не наважувався.

І він мав рацію. Молодий Митросенко належав до того типу радянських вчителів, що їх уже нічим не відрізниш від найкращих активістів села. Митросенка всюди можна було бачити: він і в школі, але він і в сільраді, він у лікнепі, але він і в сельбуді, він, збирає з учнями утильсировину, але він і виконує роль рахівника... покищо, правда, і нещасливих колективів, які розпадались. Він читав лекції з політграмоти про виховання дітей, але він не пропускав й жодного сільського зібрання, всюди виступав з діловими пропозиціями. Митросенко був завжди заклопотаний і завжди кудись поспішав.

Про досить літнього Глушка цього не можна було сказати. І не тому, що він був літній (в сусідньому селі літній, навіть старіший за Глушка, вчитель мало чим відрізнявся від Митросенка). Не подібний був Глушко до Митросенка тому, що, м'яко висловлюючись, проїнятий був духом старого часу. Знав він тільки свою школу (себто, для радянської держави) і більше знати нічого не хотів. Правда, він був теж симпатичною людиною, і все таки подобався ковалеві. Але головним чином за те подобався, що любив як і Тарас Григорович Шевченко, дорогу неньку — Україну. Як почне, бувало, розповідати про гайдамаччину та про Хмельницького тощо, так і не хотів би, а заплачеш.

Слухаючи Глушка, Степан Трохимович і справді часто втирає очі хусткою.

Коли Митросенко залишив їх на самоті, Глушко сказав:

— От, як бачите: теж українець! А який з нього українець? Тільки й того, що говорить українською мовою.

— Це ви про товариша Митросенка? — спитав Степан Трохимович.

— Та про нього ж! Про нього! — і Глушко зідхнув глибоко. — Ех, Степане Трохимовичу! Нема тепер старих часів — і не буде! Боляче, знаєте, що так вого виходить. Дуже. Хіба я, скажім, проти радянської України? Та я вам яку завгодно прийму Україну, лиш би була це Україна... Себто буржуазної я не хочу, але й не хочу такої, щоб... Та що там говорити, ви мене й без пояснень розумієте!

Глушко безперечно помилявся: Степан Трохимович буквально нічого не розумів. Але будучи людиною дуже чемною й до того ж симпатизуючи цьому вчителеві хоч би за його цікаві й жалісні оповідання про минуле України, вважав за неделікатне зізнатися в своїй темноті й невмінні одразу розбиратися в думках свого співбесідника.

— Та якже! Якже! Звичайно розумію! — поспішив підтвердити Степан Трохимович.

— Оце тільки з вами та з Онучкою й одведеш душу, — сказав Глушко, натягуючи на вуха сиву козацьку шапку і закладаючи руки в кишені своєї хоч, правда, й досить потертої, але все таки синьої чумарки. — Час такий настав, що вже й не знаю, чого від мене хочуть. Заганяли нашого брата вчителя.

Степан Трохимович не зовсім певний був, що Глушко має рацію так говорити (скоріше міг би так говорити хоч бй той же Митросенко, який, ро речі, ніколи не жалівся й навіть не долюбляв Глушка за такі слова), але й на цей раз не ризикнув заперечити.

— Скрутний час! Це ви вірно говорите! — погодився Степан Трохимович й тут же, згадавши, що він може з цими розмовами спізнитись на поїзд, зідхнув: — Постояв би ще з вами, та, бачите, на полустанок треба.

Тоді Глушко, що досі стояв кроків на два від коваля, раптом щільно притулився до Степана Трохимовича й тихим голосом промовив:

— Так, кажете, вас шефом обрали? Га? Ну, нічого: сидайте на місце Кліща і починайте діяти. Коли вже не можна без цього, то хай уже хоч наші люди сидять. Бо як ми з вами, Степане Трохимовичу, не вбережемо України, повірте мені, що їй уже ніколи не воскресати. Словом, благословляємо вас на цей подвиг: ідіть, правте, прибирайте до своїх рук кого треба й — головне не давайте цій хворобі далі розповсюджуватись. — Не забувайте до того ж, Степане Трохимовичу, слова нашого великого революціонера Тараса Григоровича Шевченка: «я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю». — Вчитель помовчав і раптом додав: — Та що там вам говорити, — ви й самі розумієте!

Глушко й тепер помилявся. Степан Трохимович і тепер буквально нічого не розумів, крім того, що він мусить щось чи когось затримувати і що його певні кола Кармазинівського суспільства мислять, як людину, яка мусить скинути Кліща й сісти на Кліщеве місце. І все таки Степан Трохимович і тепер не міг не підтвердити:

— Та якже! Якже! Звичайно, розумію!

Попрощавшись з Глушком, Степан Трохимович поспішно заступав до свого двору. Степан Трохимович був збентежений. І вже не тому збентежений, що скажім, не зміг толком пояснити Корольчукові, чого йому, Корольчукові, не треба робити, не тому, що не поговорив з Кліщем, а саме тому він був збентежений, що на нього поклали великі надії не тільки незаможники, але й ворожий їм Мотузка, але й не менш ворожий Глушко, але й ще мабуть багато подібних людей. Тому, нарешті, був збентежений, що ці останні люди не мислили його, Степана Трохимовича, в співробітництві з Кліщем.

Степан Трохимович ламав голову, Степан Трохимович напружено думав. Але Степан Трохимович все таки нічого не міг собі порадити. Тоді Степан Трохимович

взявся себе підбадьорювати: мовляв, «на те піп і посвятився, щоб у церкві крутився». Але із цього теж нічого не вийшло. Коваль був все таки збентежений.

13

Зустріч з Онучкою. Онучка інтригує Степана Трохимовича. Чого громадянин Онучка захотів до комуни? Степан Трохимович зажурився.

Дальші невдачі були такі: перша — на протязі 10 днів він ніяк не міг зустрітися з Кліщем, друга — на протязі тих же днів він жодного разу не здибав секретаря осередку й на решті, третя — Таня й Матвій, хоч досі й не обмовились жодним словом про шефську комісію (це добре!), але й чомусь не виявляли бажання говорити з ним.

Колись, це вже було в кінці листопада, перестрів його йоркшироподібний Онучка й, затагнувши до себе, сказав:

— Здається, будуть діла, Степане Трохимовичу!.. Так що ж ви мені скажете відносно пленуму?

— Про що ви говорите, Пилипе Гордієвичу? — спитав трохи незадоволений Степан Трохимович. Ковалеві спало на думку, що Кліщ, нічого не знаючи про його розмову в комосередку, знову щось йому підстроїв. — Ви щось з приводу неможливість?.. Так нібижто... там (Степан Трохимович мало не сказав: «у нас») нічого не було.

— Та я не про це! — махнув рукою громадянин Онучка. — То діло ваше: працюйте собі на здоров'я, шефствуйте. Я за тим не турбуюсь! Скажете десь за мене слово — спасибі, не скажете й за це буду дякувати. Отож робіть побожому, по совісті!.. Тут, Степане Трохимовичу, більш серйозне діло! От почекайте — я вам зараз розповім!

Онучка заметушився. Покликавши свого сина — Йоську (жінка його поїхала до родичів), Пилип Гордієвич запропонував йому негайно ж подати самовара й миттю збігати по «медок».

— Откушасте зараз, Степане Трохимовичу, свіженько-

го медку, — сказав потираючи свої пухкі руки. — В цьому році, скажу по правді, підвезло: бджілка божа, спасибі їй, постаралася совітській власті.

— Виходить, здали державі багатенько? — спитав між іншим Степан Трохимович: спитав, щоб щось сказати, бо його, власне більш інтригував загадковий «пленум», саме про цей «пленум» він і думав зараз.

— А якже! Якже! Все здав! Тільки на сім'ю й залишив собі! — І так відказавши Онучка посміхнувся своїми йоркширськими очима. — Усьо здав, Степане Трохимовичу, усьо, що слід було. На мене не було нарікань, — будьте благонадьожні!

Старий коваль і без Онучки знав, що на Онучку ніколи не буде нарікань. Пилип Гордієвич і справді був надзвичайно акуратною людиною. І тому, зиркнувши на широку спину восьмипудової бухти (Пилип Гордієвич побіг по посуду) подумав: «воно він і колишній крамар, але даремно все таки Кліщ не долюбляє його». І подумавши так, Степан Трохимович почав розглядати малюнки на біленьких стінах Онучкиної їдальні.

Жив Онучка в досить таки шикарному будинку: принаймні, кращого в Кармазинівці не було. За військового комунізму Пилип Гордієвич не брав участі в жодній із контрреволюційних організацій, навпаки, як людина далекозора, трохи навіть ніби то співчував радянському ладові й, де треба було, це з охотою підкреслював. З початку відбудовчого періоду він запропонував свої послуги хлібозаготовчому апаратові й, будучи непоганим комерсантом та ініціативною людиною, зумів з часом в цьому апараті і сам закріпитися й тут же закріпити свою крамницю, що її досі було забито, як непотрібне приміщення: за ініціативою Онучки, з Онучкиної крамниці зробили хлібозаготівну контору. Все це вкупі дало можливість Пилипові Гордієвичу залишити за собою дуже непоганий кам'яний будинок під бляхою й непогане дворище. Власне, ніхто на це згоди не давав, але воно якось само собою вийшло: місцева влада почала дивитись на Онучку, як на службовця й

тому не чіпала його. Кармазинівська громадськість, за виключенням таких активістів, як Кліщ, теж ніде не підносила свого голосу й не протестувала, що Пилип Гордієвич живе в шикарному палаці, в той час, як, скажімо, школа чи то медичний пункт примостилися в хатках на курячих ніжках.

Які ж такі сили стримували громадськість від протестів? Стримувала громадськість від протестів Онучкина репутація, репутація людини скромної, незлобливої, і можна сказати, веселої.

Коли ж Онучка придбав цю репутацію? Він придбав її ще далеко до революції саме тоді, коли він був крамарем.

Та й справді, здирствував колинебудь Пилип Гордієвич? Нічого подібного! На свою користь свого часу він накидав малюсенькі копійочки — і тільки! І коли потім ці копійочки виростали в карбованці і сотні карбованців, то, поперше, ніхто цього не помічав, а подруге, ніхто б і не наважився обвинувачувати за це лагідного Пилипа Гордієвича. Тим паче, ніхто б не наважився це зробити, що в дореволюційний час Онучкина крамниця була єдиним місцем, так би мовити, культурного відпочинку для малокультурних кармазинівських селян. Вже з найранішого ранку можна було бачити біля неї цілі натовпи парубків, дівчат і бородачів. Зі своєї крамниці Пилип Гордієвич зробив своєрідний кармазинівський «пратер». Для спортсменів і аматорів різних вигадок тут було необмежене поле. Парубки, скажім, випробовували ребра своїх долонь, що ними, положивши на кінець прилавку штук 8-10 довгих цукерок, били «об заклад» хто краще переб'є ці ж таки цукерки, які і той же таки прилавок. Бородачі змагалися один з одним на «краще випити пляшку пива без передишки й не держати її руками», дівчата хоч і не змагалися, але підбадьорювали ту ж таки чоловічу стать. Тоді всі сміялись, всі реготали і всім було весело. Реготав, звичайно, й Пилип Гордієвич, і йому теж було радісно, і конфети, і пиво, і стрічки і т. д. — все це без всякої реклами вилітало до покупців, і, головне, вилітало так, що рішуче всі були задоволені. Цей

«пратер» і досі згадували кармазинівські старожили, і тому нічого нема дивного, що Кармазинівка зовсім не зазіхала на шикарний Онучкин палац: вона йому, очевидно, віддячувала за веселі дореволюційні розваги.

— Ну, й медок, скажу я вам, Степане Трохимовичу, — промовив Онучка, заходячи до кімнати з вазою янтарної рідини. — Прямо тобі старорежимний!

— Медок і справді непоганий, — погодився старий коваль і тут же поцікавився: — Так про який там «пленум» ви говорили?

— Почкайте, Степане Трохимовичу, почекайте! — знову йдучи з хати, сказав восьмипудовий Онучка. — За чайком поговоримо!

«Пленум» рішуче заінтригував коваля. Але не маючи можливости негайно ж довідатись, в чому річ, він примушений був чекати, поки його поінформує Пилип Гордієвич. Степан Трохимович підвівся з стільця, підійшов до вікна, й почав розглядати дворище.

Під повіткою лежала велика йоркширська свиня з такими ж йоркширськими поросятами. Коней, скажім, Онучка не мав, але свинею обзавівся, поперше, він міг похвалитися, що постачає державі непоганих свиней, подруге, за допомогою того ж таки сальця він і себе не обходив (свиней він, до речі, вхитрявся вигодувати якимсь «негодящим зерном», роздобутим за дешеву ціну від якихось невідомих селян). Поруч повітки стояла комора. У коморі була велика яма, що в ній Онучка й держав свої рамочні вулики. Улітку рамочні вулики стояли в садку найближчого радгоспу, за що Онучка давав радгоспові певну частину меду.

... Нарешті Йоська, шістнадцятилітній синок Пилипа Гордієвича, вніс самовара, а за ним вийшов і сам йоркширпобідний господар.

— Біда з цим молодим поколінням! — сахаринно посміхнувся Онучка. — Як ото трохи підросло, так вже й раз до комсомолу... Йосько, — звернувся він до сина. — Прийняли вже, чи ще?

— Та ще! — буркнув Йоська, ковиряючи пальцем у носі. — Кажуть, що спершу кандидатом приймуть.

— Це вірно! — підбадьорив Онучка. — Воно так і треба: спершу треба перевірити людину! — й звертаючись до того ж таки Йоськи, Онучка сказав: — Тепер можеш іти. Піди пощитай курей, перевір чи не задавив тхір і сьогодні якоїсь.

Коли Йоська вийшов із кімнати, Пилип Гордієвич підсунувся ближче до Степана Трохимовича й промовив:

— А тепер я вам, Степане Трохимовичу, розкажу й про пленум... Ви й справді на заводі нічого не чули?

Збагнувши нарешті, що річ іде про пленум ЦК партії й на цей раз (так же завжди було) відчувши себе трохи ніяково (мовляв, він знову менш за Онучку поінформований в партійних справах), Степан Трохимович, проте, мусів зізнатися:

— Та ніби то не чув... А що таке?

— Таке діло, Степане Трохимовичу, що розговор пішов у сурйоз! Виходить діло таке, що пленум ЦК вже заговорив про суцільну колективізацію. Ви розумієте, в чім тут загвоздка?

Степан Трохимович хотів був сказати, що він нічого в цій справі не розуміє, але не бажаючи показувати себе перед Онучкою невігласом, обсмоктавши вуса (він пив чай), промовив:

— Як же, Пилипе Гордієвичу, звичайно розумію! В нас на заводі це давно проходили. З приводу колективізації у нас кожного дня говорять.

— Значить, помилки нема! — енергійно відзначив Онучка. — Правда, не знаю, до чого все це приведе, але з уверенністю можу сказати, що партія для бедного народу тільки краще може зробити! — і Онучка ткнув пальцем у скло вази: — Будь ласка, беріть ще медку!

— Та спасибі, я його багато не вживаю! — подякував Степан Трохимович.

— Як хочете, діло ваше!.. Но тільки майте на увазі, Степане Трохимовичу: ніколи я для вас не жалів, не жалію й зараз.

Помовчали. Старий коваль мовчав тому, що не знав про що йому говорити, Пилип Гордієвич — очевидно щось обмірковував.

Нарешті Онучка стрепенувся й, похукавши у свої пухкі долоні, сказав таємничим голосом:

— Ну, а тепер, Степане Трохимовичу, признаюсь вам, — він на мент спинився й раптом поінформував. — Подав я оце заяву про вступ до комуні, та й не знаю, що буде: можливо, краще буде, а могло быть і гірше — хто його знає!

— А чого вам подавати про вступ до комуні? — здивувався коваль: — Чого це ви таке придумали?

— Знаєте, Степане Трохимовичу, — почав громадянин Онучка. — Скажу вам по совісті й по ширості: жалко мені наших громадян — темнота, знаєте, неможжна, і треба їм все таки допомогнути. Уп'ять же й партія за цим настоює, треба й партії допомогнути, так ото я й подумав: як сидіти мені без всяких результатів і чекати поки мене присолашатимуть, чому мені самому не піти назустріч?

— Воно вірно, Пилипе Гордієвичу! — сказав збентежений старий коваль — він і справді не знав, що йому говорити. — Це ви вірно зазначаєте: назустріч обов'язково треба йти!

— От, от! — підхопив Онучка. — А я хіба що кажу? Та я не те, що в комуну — куди завгодно піду! Хіба для мене партійний наказ не закон? Боюсь тільки, Степане Трохимовичу, — додав він, що поставляться до мене бюрократичному. Коли б ви там кинули за мене словечко — то тоді б, може, й живо розібрали мою справу, а так — хто знає!

— Гм! — здвигнув плечима Степан Трохимович. — Діло й справді сурйозне... Ну, та добре! Я якось там поговорю з Клішем.

.....
Після цього побачення Степан Трохимович, що нещодавно був підбадьорений секретаревою обіцянкою прикомандирувати до нього помічника, тільки й зміг промовити:

— Хоч кров з носа, а помічника я мушу мати негайно!
— промовив Степан Трохимович, і відштовхнувши від себе Жучка (він був уже у дворі), зайшов до хати.

14

Кого зачепив Степан Трохимович у їдальні. Як зрозуміла Таня-комсомолка Степана Трохимовича. Що сказав сивенький робітник Самусь? Зустріч з секретарем комосередку.

На другий день, себто після побачення з Пилипом Гордієвичем, Степан Трохимович зустрівся у заводській їдальні зі своєю машиністкою Танею. Нагадувати про змагання й шефську комісію він, звичайно, не мав охоти (хоч його турбувало, що Таня і Матвій ні з того, ні з сього замовчали цю справу), але й не зачепити когось із них він теж не міг. Степан Трохимович вирішив саме за допомогою Тані (краще Тані) чи то Матвія зробити побачення з секретарем комосередку.

— Слухай, Таньо! — сказав Степан Трохимович, беручи дівчину за лікоть. — Що ж це ви... мовчите?

Таня-комсомолка подивилася на коваля здивованими очима й промовила:

— З приводу чого це ви, Степане Трохимовичу, говорите?

— Та хіба ж ти той, — Степан Трохимович власне хотів говорити про секретаря комосередку, але, давно вже заінтригований мовчанкою підручних, мимоволі з'їхав на шефську комісію. — Та... з приводу ж змагання!

— Виходить, ви ще не забули? — здивувалася Таня-комсомолка. — А я думала, що ви вже забули.

— От тобі й маєш! — Чого ж це він мусить забути? Змагання ж було? Було! Він побився об заклад? (Степан Трохимович дуже хотів замовчати зараз цей «заклад»). Побився! Що ж «виходить»? Виходить, що вони програли?

— Бачите! — сказала Таня-комсомолка, сідаючи на лаву й пропонуючи Степанові Трохимовичу теж саме зроби-

ти. — Ми думали, що ви погарячилися, і тому не хотіли вас перевантажувати. Ви ж шефствуєте зараз над своїм селом Кармазинівкою?

— Звичайно, шефствую! — зрадів Степан Трохимович такій постановці питання. — Але чого ж ви на мене начебто гніваєтесь і... завжди мовчите?

— Оттакі! — засміялася дівчина й зняла з голови червону хустку. — Та ви ж самі з нами не говорите! Ви не говорите, і ми не говоримо. Ви, може, чимсь цікавитесь, то питайте: я вам розкажу.

Таніна самовпевненість не дуже подобалась ковалеві, але й негайно не признатися, що він чимсь цікавиться, теж було небезпечно: дівчина могла, скажім, підвестися з лави й піти до піяніна, що на ньому зараз хтось із молоді набринькував, а що тоді мусів робити Степан Трохимович?

— Та, бачиш, діло таке, що цікавлюся я побалакати з секретарем ячeyки, а його ніяк не здибаєш! — Степан Трохимович покрутив свого сивого вуса, зиркнув десь на стелю й сказав: — Чи не допомогла б ти мені зустрітись з ним? Га?

— Он бач що! — промовила Таня-комсомолка й замислилась. Мовчав і Степан Трохимович. Тоді раптом у двері рвонувся вітер, смикнув скатертину, пролетів над головами робітників, що сиділи й обідали за столами, — і тоді Таня-комсомолка сказала:

— Побачення з секретарем я вам улаштую. Обов'язково! Але побачення побаченням, а заява заявою. Побачення я можу сьогодні й не влаштувати, а заяву й сьогодні однесу. — І вийнявши з кишені бльок-нот та олівця, Таня-комсомолка подала їх Степанові Трохимовичу. — Пишіть! Пишіть заяву!

— Яку заяву? — не зрозумів Степан Трохимович.

— Ви ж в партію хочете, чи що? — і не чекаючи відповіді, Таня-комсомолка зупинила сивенького робітника, що в цей момент проходив повз них. — Товаришу Самусь, ану йдіть сюди на хвилину!

І не встиг Степан Трохимович опам'ятатись, як сивень-

кий робітник сидів уже на тій же лаві, що на ній сидів і коваль зі своєю машиністкою.

— Товаришу Самусь, — сказала Таня-комсомолка, не даючи Степанові Трохимовичу очутитись. — Вам років з 60 єсть?

— З гаком, моя красуне! З гаком! — відповів старенький Самусь. — А що таке?

— Так от і Степан Трохимович теж вступає до партії. Йому, правда, трохи менш ніж вам, але це ж вашого полку прибуває. Він вступає...

— Печкай, дівчино! — опам'ятався нарешті Степан Трохимович. — Я з секретарем зовсім не в цій справі думав говорити.

Не в цій справі? От тобі й маєш! Таня-комсомолка зробила розчароване обличчя, зідхнула трошки й, трошки зідхнувши, сказала:

— А я думала, що ви до партії хочете вступити?

— Не хочеш до партії? — здивувався й сивенький Самусь. — Так ти проти партії, чи що?

Сивенький Самусь (він працював у штампувальному відділі) мав рацію дивуватися: вступивши півроку тому до КП(б)У, він уже не мислив собі чесних робітників поза комосередком.

— Хто тобі говорить, що я проти партії? — сказав незадоволений Степан Трохимович.

— Так в чому ж тоді річ? Ну, кажи, в чому ж тоді річ?

Але Степан Трохимович відповісти не міг... Та й як він відповів би, коли він про це й не думав зараз? Хіба він про це думав?

— Чого це я обов'язково зараз мушу йти до партії?.. сказав нарешті схвильований коваль. — А, може, я піду за три місяці?.. А, може, мої діти вже по 6 по 7 років у КП(б)У?

— Так може ти, братухо, підеш за чотири? — усміхнувся сивенький Самусь. — А з приводу твоїх дітей, я тобі от що скажу...

Сивенький Самусь вийняв з кишені пачку з цигарками

й, запропонувавши одну цигарку Степанові Трохимовичу, запалив сірника. Степан Трохимович взяв цигарку й, поки Самусь мовчав і обмірковував свою, так би мовити, промову, й собі обмірковував як йому вискочити («знову вскочив» — думав старий коваль) з ніякої розмови.

— З приводу дітей, — розпочав сивенький Самусь, — скажу тобі так: стороною дощик іде, поливає, а на мою роженьку й немає. Діти дітьми, а ти хіба свого розуму позбувся, братухо? Га? — Самусь цвіркнув крізь зуби й бачачи, що Степан Трохимович не має охоти з ним сперечатися, сказав: — Чого ж ти мовчиш, га? Чи, може, тобі мої речі не до вподоби?

— Степан Трохимович, мабуть, не довіряє партії! — зробила припущення Таня-комсомолка.

— Хто тобі говорить, що я не довіряю? — промовив уже темний, як ніч, Степан Трохимович.

— Ну, як довіряєш, так в чому ж зупинка?.. — Сивенький Самусь зідхнув і сказав: — А з приводу дітей, то скажу тобі так: почім я знаю, що твої діти від тебе не відщуралися?

Це вже припущення Степана Трохимовича зовсім розхвилювало. Річ у тому, що (будемо правду говорити до кінця) Ванько й Мар'янка не здря без охоти листувались з ним й не виявляли жодного бажання приїхати до нього. Ванько й Мар'янка безперечно трохи соромились мати такого (себто не зовсім такого, як їм би хотілося) батька. Живучи в Кармазинівці (а вони були в Кармазинівці багато років тому), Ванько й Мар'янка по суті не так вже й мирно жили з ним. Ванько й Мар'янка теж гнівались на нього, що він не хоче вступати до партії і навіть гнівались, що він не хоче нічим відрізнятись від невдахи — одноосібника. Правда, це було давно, й про це тепер вони не згадують, бо їх нема під боком, але сивенький Самусь все таки поціли в точку.

А втім, ця неприємна розмова швидко увірвалась: закричав гудок і треба було рушати до молота.

І Степан Трохимович рушив. Рушив і сивенький Са-

мусь, рушила й Таня- комсомолка. — Добре, — рушивши, все таки сказала Таня-комсомолка. — Я вам улаштую побачення з секретарем.

.....
Таня-комсомолка не брехала: вона влаштувала побачення й Степан Трохимович нарешті зустрівся з секретарем комосередку.

— Ви досі не маєте помічника? — скрикнув секретар, почувши від Степана Трохимовича скаргу, що він, секретар, і досі не призначив йому помічника. — Та я ж цю справу доручив завкультпропові. Чого ж ви до нього не звернулись?

— А я ж почім знав, що саме до нього й треба звертатися? — сказав Степан Трохимович.

— Ну, звернулись би до когось іншого. Помічника вам давно вже призначено... Це здається робітник з вашої Кармазинівки.

— Хто ж це такий? — дуже зацікавився старий коваль. — Може, згадаєте прізвище?

Прізвище секретар не згадав, а бігти треба було негайно і треба було поспішати на поїзд.

«Хто ж це такий»? — уже сам себе розпитував Степан Трохимович, повертаючись додому. — «Кого ж це з кармазинівців приставили до мене в помічники? Не інакше, як Митька-комсомольця», — тут же вирішив він.

Такий помічник Степана Трохимовича цілком задовольняв, і тому він, прийшовши додому, з великою охотою з'їв миску борщу й з не меншим задоволенням пішов до ліжка.

Осінь, що засипала колись дощами, і в такому своєму вигляді й досі ніяк не здавалася (дощі, з'єднавшись з вогкими снігами, зробили собі безперервку так, що всюди стояло таке неможливе болото, що від нього зовсім не було порятунку), — ця осінь поїзникам, які, щоб дійти до полустанку, мусіли кожного дня покривати досить таки величеньке віддалення по степовій чорноземлі, — ця осінь таки добре далася в знаки.

Особливо ж її відчував Степан Трохимович, що йому за кілька десятків літ ноги таки добре підтопталися. Відчував Степан Трохимович її й зараз, лягаючи після вечері на постіль і навіть не думаючи про свою шостиструнну гітару.

15

Хто заходив до Степана Трохимовича? Розмова з Мотузкою. Чим здивував робітник Забара? Ідилічний Жучок загавкав і раптом замовк.

— Стьопо! — сказала Явдоха Герасимівна, як тільки Степан Трохимович підвівся з постелі й зібрався був до білонової Маньки. — От пам'ять... Приходив до тебе...

— Кліщ? — стривожено підхопив Степан Трохимович, попихкуючи з люльки в щілину дверей, він дуже шкодував, що досі так і не спромігся побачитись з Кліщем і саме з своєї ініціативи.

— Та ні! — сказала Явдоха Герасимівна. — Приходив Забара.

Забара? Гм! Навіщо Забарі Степан Трохимович?.. І потім, які можуть бути спільні інтереси у нього з Забарою, саме — з тим робітником, що й досі дивиться на завод, як на місце приробітку?

А втім, Степан Трохимович тут же викинув його з голови. Робітник Забара старого коваля зовсім не хвилював, і Степан Трохимович спокійнісінько собі пішов до білонової Маньки.

В цей день коваль був вихідний. Порався, отже, він біля свого господарства (саме цього дня) не поспішаючи. О 2-й годині дня зайшов до нього Мотузка.

— Так що ж це ви про мене Корольчукові говорили? — спитав Мотузка.

— Що ж я про тебе говорив? — сказав трохи збентежений Степан Трохимович.

Мотузка сів на призьбу, подивився питливими очима на Степана Трохимовича й промовив.

— Таке говорили, що я вроді б то на вас набріхую? — Мотузка помовчав і додав: — Чи, може, ви в сурйоз думаете провадити партійну пропаганду относительно калективізації?

— А що таке? — спробував був крутнутися Степан Трохимович.

— А таке, — сказав Мотузка, — що треба вияснити окончательно. Коли ви стоїте за Кліща і за тих, що дурять народ — ідіть до Кліща. Це ваше діло. Но тоді я з вами в супрязі ходити не буду, і це я вам говорю без жартів... Так, отожд, і відповідайте:

— Про що ти говориш? — знову спробував був крутнутись Степан Трохимович.

Але Мотузка не схильний був гратися в піжмурки.

— Не втирайте мені очків! — сказав він. — Говоріть окончательно.

— Та що ж я тобі скажу? — мало не з розпачем промовив Степан Трохимович. — Хіба ти не знаєш моїх думок?

— А які ж ваші думки? — далі провадив допит Мотузка.

Тут уже Степан Трохимович не витримав.

— Знаєш що, Мотузко, — сказав він, — давай припинемо цю розмову... Ходім... краще посидьмо! Я... самовара замовлю.

Ну, як справа йде про самовар, то піти, звичайно, можна!.. І Мотузка пішов за Степаном Трохимовичем.

І саме тоді, коли вони сиділи за самоваром і попивали чайок, саме тоді, коли Степан Трохимович не знав, як йому поєднати агітацію за колектив з Мотузчиним світоглядом і з тоскою думав про свого помічника, себто про те, щоб можна було говорити, що він і радий би, так помічник іншої співає, — саме тоді й викликав Степана Трохимовича на вулицю робітник Забара.

— Що ти мені хочеш сказати? — спитав Степан Трохимович, причиняючи за собою хвіртку. — Яке таке маєш діло?

— Та діло, бачите, Степане Трохимовичу, таке, — пошепки сказав робітник Забара й озирнувся. — Таке діло, бачите, що ячейка призначила мене до вас у помічники

— В які ж помічники? — спершу був не зрозумів Степан Трохимович.

— Та ви ж прохали собі на допомогу? Себто... по шефській лінії?..

Степан Трохимович нарешті збагнув: так он кого йому призначили в помічники? І збагнувши, Степан Трохимович мало не скрикнув.

— Я ж прохав собі партійного! — мало не скрикнув Степан Трохимович

Забара закліпав очима, подивився на сіре захмарене небо й тільки тоді винувато промовив:

— Хіба ж ви не знаєте, що я партійний?

— Ти... партійний? — Коли ж це ти став партійний?

— Та хіба ж ви не чули, — знову закліпав очима робітник Забара, — уже з півроку, як партійний...

— Гм! — сказав приголомшений Степан Трохимович й замислився: що ж це виходить? Виходить, що на селі Забара соромиться своєї партійности і виходить... що Степан Трохимович мусить ще й виховувати Забару?

Тоді у сусідів загавкав собака й до нього дзвінко обізвася ідилічний Жучок. Рипнули двері й на порозі стала (з іжею для підсвинка) Явдоха Герасимівна. З неба знову почали зриватися шмаття вогкого снігу.

— Гм! — ще раз сказав Степан Трохимович і ніяк не міг прокинутись від задуми.

Ідилічний Жучок підскочив до воріт, забувши що за ворітьми стоїть його господар, забрехав на господаря. З Мотузчиного двору чути було романс: «Не іскушай мене без нужди»: чорноока Одарка, очевидно вийшла по воду.

— Тьфу! — нарешті сплюнув з обуренням (обурення проти Забари) Степан Трохимович і, сплюнувши, пішов до хати.

І залишився соромливий Забара самотній біля хвіртки й довго не знав, що йому робити. Тоді він вирішив піти додому, і рушив він праворуч. Тоді знову дзвінко загавкав ідилічний Жучок. Жучок загавкав і — раптом змовк.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Отже Степан Трохимович прибрав собі помічника. І, прибравши собі помічника в особі невідомого кармазинівській громаді робітника Забара, старий коваль раптом цілком усвідомив свої обов'язки перед революцією. Для нього цілком ясно стало, що хитатися між Мотузками, з одного боку, і Кліщем — з другого — не можна, не слід, навіть злочинно. І, зрозумівши це, Степан Трохимович розпочав нове життя.

.....
Пройшло мало не три місяці. Кармазинівки не можна було пізнати. В Кармазинівці уже було цісь великих колективів, а найбільшим із них керував той же таки невгомонний Кліщ. Ішов 1930 історичний рік. Мотузку біднота розкуркулила й вислала з Кармазинівки, бо, як виявилось, був Мотузка не міцний середняк, а найсправжисінький куркуль, і в усякому разі злісний пляновик: у Мотузки найшли 900 пудів схованої пшениці.

Виселили з шикарного будинку й Онучку, і тільки тоді, як виселили, Степан Трохимович зрозумів, чого Онучка дуже й дуже хотів до комуні. Степан Трохимович свої півтори десятини передав до колективу і навіть передав туди ж таки свою білоногу Маньку. І все це передавши до колективу, Степан Трохимович відчув раптом, що з нього не поганий агітатор і що йому зовсім не потрібний помічник. Степан Трохимович вступив до партії і відніс на горище шостиструнну гітару: чорнобрової Одарки в Кармазинівці уже не було, але коли б вона й була, то тепер не приваблювала б до себе, бо тепер Степан Трохимович дивився б на неї не як на Одарку, а як на куркульку.

Кліща Степан Трохимович уже не боявся і навіть переконаний був, що не Кліщ, а він, старий робітник і революціонер, веде перед у Кармазинівці.

Робітник Забара теж змінився: раніш, як це видно з останнього розділу, Забара приховував свій партквиток навіть від Степана Трохимовича (мовляв, на заводі і справді

краще бути партійцем, але на селі — позапартійним нібито вигідніш), тепер уже вся Кармазинівка знала, що він член КП(б)У, і він з того, що він член КП(б)У, тепер навіть пишався.

В кінці другого місяця Степан Трохимович одержав від Ванька листа. Ванько був дуже радий, що батько його цілком змінився і саме відповідно вимогам доби. Ванько обіцяв приїхати до Кармазинівки.

Теж саме писала й Мар'янка.

.....
Зараз в Кармазинівці весна. Всюди весна. Весна й біля хати Степана Трохимовича. Біля воріт дзвінко заливається Жучок і десь весело рипить журавель. До колодязного журавля відгукуються справжні журавлі. Справжні журавлі летять і курликають із далеких південних країн. Над Кармазинівкою (з того боку, де стоїть великий завод), зайнялася зоря і вже над Кармазинівкою підводиться сонце. Порожньою вулицею пройшла молодиця з відрами (коромисла на плечі) й чомусь посміхнулась до себе... І знову дзвінко і весело загавкав Жучок.

Степан вийшов на ганок, примружив очі (сонце) й раптом побіг до полустанку.

«Сьогодні партзбори!» — подумав він.

І думав Степан Трохимович, що сьогодні він обов'язково мусить виступити трохи підтягнути Самуся: тепер Самусь нібито опинився позаду Степана Трохимовича.

... Глушко, як і треба було чекати, в 1930 історичному році спробував був зорганізувати контрреволюційний повстанський загін. Спроба, звичайно, скінчилася фіяском. Як потім виявилось, Глушко був і справді «ширим Українцем»: один час був у петлюрівській армії, два місяці — в гетьманській, але найбільше прислужився він армії Денікіна: в цій армії він був начальником карного загону.

РОЗДІЛ II
ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА

ПОЕЗІЯ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У чисельно чималій творчості Миколи Хвильового його поезія займає досить фрагментарне місце. Його писання в цій ділянці зводяться до двох ранніх, виданих у Харкові збірок — «Молодість», 1921, і «Досвітні симфонії», 1922. Крім цього є ще кілька окремих віршів у різних періодичних виданнях та альманахах, що частинно увійшли до другої збірки. Та поезія Хвильового у своїм часі (1921-22) знайшла живий відгук у тодішніх критиків, про неї писали С. Єфремов, Ю. Меженко, В. Коряк, А. Лейтес, В. Гадзінський, В. Поліщук, М. Йогансен, І. Кулик та ін. Вони спинялися особливо над проблемою вільного віршового розміру, культивованого Хвильовим, проте вона, та поезія, відійшла в тінь після появи перших новель Хвильового («Сині етюди», 1923). В дальшій своїй творчості Хвильовий до поезії вже не повертався, — факт, що він сам мав досить критичного змісту для оцінки власних творчих спромог у пляні повного і вільного вислову того, що він бажав сказати. Буйно-романтична і часом анархічна влада Хвильового органічно бунтувалася проти будь-яких накиданих форм і обмежень, а їх у поезії, навіть у писаній вільним віршем, завжди повно. Він відчув, що будь-які вимоги форми тільки загачують повинь його почувань і тем, які він хотів висловити найбільш безпосередньо і яскраво, і він відкрив, що свій ліризм він може висловити прозою та що та проза все таки звучатиме ритмічним биттям потужних підземних джерел. Поет перестав писати поезії, але його проза стала понад усяку міру поетичною.

Отож, розглядаючи цілість творчости Хвильового, треба віддати увагу і його поетичним збіркам, тим більше, що в своєму часі їх розглядали як помітне літературне явище. І якщо його новелі і памфлети зробили з нього найактуальнішого в Україні 20-их рр. письменника, його поезія розкриває чимало з початкових етапів поетової творчости і вона цілком заслуговує на те, щоб її порівняти з творами тогочасної поезії та кинути трохи світла на її джерела, зв'язки та можливі впливи інших поетів. Цього не можна виконати не з'ясувавши бодай побіжно основних рухів у ділянці української поезії тієї доби та її чільних творців, особливо тих, що стояли близько до Хвильового.

Ми знаємо, що перші роки Першої світової війни для української літератури були майже мертві. До цього причинилася суцільна заборона українського друкованого слова на зайнятих царськими військами українських землях. Трохи краще було на землях під Австрією, там були далі активні (хоч не надто) поети «Молодої музи» та виникла група поетів Січових Стрільців. Проте вони не витворили нових поетичних ідей і форм, усі вони глибоко застрягли в патріотично-сентиментальному символізмі, за ширмою якого зникали події й образи реального життя. Найкращі створені речі, ось як пісня Богдана Лепкого «Видиш, брате мій», з її рефреном «Чути кру, кру, кру, в чужині умру...» або поезія С. Чарнецького про Івана без роду і долі, який гинув на війні за чужу справу, були висловом національного песимізму західних українців. Ідеї, що могли формувати майбутнє, були нечисленні, вони жахали своєю страшною неминучістю і лишали душу на бездоріжжі й у пільмі, в якій, здавалося, звили свої кубла всі найчорніші демони. Перші подихи революції, — а ми масмо на увазі революцію національну, — почали розвівати ту пільму, і серед неї неждано заблесли і зазвучали соняшні клярнети і золоті гомони Павла Тичини. Народилася нова українська поезія.

Хоч національний вибух не завершився такими формами, як цього бажав собі український народ, збуджені тим вибухом стихійні сили діяли і росли далі в усіх ділянках

життя теж і комунізованої України. В 1920-21 рр. у ком-
партії України не було й четвртини членів-українців, вони
були на третьому місці після росіян і євреїв, і це при май-
же тотально українських селянських масах і на понад 50
відсотків українців серед промислового пролетаріату. На-
магання режиму створити нову пролетарську літературу в
Україні мали тільки частковий успіх. Тичина, наприклад,
не відразу дався наставити на агітаційні пролетарські теми,
навпаки, тікаючи від них, він почав заgravати на темах ко-
смічних, які своїми нотками ролянівського і тагорівсько-
го гуманізму мали стати висловом його інтернаціоналізму.
Неоклясики, здавалося, взагалі не помічали змін і далі
культивували вічні теми і високі форми словесного мистец-
тва. Радянська критика рада була раніше вважати таких
поетів як П. Тичина або В. Еллан-Блакитний «першими хо-
робрими» пролетарської літератури в Україні, але згодом
похопилася і сьогодні теорія «перших хоробрих» вважа-
ється шкідливою, бо чимало давніших віршів Тичини тре-
ба було вилучити або переробити, а перші збірки Еллана
були видані в час, коли він був членом партії українських
соціалістів-революціонерів (боротьбістів), яких засуджено
як націоналістів. Ті поети могли згодом стати зовсім ши-
ро на комуністичні рейки, але ті рейки завжди вели до
станції, яка звалася «Україна».

Стильово поезія Миколи Хвильового належала до ко-
ла поезії футуристично-символічної, на ній відбилися різні,
не раз суперечні впливи, і це можна виправдати тим, що ті
обидві групи одна з одною то співпрацювали, то себе вза-
ємно поборювали. У творенні таких груп і їх відгалужень
перед вів Харків, вибраний на нову столицю України,
ближчу до Москви і змосковшеного пролетаріату Донба-
су. Харків тримався більш практики, тоді як Київ, з куди
більшими культурницькими традиціями, більш культиву-
вав теорію мистецтва. О. Слісаренко 1921 р. створив у
Харкові науково-мистецьку групу **КомКосмос**, гаслом яко-
го мала бути боротьба проти «націоналістичних, вузько
міщанських течій». Це було досить двозначне гасло, бо мі-

щанство в Україні тієї доби було у своїй масі зросійщене і боротьба з ним була однозначна з боротьбою з русифікацією. Того ж року М. Семенко перенісся з Харкова до Києва і з'єднав **КомКосмос** з символістами в організації **Аспанфут** (асоціація панфутуристів) та проголосив «смерть мистецтву», згідно з тим, що футуризм був революційним, отже, деструктивним напрямком. Очевидно, всі ті гасла мусіли бути забарвлені політично, мовляв, вони висловлюють пролетарську ідеологію. Проте, коли вимога аспанфутів щодо цілковитої вільності творення не сподобалася офіційним колам, **Аспанфут** перетворився на т. зв. **Комункульт**, з ідеологією комуністичної екструкції — гаслом, що мистецтво повинно стати передусім засобом агітації і пропаганди політичних ідей. Як би сьогодні не задивлятися на ту діяльність Семенка і його групи, годі заперечити, що та діяльність була доказом прагнення до свободи мистецтва і щирим намаганням збагнути його істоту.

Символісти мали своє коріння ще в поезії кінця 19 ст. За української влади 1918 р. їх органом був «Літературно-критичний альманах» за редакцією Я. Савченка. Рік пізніше вони створили об'єднання **Музагет** та літературно-мистецьку **Студію**. Співробітниками **Музагету** були П. Тичина, Д. Загул, К. Поліщук, М. Терещенко, П. Филипович, О. Слісаренко, В. Кобилянський та ін. Ідеологічну платформу групи з'ясував Ю. Іванів-Меженко: «Творчий індивідум тільки тоді може творити, коли визнає себе істотою вищою понад загал і коли, не підлягаючи загалові, все ж таки почуває свою з ним спорідненість». За такі думки **Музагет** був зліквідований комуністичним режимом. Самі ж символісти, рятуючись, перейшли на офіційну марксистську платформу і згодом стали в опозиції до Хвильового і неоклясиків (щодо цих, за «літературщину»), хоч вони, символісти, самі стояли на позиціях орієнтації на світову культуру і обороняли примат якості мистецтва.

Поезія Хвильового розвивалася в колі ідей і форм, висунених футуристами й символістами. Проте, як відомо, він до ніякої з тих груп офіційно не належав і споріднення

з ними ніде не виявляв. Формально, його поезія була близька до футуристичної, в ній слідно чимало елементів деструкції, висловленої легковажним ставленням до прийнятих і канонізованих засобів поетики, ламання ритмічних правил силяботонічної системи українського віршування уведенням зовсім вільних форм верлібру і намаганням витворити свою власну систему римування, часто поза межами будь-якої споріднености звуків. У всьому відчувається намагання обминути будь-яку поетичну школу і створити щось власне, не з'ясоване самому авторові, а ще більше критикові, який розглядає його поезії на тлі інших і старається на основі вигадливо заплутаних форм і натяків знайти і для них місце в ряді поезій доби.

* * *

Ми маємо перед собою дві збірки Миколи Хвильового, «Молодість» (Всеукрлітком, Харків, 1921) і «Досвітні симфонії» (те саме в-во, 1922), що фактично обіймають майже всю поетичну продукцію поета. Однак поза цими збірками залишилася ще низка віршів, друкваних у різних, часом ефимерних виданнях. Сюди належать такі поезії: «На верхів'я»; журнал «Арена», Харків, 1922, 1 «Ex oriente lux», поема, альманах «Поезії» ч. 2. Харків, 1922 (також у журналі «Шляхи мистецтва», 1922, 1). «Пісня з тракту», поезія, альманах «Поезії», 2. «Зелена туга», поема, в ж. «Шляхи мистецтва», 1922, II. «На клясичні мотиви», поезія, «Шляхи мистецтва», 1923, V. Годі встановити, чому Хвильовий не встиг включити деяких з тих речей до другої своєї збірки, тут могли бути причини особисті, критичні і політичні. Додаток цих п'яти речей до 14 окремих віршів у збірці «Молодість» і 32 в «Досвітніх симфоніях» дає достатній матеріал для того, щоб створити критичну оцінку Хвильового-поета.

Вже в першій збірці «Молодість» кидається у вічі авторове захоплення поезією Тичини. Сама назва збірки приводить на гадку Тичинин фінал «Золотого гомону», де згаданий «дужий, молодий народ». Але не можна забути й ще ранішої поезії Тичини з 1915 р:

*Молодий я, молодий,
Повний сили та відваги...*

що бадьорістю свого звучання різко відбивається на тлі назагал песимістичної поезії або ударних, але бляшаних віршів того часу. У збірці Хвильового вже перший вірш про Івана Франка позначений бадьорістю та справжньою музичною співучістю:

*О рудні, ваше свято,
Вітайте жебрака,
Приніс вам слово-злато
Великого Франка...*

У цьому співучому тоні написані всі вісім строф тієї поезії. В ній можна легко відкрити народні ритми самого Франка («Ви чули ту пригоду:) У час розливу рік (Упав у бистру воду Нещасний чоловік...»), — тільки ж Франко у цьому віршовому розмірі, як правило, не дотримується двох пар рим і далі всі строфи мають римування тільки другого і четвертого рядка. Новиною в цій збірці Хвильового є нова тематика, яку до деякої міри можна б назвати фабричною. Тут маємо і цегельні, і цукроварні, міські заводи і прощання з селом (дуже есенінське ручкання з телицею), машини, коксові печі та різні типи робітників — скляра, маляра дахів, шевця, ливарника, коваля тощо.

Можливо, що власне ця тематика спонукала С. Єфревова в його **Історії української літератури** (додаток за рр. 1919-23) назвати Хвильового «пролетарським поетом». Проте критик відмічає, що Хвильовий-романтик «мішає оливу з водою і роздвоюється між романтикою і занадто тверезими вимогами життя». Сьогодні, з більш як піввікової перспективи для критика та ніби пролетарська поезія здається радше тільки натяками на бажану тему. Герої тієї поезії Хвильового — це тільки півабстрактні фігури, мало конкретні, якщо порівняти їх хочби з такими безіменними героями фабричних поем Вергарна. Особливе, що відразу

кидається у вічі, це те, що робітничі герої Хвильового позбавлені зовсім будь-якого соціального ґрунту. Цього соціального ґрунту знайдемо вдсятеро більше у старих українських поетів, таких як Я. Щоголів (поезії «Ткач» і «Косарі», обидві з 1887 р.), М. Старицький («Швачка»), або «Хлібороб» Б. Грінченка. Не маючи під рукою усіх критик поезії Хвильового, годі сказати чи хтось з них звернув увагу на цю аномалію в «пролетарського» поета, але мабуть він сам спостеріг нежиттєвість своїх постатей і спробував перейти на більш універсальні теми, під неприхованим впливом Тичининоґо космізму.

Збірка «Досвітні симфонії» починається поемою тієї самої назви. Вона написана вільним, не строфічним віршем, як і більшість інших речей тієї збірки. Формально, в тій поемі є риси футуризму, але її однаково добре можна б назвати й імпресіоністичною, а навіть як би хтось уперся назвати ту поему надреалістичною, важко було б заперечити, настільки її зміст губиться під навалом образів-імпресій, не пов'язаних зі змістом, химерних і здебільшого хаотичних. За відсутністю змістового стрижня, можна переставляти довільно всі чотири розділи тієї поеми. З усього видно, що поет ще не відчував своїх поетичних спромоґ, ще не знав як організувати матеріял для поеми. Це кидається у вічі особливо яскраво, коли порівняти ту поему Хвильового з одночасними (1921) поезіями В. Сосюри, написаними теж вільним віршем: «1917 рік», «В віках», «Навколо». В тих поемах Сосюри вичутна дисципліна форми і ритму, так і видно, що марно не пройшло його знайомство з російським поетом Едуардом Баґрицьким і теоретиком поезики Г. Шенґелі, з якими Сосюра жив деякий час під час полону в зайнятій білогвардійцями Одесі 1919 р.

Та проте слід відмітити, що, не зважаючи на згадані відміни у підході до поезики, все таки існувала певна взаїна спорідненість між обома поетами. Сосюра присвятив Хвильовому окрему поему з двох частин, що починається:

Сніг...

*Перед очима за лицями — вулиця метушиться
Мов у сні,*

падає сніг...

а Хвильовий своєю чергою присвятив Сосюрі свій вірш:

То диму молоко душа на жито точить...

А втім, тематика обидвох поетів початку 20 рр. мала в собі чимало спільного, наприклад, у заграванні з космічними темами. Ось так Хвильовий у вірші «Уривки» (остання річ у збірці «Молодість») згадує Волосожар, натовп, що летить на Марса, Сатурна, зоряні системи, зоряний віз, планети, комети, сфери сонця, Космос, до якого прямує серце в гондолі злив... В Сосюрі в поемі «Навколо» (1921) згадується подібний мітинг на Марсі, а поема «В віках», з датою 2 грудня 1921, — отже, вже після видання «Молодості», теж починається Марсом і кометами, а далі згадуються Космос і Всесвіт (як у Хвильового, з великої літери), Молочний шлях, мрійнососяшні гондолі, сосяшні системи, і навіть можна стрінати форму словотворного запозичення. Наприклад, у поетичному словнику Хвильового існують цікаві віддієслівні іменники, ось як *трояндити*, *леопардити*, *накрицити*, *музиканити*, *карнавалити*, *огадючувати*, *клявіатурити* тощо. Ці сміливі словесні знахідки були його власні, він висловив їх у своїй поезії і, певне, теж і в щоденній розговірній мові. Тому коли Сосюра в поемі «В віках» користується новотвором *аерославити*, то це зовсім у стилі Хвильового. І якщо сама космічна тематика у Хвильового виникла не без впливу Тичини, він, Хвильовий, своєю чергою вплинув на Сосюру..

Треба сказати, що поеми Хвильового і згадані поеми Сосюри, написані верлібром, при всій їх стильовій відмінності, корисно вирізняються на тлі таких тогочасних писань, як ось «Дума про Бармашиху» Вол. Поліщука, присвячена «комунарам України» (1922). Це — зразок справ-

жньої агітки. Поліщуковий верлібр (точніше сказати б словами Пушкіна: проза, і то погана) невдало поєднаний з живцем узятими з народних дум поетичними алегоріями (*пиво — кров, соколи — герої* тощо) та дієслівними римами. У всьому так і видно, що автор зовсім загубив почуття поетичного слова, вагу якого органічно відчували інші, раніш революційні поети — В. Чумак і В. Еллан-Блакитний. В українській поезії Поліщук має заслуги як організатор виниклої з футуризму теорії мистецтва — динамічного і «спірального» п. н. **Авангард**, який спеціально культивував верлібр, проте цей рух виник пізніше.

Хоч Хвильовий в одній з своїх поезій другої збірки заявляє, що

*Я з жовтоблакиття перший
На фабричний димар зліз.
Журавиних пісень моїх верші
По цехах розставляю — скрізь...*

фактично його попередили тут інші поети, бо ще раніше Семенко писав на урбаністичні теми, Сосюра — про шахти і содовий завод, на якому колись працював, Шкурупій про рельси і семафори, і навіть Тичина («Псалом залізу», 1920). Правда, в поезіях Хвильового, як уже згадано, рясно розсипані слова, зв'язані з фабриками й робітниками, проте вони рідко коли творять «виробничий» клімат. Справа в тому, що всі ті молотки, криця, рудні, шахти, заводи тощо були далі по-традиційному сплутані з «вітром у степу», «золотими березами», «цвітом папороті», «синьоокими волошками», «осінніми сльозами», «зоряними садами», «чубатими півниками». Хвильовий просто не був спроможний відірватися від минулого, не лиш тематично, але й стильово. Тому його «жовтоблакиття», протиставлене фабрикам, треба приймати *cum grano salis*.

Збірка «Досвітні симфонії» закінчується двома поемами, «Електричний вік» і «Поєма моєї сестри». «Електричний вік» робить враження поеми модерної, а все ж Хвильо-

вому весь час перешкоджає його імпресіонізм, заміна чітких і вигадливих образів — настроями. Він хоче весь час, щоб читач попадав у той настрій і транс, що й він. Але читач шукає теж внутрішньої логіки поетичних образів, які висловляли б не тільки химерні настрої автора, а й були носіями певних ідей. Через це та поема тратить на порівнянні хоч би з «Золотим гомоном» Тичини, де настрої цупко загнуздані конкретними образами, що прямують в одному, потрібному поетові напрямі.

Найбільшим поетичним твором Хвильового є «Поема моєї сестри». Вперше та поема появилася в харківському альманахові «Штабель», 1921. Хвильовий у цій поемі спробував розвинути в філософічному пляні актуальну тему, але зовсім заплутався в суперечностях. Термін «сестра» тут зовсім умовний, узагальнений:

Весняні квартали.

Ріг.

Моя сестра повія...

Вечоріє.

*— берить мене всі
для вас*

фльондра я...

Згодом та «сестра» соціально усвідомлюється і йде «під браму комуністичної Мекки», де вона «завагітніла зорею», тобто комунізмом, і хоче стати «мадонною», яка приведе на світ «сина, кучерявого Месію». Ставши тут на комуністичну, отже й матеріялістичну плятформу, Хвильовий одночасно не спроможний був створити образу-ідеї високої й ідеальної, тож вхопився старого релігійно-містичного образу Мадонни і Месії. Тема заздалегідь була засуджена на невдачу, цей бо релігійний образ у новому трактуванні з погляду поетичного наскрізь фальшивий. На подібній темі раніше попикся О. Блок, для якого революція була щось більше за самі соціальні зміни, — була поняттям універсального перетворення життя. Тож Блокова пое-

ма «Дванадцять», у якій він вивів 12 червоногвардійців, наче 12 апостолів, яких веде у майбутнє «Христос у вінці з рож», багатьом сучасникам поета видалася богохульною, а комуністам — неоправдано ідеалістичною. Відомо, що Блок сам уважав це закінчення поеми своєю великою похибкою і відмовлявся будь-коли читати її на численних своїх літературних вечорах. А втім ми знаємо, що в літературному творі важко критикувати якогось поета за вибір певної конroversійної теми. Шіллер слушно відзначив був з приводу критичних голосів на його поему «Боги Греції», що ніякого поета не можна критикувати за тему, яку він вибрав, тільки за стиль і смак, з якими він дану тему опрацював. Ні одного, ні другого в поемі Хвильового немає і критично можна її безсердно висміяти, мовляв, його «сестра» понароджувала тих спасів і месій уже тузінами, і всі ті Дзержинські, Джугашвілі, Єжови та Берії нікого не спасли, навпаки, нищили й пожирали народ, а між тим і своїх власних ідейних вилупків.

Хвильовий на всі лади намагався дати якийсь позитивне закінчення своїй поемі і у вплетеній у її текст проклямачії він пише:

*Товариші комуністи!..
Гей, революція для духа!
Так вам говорить
колишня*

шлюха —

і далі, йдучи мабуть за образом Гетого Фавста, який після різних спокус і розчарувань знаходить душевний спокій у праці будівника, Хвильовий каже своїй «сестрі» йти на завод, де чути «заліза лязг». Там, явно наслідуючи відомі релігійні гімни, він пише:

*Нарешті заблакитніє органно:
— Радуйся, плоть моя.
Радуйся!*

*... Вільний дух спішить до плоті —
так синтез в істоті.*

Проте, Гете, мабуть, ніколи й не прийшло б на гадку посылати жінку до копальні чи сталеварню і там казати їй шукати визволення духа. Ця поема була цілковитою невдачею поета, і якщо вона привертає нашу увагу, так із зовсім іншого аспекту: Хвильовий у своїй поемі ідентифікує червону революцію в Україні з повією. Якщо не помиляємося, він перший в українській радянській літературі (залишаємо на боці еміграційну) створив цей образ повії, що пішов гуляти по літературі радянської України. 1925 р. у збірці «Крізь бурю й сніг» М. Рильський надрукував свого вірша, що починався:

*Ти зацілована, запльована,
Фарбована і — нежива...*

де «ти» могло стосуватися пофарбованої на червоно України. Доказати того не можна, але (як оповідає добре зорієнтований у справах неоклясиків Михайло Орест), цього вистачало, щоб і за той вірш товкли Рильському зуби під час його ув'язнення 1931 р. У другій половині двадцятих років за цей образ узявся Микола Куліш у «Народному Малахю», де, як твердила критика, автор поставив рівнозначник між радянською Україною і повією. До того образу він повернувся ще раз у «Патетичній сонаті», зробивши прапорonosцем комуністичної революції в Україні протитутку Зіньку. Ту п'єсу видав автор цих рядків під час війни у Львові, а радянська критика (О. Мазуркевич, Й. Кисельов) впевняли, що редакція львівського видання зробила з постаттю Зіньки «брудне й огидне шахрайство». Але згодом у Москві відкрито архів російського перекладача Куліша — Зенкевича, і критика притихла.

При цій нагоді можна сказати, що тема «повії» в радянській літературі дає добрий приклад для відмічення зумовленої самою комуністичною діалектикою зміни в по-

нятті того слова. Це була добра і шаноблива тема з початку революції і в перших роках установа радянської влади — в аспекті притягання до тієї революції класи «принижених і знедолених». Але з часом, коли нова комуністична верхівка з класи «пролетарської» перейшла на вигідні позиції всесоюзного міщанства, коли сама стала класом нових мандаринів, образ «повії» набрав рис зневажливих. УРЕ в гаслі «Проституція» пише, що «в СРСР ліквідовано соціальне коріння П., що привело до остаточної її ліквідації», проте злосливі вояжери в соціалістичну країну впевняють, що повії тільки перейшли на державну службу. Ось чому радянським літкритикам сьогодні так болить бідолашна Кулішева Зінька, прапорonosниця радянської революції в Україні.

З поезій позазбіркових редакції творів Хвильового вдалося зібрати всі, крім однієї — «На верхів'я», яка була друкована в харківському журналі «Арена» 1922 р. Між поезіями, не включеними до збірок, є дві більші поеми — «Ex oriente lux» і «Зелена туга». В першій поемі Хвильовий, як це схарактеризував А. Шамрай (*Українська література*, «Рух», 1926 і друге вид. 1928), висловлює свою віру в месіянстичне призначення України і прагнення у всесвітні простори, як у Савченка і Тичини. Однак Шамрай сумнівається в тому, чи складні філософські проблеми Хвильового вміщуються в ліричні форми, і він стверджує, що лірична форма мало підходить до таких завдань і «в закрутистих символах важко відшукати поезію». Усе це, на його думку, лябораторні експерименти, ніж твори, призначені для читачів. Не зважаючи на цю радше негативну критику, треба сказати, що поемі не бракує справді поетичних місць, згадати хоча б вирафіновані поетичні образи і звуково майстерні місця, як ось «заколяритурулася кольорами веселка», «кучугури закучугурилися» або такий пасаж:

*Над країною, над пшеничною,
Жовтоцвітною, голубиною,
піднялись списи димарів...*

*Пішли по луках перегуки,
полинула луна —
аж до самотнього млина,
полинула луна.*

А проте в цій поемі протиставлення індустрії-комуни селу-традиції — мало переконливе, особливо в спробі синтези, мовляв, «ми є ви, але з іншим змістом». Навіть з комуністичного погляду тут немає ясности, бо ідеєю комуни був і є серп і молот, а не заперечення першого другим. Мабуть, сам поет спостеріг нелогічність і шкідливість цієї антитези і не дав цієї поєми до своєї збірки.

Друга поема — «Зелена туга» — викликає насамперед запит, який має бути її справжній заголовок. Так надруковано в «Шляхах мистецтва», але М. Плевако у своїй **Хрестоматії нової української літератури** (Харків, 1927) у бібліографії творів Хвильового подає «Зелена туча». Відомо, що часто трапляються сплутання рукописного «г» з «ч», тож та друга назва здається більш правдоподібною, крім цього сам Хвильовий міг зробити цю справку для книжки Плевака. Проте з самої досить великої (чотири шпальти чвиркового формату) поєми годі з певністю збагнути про що мова — про тугу чи тучу. Поема починається рядками: «На передодні злив, сумніву голубого...», згадуються «дощі і мряка», але далі йде мова проте, що «серце стогне в тузі» і «у тьмяній тузі умру». Сам епітет «зелена» тут нереальний з одним і другим словом, але в тій поемі є ще «зелений кінь», наче на середньовічних вітражах Шартру, де є зелені і сині коні. Очевидно, поет їх не бачив, але одне і друге доводить, що дороги людської фантазії — незбагненні.

Щодо змісту тієї поєми, то в ній цікаве те, що поет згадує там своїх друзів Володимира (Сосюру), Михайла (Йогансена), Валеріяна (Поліщука) і Коряка (цього за прізвищем), а теж нотує дещо з географії Харкова — Благовіщенський базар і Московську вулицю ч. 20, де було «кубло поетів». Є в цій поемі деякі особливості хвильовівського надреалістичного слівництва — «запаштетився гул», «за-

тротуарене повітря», як теж зайві у верлібрі покалічені слова: «м'ні, м'єї, м'чі (мечі)», Поема має дату «березень 1922», отже ще в часі формування другої збірки. Чому вона не увійшла туди, не відомо.

Давши загальний огляд поезії Миколи Хвильового, кілька слів треба сказати про мову його віршів та ті правописні зміни, що їх уведено в передруку тих поезій. Відомо, що мова Хвильового — жива, експресивна, повна жаргонних висловів його оточення, в тому й русизмів, — завжди була відмічувана критиками як не надто чиста з погляду літературного. Проте всі ті мовні зриви були характерними рисами не тільки самої доби, в якій нові мовні правила щойно устанавлялися, але й індивідуальними рисами стилю нашого поета. Тому читач знайде в надрукованих поезіях такі русизми (часто в стилі котляревщини) як «музой», «без преній», «ворязі» (вор - злодій), «по-кошаччі» тощо. виправлено тільки правопис таких слів як зіма — зима, інші — інші, релі — релі, міні — мені, лихтар — ліхтар, розпатланий — розпатланий, сістема — система, льється — лється, ліризм — ліризм, сімфонія — симфонія, зорь — зор, згорнимо — згорнемо, окіян — океан, рилля — рілля, іржи — іржі, мачюха — мачуха, скаучав — скавчав, склизький — слизький і чимало подібних. До цього треба сказати, що обидві збірки поета були видані тоді, коли друкарська справа в Харкові не була ще як слід налагоджена. Наприклад, в обидвох збірках немає літери «іі» і скрізь треба було переробляти «іі» на «її», «моі» на «мої» тощо. Крапки, що з вини автора (або друкаря) не раз були зовсім поминуті, або де інде замість трьох було лише дві, або ж численні три крапки спочатку рядків приведено до порядку. Вичисляємо деякі особливості правопису Хвильового тому, що вимова типу *міні, іржи, сістема, лихтар* могла відбивати діалектні риси околиць, з яких походив поет. Уважливий читач також спостереже, що там, де можна схопити правильну ритміку, Хвильовий наголошував сумнів, вирій, що сьогодні вважаються галицизмами.

Як уже згадано вище, Хвильовий мав досить самокри-

тицизму для розуміння того, що та поезія, яку він творив, романтична в основі, — за влучним окресленням С. Єфремова — «роздвоюється між романтикою і занадто тверезими вимогами життя». Він бачив, що поезія модерністична і та, яку називали пролетарською, в тодішніх своїх осягах не могла рівнятися з поезією неокласиків і формально з ними споріднених символістів та неоромантиків. Тоді вже був «Плуг» П. Тичини, були відомі його «В космічному оркестрі» (1921), «Харків», «Вулиця Кузнечна», «За всіх скажу» (1922) — твори, що згодом, 1924 р., появились у збірці «Вітер з України». Була вже «Антологія» М. Зерова (1920), «На березі Кастальському» О. Слісаренка (1921), «Земля і вітер» П. Филиповича і «Синя далечінь» М. Рильського (обидві 1922). Хвиловий відчув, що самого його революційного ентузіазму — мало, що треба ще «досвіду багатьох віків». Маючи, через воєнні умови, доривкову освіту, але всебічно начитаний, він не міг не цінити «професора» Зерова, він зрозумів, що пропагований партією масовізм в літературі — це лікнеп і агітка, а не справжнє мистецтво, яке він схарактеризував згодом як «специфічну галузь людської діяльності, що намагається задовільнити одну із потреб духу людини, а саме — любов до прекрасного». Отже, сам інстинкт казав йому покинути малопродуктивне віршування і перейти до інших жанрів літератури.

Але — не тільки літератури. Революція, точніше — червона революція — почала для нього втрачати свою атрактивність. Він усвідомив собі її виродження в багатьох явищах — передусім у зрості і спотужненні старого, як Росія, всефедеративного і вже почервоного мішанства, яке щораз більше набирало традиційно-імперіялістичних рис. Він спостерігав відроджене культивування вже нового — червоного — малоросіяництва, а в культурі — намагання заступити якість кількістю. Все це вимагало відповіді, реакції прямішими, ніж поезія мистецькими засобами, які, силою умов, щораз більше електризувалися політично. Тож Хвиловий міг уже дивитися на поезію як на пройдений шлях.

Нова його творчість, його блискучі новелі і справді революційні памфлети, як твердить критика, сколихнули українським загалом як ні один виступ від часів Шевченка, — це була дальша консеквентна діяльність боротьбіста, отже, людини ідейно-політичної структури. Але та діяльність належить уже до іншої ділянки, що не входить у розгляд у цій статті. Тут дано огляд його поезії, і на тлі його доби, і з погляду, як на неї, більш як півстоліття згодом, задивляється сучасний критик. Та критика нічого не приховує, бо єдиним її завданням було пізнати складну істоту Хвильового, поета і людини. Та критика може комусь здаватися подекуди надто суворою, проте, як би не ставитися до його поезії — не має сумніву в тому, що вони є важливими першими творами одного з найвидатніших письменників України і що серед тих творів є речі, яким належиться слушне місце в кожній антології української поезії.

Святослав Гординський

МОЛОДІСТЬ

□ □ □

О, рудні, ваше свято,
Вітайте жебрака
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.

Цегельні, цукроварні
Хапайте неба смак —
Ківші несучи з броварні
І блискавку-маяк.

Родився я у клуні,
В степах мантачив сміх,
Виховувався в буйних
Просторах золотих.

Але колись заводи
Покликали міцніш
І я в лани, городи
Встромив забуття ніж.

Поручкався з телицею,
Коню, волам вклонивсь
І до заліза й криці
Хлопчиськом покотивсь.

І дні пішли за днями,
Себе я гартував,
Відкрились інші брами,
Інакше заспівав.

Тепер іду новітній
І лине буйний спів
Я вам, заводи рідні,
Несу вінок з огнів.

О, рудні, ваше свято,
Вітайте жebraка,
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.

СКЛЯР

Під пахвою у мене скло
Тихесенько дзвенить у скринці,
Дивлюсь — на обрїю веслом
Зоря гребе у східній криці.

Дружок мій любий — діамант
З кишені блюзи шулить око,
Ох, як він весело в туман
Застромить погляд свій глибокий.

Іду по вулиці, а скляр
Яскравко — ранок кучерявий
На мій дзвінкий крокує шлях
В палаючій і голосній заграві.

Один лиш мент — і діамант
Його і мій — веселі друзі
Назустріч підуть крізь туман.
І заспіває серце в блюзі.

Ах, я не маю досить слів
Намалювати ту хвилину,
Я потім довго-довго млів
І досі плавко лину — лину...

□ □ □

Не шкодуй, моя мила мати,
Що я степ рясний залишив —
Я говірку свою кострубату
Заплітаю в русявий кужіль.

Подивись в мої очі прозірні —
Журавині там ягідки:
Твому заповіту я вірний,
Як і завжди вихревий, меткий.

Ледве ранок тремтячий, рожевий
Оголити темряву підскоче,
Я, як сонце безкрайо веселе
На завод положу свої очі.

Не шкодуй, моя мила мати,
Твоїм серцем я всіх наділив,
Подивися на ранок мій радо
Після грому і зоряних злив...

ВЕСНЯНЕ ОПОВІДАННЯ

Гість-веснянка! Гість-веснянка!
І полетіло по покрівлі злото.
Ранком
Цвіте гльодом.
Ранком
Беру я квац, цебрайко
І по дахах залізних
В блакитній пісні
Розстиляю і розстиляю фарби китайку.
Гість-веснянка! Гість-веснянка!
Моя паланка
Червоніє...

До мене малеч, молодь... всі!
Коханко-сонце, потруси
Свої сріблясті ясні вії...
Малюю.
По даху мій квач пливе,
Пливе, пливе, пливе...
Чую...
Неначе поруч хтось зі мною
І ніби другий
Квачує іншою рукою...
Незримі рухи...
Стой!..
...І розсміявся раптом дзвінко:
То пензель — промінь золотий
В покрівлю заздро з чохом дзінькав.

ПІСЛЯ ГРОМОВИЦІ

Ох, нарешті!.. Прокотилась!..
Гармати грому в далечінь,
Нема хмарин важкого тіла
І бавиться, і бавиться відмолоділа височінь...

І лише іноді бабриські
Від блискавок — жарин
По обрію так низько-низько,
Неначе крила золотих пташин.

Басейну бовна бірюзова
Рядниною безмежно простяглась...
Живи! — сріблясте, вічне слово
Я чую в цей бадьорий час.

На тротуари жваві очі —
Калюжі викраїні там

Безкрайо, заздро і охоче,
Кравець я, по бульках-голках.

Цей ясен зовсім збожеволів —
Нащо прискавкою? не мить!
А проте промінь ще не кволий,
Як прас по змоклі побіжить...

Не витримав, хапнув сорочку
І голкою стьобнув притьмом
І ниток білії рядочки
Вперед, вперед! бігом, бігом!..

□ □ □

Мліти в полум'ї вік, без кінця
По машинах очима плигати,
Верещать, як мале порося,
Все полапати, пізнати.

У обіймах гартованих днів
Розправляти залізнi м'язи
Повну діжку червоних огнів
По шляхах і по стежках носити.

В краєвидах сичать, шелестіть
І сягати відважно вперед.
Шлакiв золотом світ запалить,
У повітрі хапаючи мед.

О життя, громострільний коваль
І ти, кузня — земля громовиць,
Я, ваш син — хуртовина і сталь,
Ваша міць.

СОНЯШНА ВАГА

Рудії соняшні м'язи
В обіймах міцно тиснуть-тиснуть...
Але вагу я цю носив,
Як сурма срібноструйну пісню.

Гнідої спеки оберемок
Лежить у мене на спині,
І в далечінь неначе йдемо
З тобою, золотий паліє.

Куди? Навіщо це!
Лиш би туди, за обрій чалий...
... Я вдарив ще раз топірцем
І грюки лунко поплигали.

ШВЕЦЬ ПРАЦЮЄ

Цок! Цок! по цвяшках
На підшві стежки дві
Це я вам —
Чобітки.

Не дивіться, що я плюну,
Розітру, як скло блищить
Ах, який, який я юний
В цю веселу мить.

Аж по лікоть голі руки:
Праця в хаті, а важка...
Цитьте, йдуть до мене з бруку...
Цок-цок по цвяшках!

Пальці правої в живиці —
Сучу дратву я, шарпак,

Але очі — зоряниці,
А на серці — мак.

Віск пролинув
Раз і... два...
І зігнув я знову спину —
Пара буде ще нова.

Шило в шкіру зашив я,
Дратва шиє, шаркотить,
Шашель в шварі... Шив я, шив я,
Швидко в шевні все біжить.

Раз-два! Раз-два!
Пара буде ще нова!
На колодці маю чобіт.
Прошу тих, хто з смаком робить,
А я знову дратву в руки,
Потім цвях, а далі... стуки...

Цок-цок! по цвяшках
На підшві стежки дві —
Це я вам —
Чобітки...

ЩО НАМ МОРОК

Там, де вітер
Лепетень
По підметах спорохнялих,
Коливились
Златовіти —
Йшов новітній день!

Гей! сідаймо всі на релі
Гайдабурити гайда!...

Морок, смуток? Я веселий —
Молотка дзвінкий удар!

Тіні —
Зникли. Вечер синій
І — кривавий...
Що мені?
Я до цього також звиклий,
Як до мене тьмяні сні.

Уквітчали
Небо зорі...
Зорі списики у простір.
І сьогодні, як і вчора
Морок хмуриться від злоти.

А у мене біля серця
Сиза горлиця туркоче,
Серце з ретязя зірветься,
І голубку залоскоче.

Що нам морок, що нам смуток?
Ми йдемо — наперекір.
Ми — весни найперші гуси,
Наші дні — червоний вир.

БІЛЯ КОКСОВОЇ ПЕЧІ

В коксовій пічці моїй,
В лютій палкій завірюсі
Спеки шеленої рій
Метушиться...

Друзі!
В хвилину цю життя гойдає,

В грудях живець тремтить, плигає,
Мрії, як ті зоряницц,
В повітря стрілою
Серце колотиться...
Колотиться...
Б'ється
І за горою
В травах крицевих пасеться...
Лопату беру я
І в пашу... вуглем!
Годую, жартую
З веселим огнем.
І ніби той дощик, що в спеку на мить,
Вугілля у пічці хрумтить, ляпотить.

Парує... Парує... не вірте, що дим,
То чорний родючий простягся килим,
Каміння — жарини —
Агати, рубіни,
І небу подібна лежить бірюза,
Правіш діаманти
Смарагди, сапфіри,
А там аметисти
Й ранкова роса...

.
І ніби сам —
Я весь в каміннях,
І ніби цілий світ
В коштовній зоряній короні
На сонцетроні
Горить, тремтить!..

МОЛОТКИ

Витанцьовують, сміються
Дзвінко, дзвінко молотки

Про весілля революцій —
Цоки-цоки-цокотки!

Міх задихався, не встигне,
Важко — міх! — зідхав...
Грюкотіли десь машини,
Я з товаришом кував.

Іскри бризками повсюди
І нема,
Кузня їх вгорі закруте,
Проковтне пільма.

А у горні шаруділо
Листя золоте:
Дух міхів підняв на вили,
Віником мене.

Ну і день! Сорочка в піні
Візерунки на спині,
А в очах перстніє синьо,
Як у червеньові дні!

... Тільки це згадав, як танки
Знову в танки молотки
І виспівують про ранки:
Цоки-цоки-цокотки!...

ІДУ Я ДОДОМУ

Вечір.
Іду я додому, на захід, в посьолок.
Плечі
Болять.
І хмари по небу накупчилися в сволок,
Останній плями зорі миготять.

Чогось повернувся, дивлюсь, над заводом
Посяно сотню зірок — ліхтарів...
Ой, що ж то, ой що то?..
Зомлів.

Радість буяла, а в шумний будинок
Від мене пролинув весни первоцвіт,
Бо й небо не встигло сірчанку розкинуть,
Як наші сріблястих огнів краєвид.

Іду я додому, на захід, в посьолок,
Мурашка по тілу і раптом в плече,
А хмара — чавунний, розпатланий сволок —
За сонцем русявим тече...

В ДОЩОВИЙ ДЕНЬ

Дошовитий день пільмою накривався
І плазував туди-туди, в кубло
І в спину встромлено нахабному ворязі
Раптове соняшне жало.

Сорочка зараз не співає
І лише згадую, як міх
Поліз в горно, поліз повагом
А відтіля — тріскучий сміх...

Нічого! Наче й не примітив:
І дощ і день як не було...
А проте, з неба сірі свити,
Щоб завтра сонце аж... гуло!..

УРИВКИ

I

В темно-синю ніч
Ми по драбині на спис.
Наша струмоч'я річ,
З нами на зоряний віз.

Вітер в оглоблі хмар,
Місяця ріг — дуга,
Грім один удар —
О, буревіє, шугай!

Хутко небесний килим
Блюзою буде весь
Буйно-залізний грім
Грюком отдасть честь.

Хочемо ще капелюх —
Онде Волосожар,
З різнокольорих дуг
Зробимо пояса шар.

Ми роздеремо ніч,
Задзеленчить зоря,
Наша біжуча річ
Лине туди, за моря.

II

На Марс! На Марс! В ряднині хмари,
Що суне з пащі димарів,
Під молотків міцні удари
Наш натовп вгору —
Летів.

Уже земля, як всі планети —
Як зірка оком у глибинь
А ми.. а ми що блиск комети,
У сферах сонця — голуби.

А там життя, там — не провалля
Країни інші систем других...
Наш пал туди, все вище, далі
Як фуга біг.

Сатурн горить, чекає натовп...
Чекай, чекай! до тебе ми —
Нас цілий світ, нас так багато,
Ми весняні, гучні громи.

І пал наш знову прямує в Космос
А наше серце — в гондолі злив...
Туди, в блакитні гарячі грози
Стрілою натовп —
Летів.

ДОСВІТНІ СИМФОНІЇ

ДОСВІТНІ СИМФОНІЇ

I

Аз єсьмь робітник...
Моя буденна блюза — що погляди сині коханки
...вмить помутніли від шторму
...в поглядах синіх коханки
стогнуть пороги
...в поглядах синіх коханки
в муках рожеві дороги.

Стрілець — той знає смак,
коли запахне перший вистріл
А ти весна,
ти затрояндила в повітрі млистім?

А то здивовано тополі
зашестять і
змовкнуть

А там, вгорі
неясно зашумує.
І от белькочуть над головою журавлі...
Ой, журавлі!..

А то з повітрям ніс веде переговори
І баско б'ється в ґрунт моя жага,
бо з кобилиці ллється сонце.
Я бачив ніжки під кушем
...бунтарка — кров: експрес на волі
Прохав і плазував —
іще! іще!

А обрій розплескав солодкий стогін.

Ах, я не зрівняю пахощі своєї блюзи —
ані з поглядом синім коханки,
ані з смаком першого вистріла,
ані з мукою в тих журавлях.

Моя блюза пахне —
вугіллям
... до гавані летіла хвиля
— віялом — а там розбилась
і потонула над морем.

Коли це було?

— Ат!

То — пахне моя блюза —
вугіллям.

Моя буденна блюза — і погляди сині коханки,
що вмить помутніли від шторму
...в поглядах синіх коханки
стогнуть пороги
...в поглядах синіх коханки
в муках рожеві дороги.

II

Зачорніло на путі,
а на серці синій смак.
Там на плесах за горами,
за горами на узліссі
задрімала осінь.

... А ми —
до брами йшли
з посьолку

... чи християни у катакомби?
... Середньовіччя сниться...

А там -
вже підіймався вгору гомін
і вже гуде, гуде і розсипається залізо
— до неба ліземо в задумі.

В списках... чи може над списками?..
круки заснули... стережуть.

А далі простір, фіолети,
А далі — далі трап
і води — води розплескались —
блакитного цебра.

III

Сонце! Засмійся у мій кошик!
Полоскочи моє блискуче долото,
як я замріяну далеку далину,
Полоскочи і їх (а з ними й я!)
оті поеми героїчні,
що викликають до чола віки-епохи...

Сонце! Я такий романтик, як і ти,
і до мого серця
завжди нового
свіжого, свіжого, наче липовий цвіт
босоніжки-феї — золото ліризму
під жаги зідхання
з криком!
з криком!
упадуть!

Сонце! Ох, ти, сонце моє!..
А все ж таки і ти захмарилось.
— Думаєш?
...Замислилося сонце..
Крізь повінь хмар, в глибині вод
замислилося сонце.

...Розтаборилась тінь
...Яка глибінь! Яка глибінь,
коли замислюється сонце.

IV

Аякс... Аякс...
Син чоловічий у стихії,
в гармонізації природи
Син чоловічий йде!
За кроком крок —
іде!

І сниться йому море
І сниться йому шторм.
А він такий похмурий...
Але він все поборе!
Але він все поборе!

Аякс... Аякс...
Під дзвони криці
і мислі-птиці
— понеслися.

...А із землі — піднявся гул...
Куди цей гук? Куди цей гул
великого із велетенських князя?

Я зачарований стояв —
симфонія досвітня — почалася.

КЛЯВІЯТУРТЕ

Клявіатурте розум, почуття і волю —
клявіатурте!

Шукайте метрополію свідомого життя.

Собака почуває проміння сонця,
а ти — о чоловіче — ти знаєш блиск
байдужих зор?

Кінцеві межі кучугурять
і вишкіряються з пільми,
а там нікчемність: атом-нуль
... Куди це вітер так війнув
з пільми?

Пустить по тирсі Арімана
свій гострий нюх!
Пізнайте все в віках і над віками.

Майдани в марності загрузли —
у калюжах
...не мітингуйте мій патос!
Бреде слизька і мрячна осінь.
Ми чули-бачили і вибухи і морок —
чи то сузір'я мріяли в снігах,
коли по рейках тихих семафорів
пливла зелена
фантазійна
путь?

А сьогодні ваше ізмарагдове слово
на чорта?
На чорта, коли нема молитви?
Кінь непідкований — негідний,
кінь непідкований по брукові не побіжить,
а ми хочемо —
без межі,
д'єх — без межі!

Молимося тобі, невідомість минулого,
сучасного і майбутнього.

Молимося мудрості і віку, і секунді.
Молимося тому, чого не знаємо,
бо наша молитва-жага все-всепізнання

Клявіатурте розум, почуття і волю!
Клявіатурте!

ТІНІ

В серпанках вечори проходять біля вікон,
за пічкою квилить сіренький смуток.

...Сьогодні дико...

...Тіні, падають тіні.

Свист нагая Гера,

Хлопці! Скоріш на коні!

Коні!

Коні!

Коні!

Жах.

Зав'юшилось обличчя кров'ю

...на ярмарці колись.

Чого ж ти, ніч, не сплянтувала брови?

Чого?

Темно, в голубих проваллях мряка,

Я казками снити захотів,

а небо найнялось напевне плакати...

Старчихою — торбинка з сухарем,

із зморшками турботи на чолі

звернула доля на тернисту путь

А там,

а там

уже ідуть
 ідуть
 ідуть.
Куди?

Інтимно так колись приплили і відплили
Плескалися моря... ой, човен мій норець!..
Тоді пурпурила і розлилася повінь.

... Тіні, падають тіні
Свист нагая Т'ера,
Хлопці! Скоріш на коні!
Коні!
 Коні!
 Коні!
Жах.

МИ

Ми проходили повз шахти...
Ми — любовниця і я.
Сонце грало на сопілку
грало липко на сопілку —
ліденцеву.

Я за руку її взяв
й наші очі упірнали
в легіт.

Ах, як легіт засміявсь
і бузково і тендітно.
коли дзвінко біля серця
на пляшках хтось вибивав.

І звернули ми на стежку
... чи то в сонце увійшли?
— Розкажи мені, соколе,

про світанок?
...над криницею світанок,
а навколюшках бори.
Метушилася заграва:
в спогад бив прозорий шлак,
Леопардило м'язами —
...Я як криця був міцний,
а вона тополю знала
що, струнка, весніла десь...
Ми проходили повз шахти —
Ми — любовниця і я.

□ □ □

Подивись на крицю — потонули очі,
В криці пророкую про останню ніч,
Докує зозуля — і замовкне в нетрах
І шугне в кошару по кошачі шум.

Розплети задуму на полотнах сонця
...Хочу божевільно, хочу через край,
Бо в сонця далекі за Шляхом Чумацьким
Кинув хуртовинно поклик золотий.

Снив я в кочегарці — на жарині погляд,
Сумував лосунем в лісі восени,
Як ховався місяць в пелюстках світанку
І так тепло сіяв діаманти схід.

Розплети задуму на полотнах сонця
...Хочу божевільно, хочу через край,
Бо в сонця далекі за Шляхом Чумацьким
Кинув хуртовинно поклик золотий.

НА ЦВИНТАРІ

Цвинтар. Шелюга. Хрести.
Братерський спокій

Тут.

Цитьте! Прислухайтесь!
По сходах угору все вище і вище,
Неначе сама невидима доба
На темне підбанне високе горище
Теленькати лізе дзвонар.

...І раптом --
гармати, тріск кулеметів
і вереск в блакить:
— Нема неба
Нема!
Єсть —
Бороть — ба!

ПАМ'ЯТІ ГНАТА МИХАЙЛИЧЕНКА

Із клясою громів
твое життя —
«роман блакитний».
Товаришу! сьогодні ми всесвітні,
безсмертні, як життя
і вічні, як простори...
Не згорнемо свій стяг
і ще раз вдаримо об землю «вчора».

Шопена в спогад лиш на мить, —
не домовина кличе — домна.
Товаришу, сьогодні ми
в літаврім «дома».

Загинув ти, а там...
Та не сконає марсельєза
Лишень в борні, лишень в боях —
І ти і я.

Він чує нас... блакиття хвиль,
Ах, на хвилину в тугу чола,
а потім біль — в провалля біль
І ще раз вдаримо об землю «вчора»!

СМУТОК

В зелених композиціях сьогодні ріс,
а потім довго з корпусами
з міськими корпусами розмовляв.

І руки бліді, наче місяць
...його, його далекий сніп!
до мене геній простягав:

— то Леонтовича зелений,
зажурний, як осінній дощ.

Журба, турбота і сум, і смуток
вклоняюсь вам!

Люблю у полі, на могилі
стояти в вечорах
і прислухатись і молитись
тому, що там жевріє ледве,
коли далеко на селі
перекликаються собаки.

То в композиціях зелених
росте мій дух
— гармонія істоти.

...В зелених композиціях сьогодні ріс...

ЗА ОБРІЄМ ЗИМА

Посьолок на горі, а там — завод сизий.
На серці пелюстки так тепло-тепло: мак.
Вже одвірінькав птах свої жагучі меси —
За обрієм зима.

За обрієм зима, а лебедині крила
Не видно на шляхах — жевріє листопад,
Але і промінь-цвіт не намантачить рала —
Захворів у степах.

Добраніч! У вирій ми, гуси, простяглися
За вами й я туди (вовтузиться сумнів),
І завжди так в житті: до сонця несемося,
Лишень затихнуть десь його палкі пісні.

Лосунем поплигав вітрець жовтоосінній,
Росте на думці дуб з голісіньким гіллям,
Гудок. Товариші ідуть, як франкмасони,
І на спочинок теж задумливі поля.

Мовчазно. Шарудить лишень змарніле листя.
Похилий пес пробіг через сумний байрак...
В якій гармонії я дочекаюсь гостя?
За обрієм зима...

ГОЛОД

Обгризли дерева за повіткою коні,
Гаряче дмуха вітер в степ,

Кублиться по шляхах і по оселях стогін
Жах росте.

А сонце нагартовані язики гостре,
А сонце в рослину смертельні ножі.
Гинуть у тузі тремтячі роси,
Розпука біжить.

Мандрують на бездоріжжі халабули,
За ними стежить журний риц,
А на горизонті в фіолетах закутий
Конає спечений грім.

Збентежено дивиться неосяжна блакить
І одшвиляють блідоволосі дні,
За повпкою голови собаки
Доїдають торшії гвій.

□ □ □

Моя золота береза
зажурно дивиться в вогку імлу.
О де ви, де ви, зелені плеса,
моїх розборонених дум?

Вчора доходив до тропіка
і в палкучих просторах занашював душу,
а сьогодні я, кучерявий хлопчик,
до льодового океану рушив.

Собакою буду верещати.
ніби тицель мене в нехвищці обісцьки.
Я пручатимусь не хочу за грати,
не хочу!

Піду я у робітничий квартал,
заховаю там слизький сум...
Ах, яку я важку вагу,
біля золотої берези несу!

ПАВЛОВІ ТИЧИНІ

Кохасмо залізо й мідь
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.

Нарешті ранок забуяв,
Країна зорі має.
Списами, шаблями в боях
Ми з неба їх здіймаєм.

В пилу вонтузимось щодня —
Квітки нехай в долині.
На революції конях
Сконаєм у борінні.

Наш кінь реве, копитом б'є,
Подібний завше бісу,
І панцир радості кус
Новий коваль залізу.

НАРОДНА ПІСНЯ

Ой зацвіла напороть
зацвіла,
на Купала в темряву
між дерев.

А у лісі реготом
лісовик
прокидає шелести
і жахи.

Ох, як хочеться, хочеться
взяти скарб —
ті червінці-блискавки
під дубком.
В позолоту кралею
увінчать
це життя сучасне,
що скиглить.

Ой зацвіла папороть
зацвіла
Та не в казці жити нам,
а в борні!

□ □ □

Битими шляхами побитими
буряк рясно поле вкрив...
рипіли вози, гарби —
йшли: час вів.

Співали пісні голосно,
а на розі висвистував димар.
Далечінь вабила, вигравала
(кольорами фортеці).
а позаду обізветься
пільма.

Та невже то, братці, нема далі шляху?
Та невже то завше золотес поле?

Ой ти, моя чорнобрива воле!
Тільки далі шукати тебе..
Тільки далі!

І в душі захлюпочеться дзвін.
Молотки! Молотки!..
Далі! Далі!

□ □ □

На вулиці Свято —
у вікнах дівчата
з хлопцями заводськими
ще й за рученьки взялись.

— Ой, куди ж ми йдемо,
парубки кремезні?
— У завод! У завод!
— Ой хотілось любії
на лани широкії
в квітах поринать!

— Ні! Туди не хочемо
що-на! завовтузились —
ми йдемо кувать...

Одказали хлопці
й потягли за рученьки
молодих дівчат

І затихла вулиця,
де оселі туляться
до повільних хвиль.

А на брамі мрійними
золотими дзвонами
проросла блакить.

□ □ □

У полі голосить мати
Така худенька мати в зморшках,
А на душі у неї волохато,
І одцвітають синьоокі волошки.

Дивиться на шляхи жакні -
Завели її сина Оленька...
Ой, ви заводи й шахти
Буду я з вами без веселки.

Які ж то, які ж то тайни,
Крають матірне серце
І коли ж її син розтане,
Як голубка, що у височині в'ється?

Не розуміє матуся що се,
Коли рух до офіри прийде
І голосить, худенька, голосить,
Я той старець-вигнанець Овідій.

□ □ □

За зеленим гаєм
покотився стріл

Хмари зграї
Дим.

Тумани у лузі,
по ланах.
Нубо ще охмарте —
— Бах-ба-бах!

Розстріляли поле,
розкидали цвіт,
а бандура в зорях
у руці.

І криваве море
бездоганний сміх
налива повітря
фарбами весни.

Ще раз покотився
від гармати стріл...
тікає морок
стовбурами... дим...

СЛОВО ПОВСТАННЯ

Слово «повстання» тасмне
Чув я, як в тирсі давно
Вечір збентежений, темний,
Скиглив повстання зерном.

В грудях на серці зростала
Хвиля бурхлива — живець,
Подих скорботи невдалих
Здатний не був вже на герць.

Також схопив я повстанця
В жвавих ланах громовиць,
Чув я повстання в зідханні
Кволих байдужих телиць.

Щось ще гойдається в думці —
Що? Небезпека, не варт?
Солодко вмиць перегнутися
Щастя підхопити вжарт.

Слово «повстання» палюче.
Блискавка грізна, зросло —
Бачиш, як певно, жагуче
Світ обгортає крилом?

ТРІОЛЕТИ

I

Маковіє чайка на воді —
То на сході проміння гуде,
Щоб покласти в колиску людей —
Маковіє чайка на воді.
Всесвіт хворий, хвилюйся, радій —
Се спаситель до тебе гряде...
Маковіє чайка на воді,
То на сході проміння гуде.

II

Мандарини із Мальти везуть
І у фуру впряглася зоря...
Зникни геть, на майдані бур'ян —
Мандарини із Мальти везуть.
Хто це крапа осінню сльозу?
То п'ятьма шкереберть за моря —

Мандарини із Мальти везуть
І у фуру впряглася зоря...

□ □ □

Стовб... Стовби...
Кабель переплітається над землею,
Переплітається.
Шлях,
Брук,
Гук.
Леємо і шукаємо щастя
Голубиною,
Навіть місяць блідолиций
Зрнить...
Стрункіш прискореним кроком,
Оком!
М'язи накрийте,
Легені в міх!
Тріщить під силою гromовиці
Старий дуб...
Стовб!
І кривавими солдатськими багнетами
Розпанахало негрів.

□ □ □

З одного боку посіпаки, продавники, кнурці,
А з другого мерці,
Або не хочуть до нас іти з блакитним словом
О, де ж ти? Де ти, златоустий
Співець індустрій?

Від цукроварні, що леліє
Ряснозелений погляд поля,
До рудні крок.
І потихеньку туди, під браму...
Мамо! Мамо!
Ми вже не бачимо твоїх квіток,
А наші груди хочуть ласки...
Ох, ласки-казки
Про життя прийдешнс.

Послухай, весно гуртова!
Наш потяг в небо не погасне
Він — спіле сонце у жнива
Того й чекає забуяти,
Як після дощику рілля...
Та хто ж візьметься оснівати
Закинутих хохлів в Донбас?

То ми до вас, кохані брати —
Бо з музою одружились вже
І з вами підемо туди —
За обрій.

АХ, ЯК МЕРТВО

Ах, як мертво навкруги, як мертво,
Запеклися на залізі уста іржі,
Пеленає революції мовчазні жертви
Моїх думок розпатланий кужіль.

Застигла тиша і скиглить
Круків примарною печаллю...
Невже не можна запалити
Тебе, заводе, хоч одчасм?

В зубах шматок у вальківниці —
Це рейка, й не родилась так,
А рот давно розкритий піщі,
Губою П'ятий не хитав.

Цвірінькає підлащія горобцем
І переможно небо тулиться до скла,
І навіть сонце тут несе яйце
І зимного і літнього числа.

.....
О, рогаль-лосунь
Синсблюзих мрії
Намантач косу —
Вітегострий ріг.
Не підстреле, вір,
Сагайдак руїн,
Там росте перій
І нема шишин.

Але мовчить застигла тиша...
Ах, як мертво навкруги, як мертво!..
Пеленас революції мовчазні жертви
Моїх думок розпатланій кужіль.

□ □ □

Коли куделить павутиння
В зеленій ятці й на корчах,
Паланка димарів убранням синім
Кладе на простір весь похмурую печать.

Корінно тхне у травні над бузами,
Садок нап'явсь близною квіток,
А батько миш із козубу звисали,
Землі шурляючи зацілес миго.

О тату, тату, хто більш тебе кохає?
Який дарунок я з блукання принесу:
Ти кожний день в устах огонь ховаєш,
А я його раптово тільки ссу..

Невже забляк той час годин у криці,
Коли котятком я в залізнім животі,
А потім вилізав з-під сивої спідниці
З овіяним лицем, кремезний і рудий?

Невже я загубив доріжку із посьолку,
Розтанув твій злунований гудок?
Невже ми все життя проклацаємо вовком,
Не вбачимо твоїх вогневих ягілок?

Чайма-димар в очах і мариться з скиглінням,
О де ви заводські, стрункі мої списи?
Паланка димарів убранням сизо-синім
Ховається в моїй закованій сльозі...

□ □ □

т. Сосюрі

То диму молоко душа на жито точить,
З телячих стійл йдемо в шатро сталевих днів,
Маячить шлях один й не підуть наші очі
Ловити злота цвіт, блукати по стерні.

Бузок дзеленькотів про садові заводи,
Дзизкучий дзиз опік в ту мить змарнілий зір.
Коли заліз в твій спів — у мед золоторотий
Й зазнав, які пісні везуть твої вози.

Та як же хороше гуртом зорю кохати
І мити їй в ставах волосся блиск рудий.

А з днем новітнім йти — з цим півником чубатим
По пахошах життя у зоряні сади.

□ □ □

На мінори розсипалась мряка,
І летить з осики лист,
Але серце моє не залякло,
Не замовкло, бо я — комуніст.

І іду я дорогою, вітром,
На долоні у мене зоря,
Завтра маю пільму освітити
У тайзі, у морозних зирян.

І ховаю в курначчя генія..
Це — не Будда, не Магомет, не Конфуцій
І не приймете ви його без преній,
Бо він із черева Революції.

А на дворі, «memento mori»,
Тротуари бредуть в журбі
І вистукують — чуєте? — скоро
Закришталяться й очі повій.

Та не зріжу собі я голову —
Залізник я і чути мій гук,
Краще вмить спинюся голий
на снігу...

□ □ □

Безмежно журнії оселі,
Ваш пильний погляд на красу

У пісні навіть і веселій
Ранений сховує лосунь.

Яка то скорбна далечінь,
Коли у присмерки під тином
Надхненні діви й парубки
Село колишуть, ніби в казці,
Своїм ойоканням лунким!

Жевріють спогади... про що?
Ох, повіль барв, не потопи
Жагучий потяг в безнадії
Степи! Степи!
Від вас степи, я!

БЛАКИТНИЙ МЕД

Блакитний мед до уст прилип,
душа — метелик колекційний,
приколена надхненням до небес.

Атени... ах! цікаво... ах!
Блукав і там над містом місяць
і до піщаних берегів
тріпотно кораблі тяглися,
а в щоглах кублився
уламок бурі.

Але не бігали тоді за гармонійними синтезами.
Не музиканили повітря
аеропляни.
Лишень увечорі шуліка
кружляв вгорі,
а біля нього метушились
тендітні ластівки,

що потім крапками сідали
на височінь.
Атени... ах! цікаво... ах!
Душа — метелик колекційний
летить ще далі, в міжпланеття.
Вже пролетіла спогад другий,
на третім раптом розп'ялась...
Чоло прострілене не жалом
веселки бджілки,
а журбою.
...Іа горлиць вона лежить
одну лиш мить,
а потім знов біжить, біжить,
біжить
покошувати мед,
блакитний мед...

□ □ □

Через переліт і байрак темний,
По лісах на поле й на місто
Продираються в світлі таємнім
Майбутнього зоряні вісті.

Під стріхами забрякотили симфонії,
Задмухала бужкова меса,
Проколело світові гони
Гострими гармонійними лезами.

Швидкуйте ж, розперезані товариші.
Бабахкайте, бийте в бабухатий бубон,
Рубайте, рубайте прокльонів гуджі —
Нубо!

□ □ □

Підвівся день. Уперся в небо.
Зідхнув так соняшно на світ,
Пролляв червоною фарбою
На сірий, тоскний краєвид.
Чи кров'ю може? Може кров'ю?
Але життя тремтить любов'ю,
Здоров'ям пишним квітнуть всі.
По діамантовій росі
Йде чоловік.

□ □ □

На кучугурах минулого
Повстав спогад — соняшний промінь,
Задзвенів крик у повітрі фістолою
і похмурились золоті брови.

То не крики я чую, а зойк...
Ах, лани зблідлі до смерті!
Серце плигає раненою козою.
Осінь.

□ □ □

Я із жовто-блакиття перший
На фабричний димар зліз.
Журавиних пісень моїх верші
По цехах розставляю — скрізь.

Годувала мачуха-недоля,
Збайстрував мене батько-кукіль...

І до тебе, матусенько рідна,
Моя крице, прийшов звітіль...

Низесеньке тобі вітання
І уст моїх вишневий смак...
Нових хвилин підняв меляник,
І з ним — вперед!

По великих шляхах, по майданах,
На бруку міцнім і гулкім,
Ніби з огнищем на Купала-Івана,
Я плигаю, плигаю з ним.

Біля мене метушаться, труться
Скалки від розбитої пляшки,
І співають теж революції,
Зідхаючи у минуле важко.

Тільки ще у кізячім царстві
Під вівсяних ланів лепетень,
Догоряючи ледве хвилясто,
В домовину веснянка бреде.

□ □ □

Зі святами тобі упокій,
Я кохав і тебе, як зірчанку,
Повивав пелюшками мрій
Життєздібности кволої ранком.

Бачу розпач і плач дерев,
Коли росник до тебе підходе,
Та даремно, вже сонце оре
Цілину на інакші городи.

Не розчеше чорний нар
Борона мойого надхнення,
Не піду я блукать по стінах
І ловити струмки-теревені.

Ох, ти сонце, блискучий кран!
І у нас верещить у заводі,
Тільки має чорнявий жулан
І по іншому котить.

Так співай же, сурмо, в цех –
Я із жовто-блакиття перший,
Уловись, синсблюзе лице,
У мою журавиную вершу.

ПОЕМИ

В ЕЛЕКТРИЧНИЙ ВІК

Красномовного мудреця Бояна
в хуртовину
промайнула
тінь.
І обіжно на подій екрані
фаркнув люкс.

І читали:
Стени Залізняка і Гонти,
а назорі —
гайдамацький рев.
То ведмідь блакитноокий
біля твоїх дверей.

Гляди ж, щоб думок анемона
на релях не закурявила лист,
бо тендітне досягнення гроно
упаде на траурні ризи.

І молився я:
Отче наш -- електричної системи віку!
На твоїх крицевих віях
запеклася маюбуля сльоза.
Твоя напруженість воліє
на патлах буйних днів
провести лябіринти смаку.
Да святиться --
твое ім'я.
Да буде твоя непохитна воля
там --
на землі,
як тут
в заводі.

І глузували над святим святих,
і в сміх
підмішували кал.
Вони не знали тих доріжок
І шлях той бурьовий,
що нас виховував
тримати руху стяг.
Їх розуміння, що порожній
у діжці звук.
Їх приборкала тирса, поле,
і шелести журби,
а клуні рип колись повісив
життя їх на снопи.

І казав я:
Покиньте мріяти мертвим!
Давайте, посолодимо сучасний мент.
Ви хочете, мабуть, жертви?
Так і я ж хочу!
Чуєте?
Ах, не варт!
Вас розбуркає лишень Марат.
А я (я не покину ранок!)
і ваших і своїх дітей
уберу у віяло фазана
і поведу в майбутнє.

І

А вчора степ шумів...
Ох, як метушився степ!
Чекали у місто гостей
троглодитного віку.

Тулились до будинків
примари переляку,
десь скавучав собака,

а потім вив
на хмари.

Було небо повне, як вагітна сіроока дівчина.
Але була виснажена душа —
кинено її знову в лабети...

Ша!..

Серце моє, де ти?
Прив'язане на нитку
і мусиш під'агатити кров?
Невже воли і корови
кізяками нагодують їх?
Невже мукання золотої телиці
вартує ударів по ковадлові?
Ні! «Сила солому ломить»,
а їхня воля
за ґратами біляозерного виховання.

Ах, я знаю цю в'язницю.
У ній і мені — атому мільйоноголового тіла
було гарно гріться
на комині з жеврівшими колоссями.

Я згадую: волошкова тиша,
дзвіночки в вербах шарудять похило,
а легіт припоясав межі,
розпустивши бузкові крила.

Іржали десь на луках коні,
і так боязко було кинути голосівку...
Хотілось забрести до самих фараонів
і дмухати на нетутешню музику.

Все це я знаю... Має насолоду і
пелюшковий сморід.
І от на годину
у ланцюжку чоловічого життя
ви маєте ще раз посьорбати
отрути.

А я, як лаврик,
покину сад улітку під морозом
своїм зраним оком.
Хай! Я почекаю!
І брук мій — у глушінь, майдани
притаяться...
Я ж біля машини стану.
І ремінь заспіває про іншу перемогу,
про авіо часи...

2

І буде так —
я вмить скричу:
Гей, просторніш мені дорогу!
Це буде перший сказ.
За ним заспівають і перетворяться
в блискучу мантію
дійсности
казки утопістів...

Я не схотів бути Паде-Кале і Ля-Маншем
і роздирати землю.
Я хочу нести вісті
з берегів електричного царства.
Але я — не Гастів, не Маяковський,
не Єсенін,
я з української діжки беру хміль.
Я лишень (по персіянськи) пенід.
І кому ж, як не мені,
мисьль свою пускати амазонкою
в далечінь?

Я буду уїдливою нянькою
біля вас,
бо ви розіб'єте коштовні вази,
і будемо укупі плакати
ще один вік.

Ви розумієте мене?
Я — це фуга!
Во ім'я ваших —
Отця і Сина, і Святого Духа —
Я — ми.

Слухай, чоловіче:
Да не будуть тобі бозі другі,
тільки моє засмажене обличчя.
Це — не наруга —
це сердешна порада,
бо мені вклоняються не лишень
Дніпрові русалки,
але й океанські наяди...
Хто міжпланетних мрій
таємність розпутляє?

Я.
Я лоно страдниць-землі
в троянди уквітчаю,
а кров
і бризки мозку під мечами
перетворю в вино й желе.
А фаворити мої — бурі
гієні очі попечуть,
і потечуть
часів Адама ріки...

Ах, швидкувати б, заарканити
цю мить!

3

Степ замовк.
Мовчить.
Гризе наші виснажені крижі.
І я мовчу. І в цій мовчанці
ховаються зорі далекого-близького
і трагедія сучасности.

Вулиці примружили східні очі
і вийшов вчорашній тужу
з приватною ініціативою в кишені.
Чути на брукові крізь шум:
Ага!
Це до мене... Ну і що ж —
не повернеться Мойсей у Єгипет,
а сьогоднішній Прометей
умовно —
неприковано-прикований.

Одно зусилля в зусиллях вікових —
і вільний заспіває вільним.
А місто і степи
шпалерами пропустять
уїдливих пророків
до арки на тріумф.
Сплете вінки історія
з фіялок-сміхострумок,
і уквітчає шлях.

Вона ж примусила
іти
в прийдешне.
Вона ж поклала колючок,
бар'єри і паркани.
Вона! Це все вона!
І я, коли бракує палу,
сітчаю розумом
всесвіт
життя.
І глум, плювки
приймаю доброхітно —
офіра
це...

Ах, карнавальте свої оселі
і огадючте оазу міст,
я все ж упертий, хоч невеселий
і неосяжний бажання пляц.
Іду похмурий в крицевих дзвонах,
розтаборився по всій землі...
бори в задумі... ідуть колони...
бори — колони...
То я іду.
Іду —
по логаритмах —
бо вічний
дух
мій.

4

І в цю хвилину
вашого розгнузданого свята
стою біля машини
і слухаю пісню безмежности.

В руках румпель —
веду корабель машинізації.
І повернути землю
вже маю твердь.

О Архімеде!
Твоя сива голова прострілена
саявом.
Нашадок прадідів великих
вже скрикнув —
Еврика!
І із провалля літ
нова Америка,
Месія і Колюмб.

То —
Колектив,
заліза міць
і я.
і на минулого полову —
притьмом беркут — огня.

Цього і досить
А там, помалу в реп'яхах,
в мамуловатому коші
хтось прогремить —
Товариші!
І табуни проколе мрія
і глузд творіння.

І хоч вовтузиться блакитноокий ведмідь
і б'ється у бекет з погрозами пожеж —
і я бреду і ти бредеш
вперед.

5

Так споконвіку було.
Одні упирались з ганчіркою в руці,
а другі тяглися до стягу зорі
і йшли за хвостами комет,
горіх розкусивши буття.

І хіба посміє вічність
шпурнути в моє обличчя
докір?
Я почуваю, як мої плечі піднімаються
у височінь.
Я проростаю мудрістю, величністю
природи.

І не вам, льокаям склизької жабиної пристрасти,
зупинити мене!

Я вже бреду по мрійній вогкості,
по асфальтах прийдешнього.

Океани запінили береги
і мелодійно музиканять повітря.
Обшир —
до Оріона.

В моїх грудях товпиться
легкоморозний цвіт
осінньої турботи.
Мурашки золотої радості
плазують по спині.

І всюди бачу я
електрики блискучі очі.
І всюди чую я
прелюдію машин до людського життя.
А Україна, всесвіт —
в купелі боротьби,
і біля них — матуся неминучість.

.....
Так крок кривавий тисячоліття
свою одміряє добу.

Зідхне так легко людскість,
і під березами незгод
опороситься немовлям.

.....
Але ще довго буде степ
ревти.

Я знаю це
Не раз іще гостей
з звіриними очима,
що гірше татарви

часів перегорівших,
чекатиму до себе.

Хай буде так! — інакше і не можна..
А я в той час у електричний вік
ступатиму поволі
і в електричний вік —
прийду...

... На димарах похмурого заводу
і на полях, в шматках крові —
читаю заповіт.

ПОЕМА МОЄЇ СЕСТРИ

Весняні квартали.

Ріг.

Моя сестра повія...

Вечоріє.

— Беріть мене всі —
для вас

фльондра я.

В ліхтарях червоних

відблиски крові —

це юнача кров

— моя.

Йдіть на моє лоно,

лоно у квітках,

ззоріє в персах

в голову туман

... мріяв і гукав...

... мріяв і гукав...

Росте жага.
В заулках метушаться кнури.
Печуть, печуть жалами
Стьожки підфарбованих брів.
На банях церков присмерк.
В очах умирає день.
Конуси. Квадрати. Призми.
Б'є. Гуде.

Місто.

.....
Крізь корину землі,
у глибінь,
де гамула задихалась
важко,
ватажки моїх дум
побрели,
Сутеніло у надрах
... тім'я темряви
... глухо

І конало тремтіння
надземне
на мережці зідхань.
Два кроти із жагою
велетенського жаху
ссали кров один з одного
там.
То був герць за самицю
незрячу.

От нарешті один переміг
і пожер супротивника
хутко,
далі ліз у кубло до гарячого
тіла
і насів
Я на полюс летів!
Я на полюс летів,

де на кригу бамбули
з океану вилазили
злучка.—

... Чорноброва запашна самиця...
Я! кинула в нашу бурю радість
і на інтернаціональні позиції
положила свого серця шмат.

Тато мій сухітний робітник
(Пам'ятасте в огняній курделі?)
Думала про первістку весни,
дрімала на зоряній скелі.
Прийшла вона, метелиця-завірюха,
зашугала по кварталах темних,
і я вулична шлюха —
віддалась революційному темпу.

... Тепер —
ліхтарня гасне.
Тремтіння... Ранок...
Летять соняшні гасла...
Земле Кохана!
Скільки тих бездоріжних
доріг...

Підемо, товаришу, шляхом,
де купчиться над головою грім
і майорять прапори в очах.

Далеко, брести далеко,
багнети терору на путі
стережуть,
але під браму комуністичної
Мекки
З тобою, вітре, побіжу!

З тобою, вітре, побіжу
в діядемі червоного страждання.
Гей, ти, буржує!
Я дочка робітничого повстання.

II

В присмерках казарми.
Біля воріт червоногвардієць
 вартовий.
— Моє серце з вами —
я уже не повія.

Але боюся йти. Прислухаюсь
На моїй тротуарній душі сніг.
А в грудях лебеді ховають
свої берегові пісні.
І мріями на край світа лину
по дистанції нахабної мети.
 ... присідають минулого тіні
 ... за будинки хвости.

Підійшла. Знизила вії
... очі світової революції —
Ти?
Я!
І перейшла поріг
Біля мене вітер пробіг
і —
зник.

III

Мої рідні заводи,
 а під небом зимовим списи.
— До полків! До загонів!
 — Всі!
Я завагітніла зорею,

вже під ребром усміх лоскотав —
то на горизонті кублився
наш жіночий молодий світанок.

І пішла поперед усіх,
одгетькуючи міщанське щастя,
що так довго, безмежно довго
роздирало життя на частки.

... ..
Ой ти світе бурхливий!

Я вільна!

Я скину подвійну вагу
... Б'ються об мури хвилі,
а я на сріблястім хребті,
... Б'ються об мури хвилі —
бурі руді...

Слухайте — я Мадонна,
Спас унизу живота,
тільки у мріях на льони
він фантазійний злітав.

Слухайте — я — Мадонна,
плоть моя щира спіє,
син мій приїде — чекайте!
син, кучерявий Месія.

П р о к л я м а ц і я 1-а

Трудівниці всього обширу! —
до вас моя проклямація.
Візьміть мого протесту бунт.
Вам правди огризки сняться,
я чую, як зоряні віки гудуть.
Доволі продавати тіло
біля церковного і вашої сім'ї
престолу.

Дивіться: вже завесніло
на межах ясного кохання.

Це кажу я, колишня шлюха,
вам, проститутки без формальної
проституції,
бо мої жіночі рухи
причастились
до нашого визволення революції.

Я кличу вас — чуєте? — кличу!
Пірвіть ланцюги самиці —
ви будете вільні двічі
складати надхненні гімни,
ви будете вільні двічі —
нестримні!

Ви бачите там — метеори,
вони припадуть на груди...
Плюньте у вічі «вчора»
під гоготіння орудій.

... Це кажу я, колишня шлюха,
вам, проститутки без формальної
проституції,
бо мої жіночі рухи
причастились
до нашого визволення революції.

.....
.....

IV

.....
Уперті буйволи копитами баскими
одбили заклик мій — атака нанівсьць.
Але в просторах він летить, не згинув —
перед очима мерехтить нове.

Уперті буйволи — породження самиці,
повстали чередою на всіх шляхах,
заплуталась в віках свідомість — буйволиця —
— Махай!

І я... ах, згортаю крила,
примруживши себе, як сива далечінь,
у мозок уп'ялись шаленства стріли
і брязкотять передчуття мечі.

І знову я
сама.

V

Повз паланок м'єї муки
за сопілкою сумнів: —
над офірою тихенько
оксамитом темна ніч.
Грають лози-верболози
в зоряниціях запашних...
Я б хотіла так далеко,
де в веселці смолоскип.

Біля тину голубого
відкіля цей тічки рев?
Отерорте ж і кохання,
кришталева рветься плоть!
Повз паланок м'єї муки
за сопілкою сумнів.
Грають лози-верболози —
оксамитом темна ніч.

VI

Гей, херувими і серафими
усіх раїв!

Сідайте на оксамитові килими
в туман.
Ще прийде час
на вас.

Шугає, шугає курява.
Не революція — зима
... стою обурена...
...тьма.

Шугає, шугає курява
Він, білий сміх
...стоїть обурений
товариш мій.

Шугає, шугає курява
світи мете
...стоїть обурений
і ворог степ.

Гей, херувими і серафими
прокляття вам...
... Так інтродукція
в туман.

VII

Плоть моя!
в гареми атмосфер
несу тебе у чаші
з фабричних врат.

Ти заспіваєш
на синім пароплаві:
— Я не сама!
— Я не сама!
О вітре!
О любий раві!

Я перейду весну кошачу
і знову сміх свій намантачу...
О сине мій! О сине мій!
Я — Магдалина! Ти — Палій.
Удар смичком — я хочу з вітром...
...у вільний дух і плоть повірте!

Горить, пашить на небі кокс
і запланетився мій поклик.
Я вірю в сяйво Волосожара
і вже бредуть понуро вовки,
я вірю в електричний блиск —
і наречений кличе нас.
Я бачу —
вже здихають хмари
безцвітні маси.

VIII

Прокляття 2-а

Товариші комуністи!
Станьте зі мною поруч
і знову в сурми:
— Меч!
Іде мій ворог
буденний час
Лишень від вас
чекаю я поради
і оборони.
Ах, зоря моя так стогне — стогне:
піщаная пустеля без води,
Мій дух не запалив світанком тіло,
і тіло знову ссуть кроти.

Я ваша матір і сестра,
лежу у пристрасти
брудних обіймах.

— Ганьба землі!

Анубо крик в повітря:

— Повстаньте всі!

Наш дух не знав іще руїни,
там буйно рух ще не косив.

Гей, революцію для духа!

Так вам говорить
колишна

шлюха.

ІХ

Ще не видно нікого на тирсі
поза плесами соняшних вод,
і зажурний в провалля схилився
сподівання жіночого гльод.

На межі з запитанням самиця,
...Хай вам флюгером плоть буде.

— Я не хочу лишень окотиться,

— Я не хочу цього для людей

Хто з вас знає смак терору,
побував у безодні громів?

Я дивлюсь швидко льотним зором
не на сотні — мільйони миль.

Для мандрівника моря води,
гровищи, жах, смерчі —
для воскресшого тільки польоти
іще далі, туди, в далечінь.

Так навіщо ж на мить зупиняйтесь,
не сказати, що плоть, а що — дух.

Я сестра і скорботная матір
із журбою своєю бреду.

Та ні!

промайнуть синьоокі сни.

Але й не прокинеться ліхтарня...

Не забризкають мою спідницю

тротуари

під крапання осінньої мжички.

Не піду я віяти повією

по проспектах, по мостах.

Забита моя доля шлюхи

рухом.

Я дивлюсь на вас —

на вас, проститутки,

без формальної проституції.

І мені робиться так зимно,

як на розі льодової ночі.

Я іду тоді до брами заводу,

бо підсніжники нашої весни

запахнуть

в ранковім диму праці.

Чуєте заліза лязг?

Виковують нашу подвійну волю,

скидають з нас подвійну вагу.

...І нарешті заблакитніє органно:

— Радуйся, плоть моя!

Радуйся!

.

... Вільний дух спішить до плоті —

так синтез в істоті.

ОКРЕМІ ВІРШИ

EX ORIENTE LUX

Присвята Правобережжю

Громи... а може й не громи?

... вози у північ брукували,

і зїхали на ґрунт м'який...

Навіяв вітер тишу.

...тишу.

І гаснуть блискавиці.

Закольорурила кольорами веселка,

закрапала —

рудий

фіолетовий,

синій.

І от земля відчула

теплінь крокуючого ранку,

як в річці воду в дощ...

Зі сходу

... кучугури кучугурили там.

Зі сходу

струмкує дим.

Зі сходу горлиця летить —

на зяб!

Затріпотіла крилами

на зяб!

А я прозірний вийшов на Полтавську

на ту Велику Могилу

і —

— Е-гей!

— Сюди!

... ..

Над країною, над пшеничною

піднялись списи

димарів.

Тай зашуміла зелена туга,

заметушилася.

Пішли по луках перегуки,
полинула луна,
аж до самотнього далекого млина
полинула луна.

А з Криворізького
та Донецького
на степи, на поля Запорізькїї
голоси-гудки, ніби повїнь нот,
та скликали під своє шатро.

Чуєш, Дніпре?

...на сходї в сум вплелося світло,
вплелося світло — в сум.

...Коса.

Зї сходу

...кучугури кучугурили там.

Зї сходу

дим!

...клаптиками, струмочками
по голубих полях, з надхмарні,
забутим спогадом доби архейської
(перїод гнесїв),

клаптиками, струмочками...

Зї сходу

дим.

.....
Ми стали на ґрунт,
на ґрунт індустрії-комуни.

(А ви?)

І нас ніхто не переможе.

Ми захлинули простїр,
ї подих вітру (зї сходу вітру)
погладив нам долонї.

(А вам?..

Ах, бризни кров,
бо ми є ви із іншим змістом!)

Так знайте —

біля жердин горить мета,
як діамант в гушавині темряви.

Тримайте стяг міцніш
індустрії-комуни!

Не проза це, а пісня відродження!

Нас не сотні, а мільйони
шукають вищих берегів
цивілізацій

в різноманітних переливах
сопілок різних.

Тримайте стяг комуни,
індустрії-комуни!

.....
І зашумів у лісі потяг...

.....
То перший був.

...Галюциною я, чи ні?

Зі сходу

...кучугури кучугурили там.

Зі сходу

струмкує
дим!

ПІСНЯ З ТРАКТУ

Битий шлях. Життя.

Тюпали верхів'я

...тюпали, потюпали

— далі.

Похнюпливі коні поштові,

пісок і батіг в колесо.

...Чи то — передок, чи то — човен,
а хвилі-задума крізь сон.
Кажуть, була революція...
— Не знаю — я волосний...
Куди це мої коні пнуться
напередодні весни?
Куди це? Коні! Куди це?
...В вербах станційні огні
...З далиною станиця
...Думи мої неясні.
Нубо, мої любенькі!
Знову звертайте на тракт,
знову послухаю дзенкіт
під дрижулою цебра.
Коні, поштові коні!
Знаєте й ви про мету
пісню про верстви і гони
нам телефони гудуть.
...Битий шлях. Життя.
Тюпали верхів'я
...тюпали, потюпали
— далі...

1921

НА ПОЗИЦІЇ

Які простори

— Буревій!

Іду із лісу

— Буревій!

І сосни на узліссі стогнуть.

Рішуча ніч — і буде морок

і упаде на груди стріл

і відгукнуться Трансільванські гори.

Шляхи в тривозі (без шляхів).
А тут — потоки бук,
бук!
Так монотонно із-за дроту
...прокинувсь вартовий
...Які простори
 — Буревій!
Іде із лісу
 — Буревій!
І сосни на узліссі стогнуть.
Рішуча ніч і буде морок
і упаде на груди стріл
і відгукнуться Трансільванські гори.

1921

ЗЕЛЕНА ТУГА

Вівді Гутник

І

Напередодні злив
сумніву голубого
на кучері весни
я голову
кладу.
Хто не погас на зоряну дорогу,
а каравелі дум
в пустелю не веде?

Ах, пам'ятаю я
— повстання на Україні,
загнали, дзвін пожеж
— на барикади, — крик,

тривожні ночі, степ
такий як ночі синій
і армії на Крим.

Та все це промайнуло
і поклик
не сурмить.
І чую я, як десь скиглить минуле:
— Амінь!

І чую я... а серце стогне в тузі,
ах, що цей, що цей сум?
Це спогадів мара...

Я бачив, як лосунь
підстрелений у лузі
весною умирає...
Я знаю його біль!

Напередодні злив
сумніву голубого
я б з місяцем пішов
в заулки сірих хмар,
де на мільйони гін
зблакитнів горохом
і снить Волосожар.

Але та путь далека...
І завжди я в журбі
похмурий на путях,
а навкруги мене —
кублиться-б'ється мряка
і шмаття від життя.

Але та путь далека...
І темна-темна ніч,
і спогад, як лелека

в забутому маєткові
самотній заблукавсь.

II

Секунди, дні і роки,
а з ними і віки
у вічі вічності глибокі
здивились.

Скоро прийде квітень.
Зелений кінь
в імлі рожевій забасус
і золоті коштовні вили
положе сонце на стіжки.
Що ж я?
Я тихий, як озерна заводь.

І на журби моєї танки
скоро буря не підведе руки...
...Із персі свій огонь
— о люба, о коханко!
у мозок
кинь!

III

На Сумськи
запаштетився
гул.
На Московській
регіт.
А край міста
стогін
і я, колишній регент,
стою без дороги.

І знаю я тепер,
— о Валер'яне, о Михайле! -

чого зажурні ви
напередодні квітня —
дороги зацвіли
і в туманах зів'яли,
як стоси листя восени
досвітні.

і не присняться м'ні
оті пахучі ночі,
криваві і святі,
орлині, як орли.
А може... може так —
розірвана на клоччя
майбутнього мета?

І бачу я —
конають і вагранки
на степових полотнах гін.
...Із персі свій огонь
— о люба, о коханко! —
у мозок
кинь!

IV

Моя люба любовнице!
Підійми м'єї творчости дух,
положи у мої груди сонце,
заголи свої перса на мить!

Слухай —
шумує!
Слухай —
гримить!

Повінь прорвала греблю
біля млина.

Цілуй скаженіше!
На божевілья!
(На божевілья!)...
... За шелюгою
в заснулий вечір
пливе весна.

За нею вітер,
за нею гуси —
увесь вирій.

Коханко люба!
У тьмяній тузі
умру!

Моя люба любовнице!
Підійми м'єї творчости дух,
положи у мої груди сонце,
заголи свої перса на мить!

V

Контрреволюція!
Контрреволюція!
Контрреволюція

.
Товаришу! Товаришу крицевий!
Це ж я крізь мур важкий
вселюдської скорботи
в ставах прийдешнього
очима поринув.

Не кожний соколить,
не кожний в нетрях бродє,

а я у нетрі йду
за золотом життя.

Куди звернуся я?
Дощі! Дощі!
І мряка!

Куди дивлюся я?
— Запорошило,
— Ніч!

Крізь хуртовини
рев,
далекий дзвін на сполох,
дзвонар рятує десь,
а дзвони замело.

Куди звернуся я?
Дощі! Дощі!
І мряка!

І хмарний (цей!) заспів
самотньо закує:
в «Шляхах мистецтва» він
(о любий мій Коряче!)
— як в серце моє «неп».

.....
Контрреволюція!
Контрреволюція!
Контрреволюція!

.....
Ах, Володимире —
мій друже Слобожанський —
і ти, непевних дум —
«Володька в галіфе»!
В жовтневих снах я був
під шепіт м'єї казки

(— новій Україні ти —
червіньковий Орфей!)
І снилось мені так:
парує з луків кров'ю,
а луки — не степи,
не пчілка на устах,
і чуємо (не ми!)
шумує хмілем гомін
і кличе до повстань.

Волошки і пішли
(так дикі кози) — в місто,
а місто —
з піхви м'чі!
вже й цербер на шляху.
А далі — в далях дим!..
Гармати!.. Комунисти!..
І над землею —
гул!

І ще приснився сон
в Дружківці (там заводи):
ходив я на Дінець
в перепелиний день.

А потім вечір був —
співав мені про межі,
а сонце за лісами
сизіло на шляху...

І от в житах запахло,
запахло бур'янами,
а, може, й чебрецем —
не знаю! не скажу!

А потім по кварталах
посунулись комахи...

Комахи? — Я не знаю!
А по ярках — огні.

Запахло бур'янами...
Широкий степ — на гони...
Над вітром вечір — гони...
А по ярках — огні.

Шахтарські? Я не знаю!
Заводи? Я не знаю!

...І ранком я прокинувся:
димів квітневий ранок,
а на душі — журба.

VI

Секунди, дні і роки,
а з ними і віки
у вічі вічності глибокі
здивились.
І от по вулиці міській
проходжу зову я.
На бані ратуші
сковзається проміння
і нюхає кремезний брук,
гаражні пахощі моторів.

Затротуарилось повітря...
На Благовіщенський базар
поспішно кошики прямують,
на розі газетяри
«Селправду» й «Вісті» продають.
І скринька з цигарками
заплуталась між ніг.

А ввечорі на «Тоску»,
щоб знову було тоскно...

А, може, й на Московську 20,
кубло поетів.

А уночі додому...
Коли іду додому
...чи ліхтарів зідхання...
Та тільки мабуть люди
з голодної губернії...
А, може, і підїзди
в розпуці завивають...
і холодніс час.

.
І сняться м'ні
вокзали, ешелони,
загони і шляхи —
червінкові шляхи.
Кіннота в бур'янах
і чебрецеві гони
і оксамити трав
задумливих могил.

□ □ □

Співає тиша десь,
квітніс у просторах,
у мертвій шахті я —
затоплена вона,
а потім дзвін-удар
і от гудуть мотори —
то по Україні йде
електрики весна.

А потім знову кокс
і рейки й вагонетки,
вужькоколійки дух
(як у Карпатах сніг).
А на світанку хрест,
розіп'ятий на нетрі,

і за горбами смерть
й осінній пісні.

.....

Невже було це так?

А, може, то примара?

Не знаю! не скажу!

І пахне бур'янами,

а, може, й чебрецем...

а по ярках — огні!

...огні...

...огні...

Березень, 1922 р.

□ □ □

(На клясичні мотиви)

Прийде сюди, холодна вечірня,
де метелить, метелить одуванчика пух,
і запахне пожаром далеким, загірнім,
і тебе я згадаю на возі, в степу.

Упаду, упаду у розпуці на роси,
лебедино прокинусь туди, на вирій,
ах, із білих гречок піднялася осінь...
і на пасіку лине останній рій.

Чи це ти, чи не ти — золотії рамена
на устах огірок і баштан крізь туман.
Чи ти прийдеш, як осінь, коханко, до мене,
положу на рамено тобі діямант.
Зараз згадую очі — горлиці очі.
Кропива і тини і кілки в сум.

Під сорочкою груди, як дух огірочий,
і стрічки і вінок і гадючку-косу.
Упаду, упаду у розпуці на роси,
за серпневим баштаном не легіт горить,

то бредє по ланах у задумі осінь,
то в червінях загрузли бори.

1923

ОЙ, ЗАЦВІЛА ПАПОРОТЬ

Ой, зацвіла папороть, зацвіла
на Купала в темряву між дерев.
А у лісі реготом лісовик
прокидає шелести і жахи.
Як хочеться, хочеться взяти скарб,
ті червінці-блискавки під дубком,
в позолоту кралею уквітчать
те життя сучаснеє, що скиглить.
Ой, зацвіла папороть, зацвіла,
та не в казці жити нам, а в борні!

РОЗДІЛ III
РІЗНЕ З ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ
(Оповідання, нариси, коментарі)

ЩАСЛИВИЙ СЕКРЕТАР

Нещодавно група рецензентів літфаку ХІППО, критикуючи мої останні твори, заявила таке: «на жаль наша критика перебудовується гірше, аніж письменники». Я з цим цілком погоджуюсь. Розбираючи мого «Щасливого секретаря» ці ж таки критики з ХІППО запитують:

— «Навіщо протиставляти дві випадковості: в Харкові важливі громадські справи, в містечку умирає єдиний неповторний син?»

Для секретаря вугільного райпарткому важливі громадські справи в Харкові і справді не абияка випадковість. Величезна випадковість! Критики мають рацію!

Іще літфаківцям із ХІППО не подобається, що автор «рукою героя» пише «приїхати не могу». І тут вони мають рацію: вони ж бо хотіли, щоб героїчний секретар Старк «заплакав і поїхав його ховати» себто сина Вову, який можливо й не помре!), не зважаючи на виклик ЦК й «важливі громадські справи» — «Хіба він після цього «перестане бути відданим справі більшовиком»? — запитують мене вищезазначені критики. Відповідаю словами Майка Йогансена (див. його подорож у Радянську Болгарію):

— «Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти — очевидно вони мали рацію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправдати свою лінію — очевидно — неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію». Оце покищо й усе.

Останові Вишні

Це не має ніякого значення для особистого щастя, що на одному місці не приходиться довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на квартирі, припустім, товариша N, що партія раз-у-раз перекидає його із одного району в другий на ту чи ту відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаєте: «і все таки міщанства я тут не бачу».

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного району, але й не було в цьому жодної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив, і район відчував сильну потребу в доброму організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справу на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли в Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодого високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі

робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товаришеві Старкові мати досить таки величенький партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був одружений і мав чотирилітнього хлопчика Вову — надзвичайно симпатичну й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась своєю любов'ю до сина. В о с о б и с т о м у житті для товариша Старка існував тільки кучерявий «сміхунчик» (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то поїде до центру, то сидить у глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своїм Вовою мало не на півтора місяці. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була покищо жити на старому місці й чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно.

Іноді, сидячи в автомобілі, що ним він поспішав на якусь невелику шахту, товариш Старк раптом замислювався, і перед його очима повставав такий милий йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів і, потираючи руки, замріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був заклопотаний суворий організатор, — це був звичайнісінький собі схвильований молодий батько. Коли б у цей момент його побачив хтось із обивателів, скажім, що правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував нікому жодної розхлябаности), він би страшенно зди-

увався й уже не думав би про нього, як про машинізовану людину. Проте секретар добре знав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хібащо в дорозі, чи лягаючи спати.

II

Спати по суті багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було тут бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюро), але зате на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці, й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найнебезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенку в районі, який би не пропустив у шахтне поле його здорове, молоде тіло. Він уже сальтоморталив по кріп'ях так, як може сальтоморталити хібащо заправський шахтар. Коли його спускали на 500-600 метрів «з вітерцем», він тільки посміхався з наївності місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка нікому не вдасться! Про нього вже так говорили шахтарі:

— Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товариш Старк уже добре володів навіть відбійним молотком і коли брав його до рук, то він йому безповоротно не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім новакам.

— От щаслива людина! — говорили всюди про нього. — За що не візьметься — вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило, нарешті, товаришеві Старкові найти відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось у кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до їдальні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Щождо кладової, то з неї вийшла непогана вбиральна з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав усе своє «барахло» з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраними меблями й вирішив, що вже час викликати дружину з дитиною. І вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два три дні, а саме сьогодні нічним поїздом вона й мусіла приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею й особливо з сином, дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне бажання поділитися з кимсь із партійців своєю особистою радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й, як хлопчисько, закричати на всю горлянку:

— Дивіться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря — і в громадському і в особистому житті — нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власне він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахти чи то секретар шахтного осередку мусів його негайно ж інформувати про ту чи ту неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4. Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робив його тіло пружким, еластичним і працездатним, а голову — свіжою й здібною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши телефоном автомобіль, що ним він мусів їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт і став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря.

Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. Навіть гігантський терикон, охоплений соняшною пожежею ранішніх променів, виблискував якимось по-святковому. Пройшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним і зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припускати, що соняшний секретарів настроїв відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею й його незрівняний, такий милий і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримати на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі — дитячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах...

Розлучений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хвилину сантиментального піднесення) одним із проводирів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом метнулася така думка: сам то він може вмерти, а от як з сином? Поніс би він у офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажім, у найсерйознішу, в найнесподіванішу? І принісши в офіру сина — був би він і далі такий щасливий, як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось з ним сперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання, і хоч впіймав себе на тому, що не розв'я-

зав, усе ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була цілком ясна.

З-за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталого шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

III

Як приємно повертатися додому після важкої, але продуктивної праці, повертатися літнім степом на «фордів» її, виставивши руку у вікно під стривожене повітря (автомобіль мчався), думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяці. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин із шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрим шофером, не стримував ходи навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішоходів і вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнено радістю.

— Товаришу Крайко! — звернувся Старк до шофера.
— Ви маєте дітей?

— Аж двох! — не повертаючись, сказав шофер.

— Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши надхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

— А як же!

— Ну, звичайно, — сказав товариш Старк і подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

Син і донька в мене, — інформував зворушений Крайко. — Синові вісім років і він уже вчиться. Доньці чотири.

— Моєму синові теж чотири, — з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитись з кимсь своєю радістю.

— Хіба ви одружені? — зливувався шофер.

— А якже! Сьогодні дружина і син приїдять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці і дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десь безумствувала гармошка і десь співала невгамонна молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десь дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю собачою радістю. Щасливий був навіть палац культури: весь взятий в огні, наче ілюмінований, він витанцьовував на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положе їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того, ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді, вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну думку, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швайцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швайцар відповів, що в райкомі, крім його, нікого нема.

— Як так нема? — чомусь зливувався секретар: уже було досить пізно, значить райком і мусів бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей і підсвідомо він не мислив себе насамоті.

І те, що він не найшов нікого в райкомі, і те, що райкоміські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету,

товариш Старк увесь час відчував за спиною глуху порожнечу) — все це раптом зіпсувало йому настрої і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку, і, засвистівши, промовив:

— От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту:

«Негайно виїздіть до Харкова. Дістаєте нове призначення».

— От тобі й маєш, — підсвистував товариш Старк. — Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу «блискавку» й прочитав її, руки йому затремтіли й він раптом зблід.

Друга телеграма була від дружини й такого змісту: «Негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль».

... Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно їхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечку умирає його єдиний, неповторний син.

Блідий товариш Старк взяв ручку, забрав у перо атраменту й написав:

— Приїхати не можу, їду до Харкова, міцно поцілуй мого голубоокого сміхунчика.

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швайцара (швайцар подумав, що героїчний секретар підвипив) і вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч і раптом звернув у провулок до поштамту.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Див. моє вступне слово до «Щасливого секретаря», «Останній день»
написано тоді ж.

Таких, як Кравчук, на шахті було чимало. Такий був, скажім, вибійник Коробка, такий був до певної міри й коногон Остапенко. Всі вони, як то кажуть, працювали не за страх, а за совість, і тому, проходячи повз дошки досягнень, мало не кожний із них на мить затримувався й з тривогою дивився на криву добочі.

Відрізнявся Кравчук від багатьох інших шахтарів хіба що своєю ненавистю до зайвих балачок. Ненависть ця була і справді не абияка, і в цьому сенсі він себе ніде не зраджував: ні в гуртожитку, ні у вибої, ні за їжею. Навіть на партзборах, зірвавшись у відповідному місці з стільця, він частенько припиняв на слові того чи іншого оратора, і радив йому не ломитися в одчинені двері. І коли йому пробачили цю виняткову ненависть, то тому, що був він одним із кращих вибійників, і тому що його нечасті й неподив коротенькі пропозиції та репліки варті були великих промов.

Потрапив на шахту Кравчук 17 років, так що відсутність зморшок літньої людини зовсім не заважала йому мати восьмирічний виробничий стаж. Жив він у гуртожитку: в ізольованих квартирах новеньких чепурних доміків, що посіли місце старих підсліпуватих капіталістичних халуп, мешкали шахтарі сімейові, а Кравчук був неодружений. Життя Кравчукове було просте й звичайне: шість годин на роботі, дві-три на тому чи тому зібранні, решта годин ішла на навчання, на розваги й на сон. З розваг Кравчукові більш за все подобався футбол і його навіть вважали за зразкового голкіпера місцевої команди.

Гуртожиток стояв на краю шахтарського виселка. З вікна кімнати, що в ній мешкав Кравчук, видно було широкий донецький степ. Степ розпочинався від гуртожитка й кінчався за кілька кілометрів димарем сусідньої шахти: ясного голубого ранку цей димар рельєфно вирисовувався з синього марева задумливої долини. Степом гадючилась добре утрамбована дорога, і на цю дорогу виселкові дівчата й парубки, за браком іншого місця, виходили ввечері на гулянки. Ходив сюди й Кравчук, але ходив саме тоді, коли на ній було порожньо: його, досить таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюбляв.

Про що думав Кравчук на цій дорозі? Думав про те, що він один із найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, думаючи про це, він уявляв себе саме тим довгожданим лікарем, що його так бракує виселкові.

«По суті ж усе є», міркував Кравчук, «є ентузіазм, є добрі побутові умови для шахтарів, є чимало знавців справи... Чого ж нема? Нема вміння організувати працю. Сьогодні невчасно ліс подали, завтра не так закріпили, як треба, позавтра вагонетки стоять, бо щось з кліттю не ладно».

Кравчук обурювався з цього невміння й тоді ж уявляв себе завшахти. О, він не так би організував працю! Він навіть певний, що й прогули роблять шахтарі з вини керівників: за доброго керівництва прогулів не може бути.

Думки його залітали дуже далеко. Він, нарешті, уявляв себе кавалером ордену Леніна і навіть читав уявного листа Сталіна до нього, що в ньому вождь партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в «Правді» за зразок перед всією 150-мільйонною країною.

На цьому мрії кінчалися, й Кравчук, почухавши потилицю, повертався до дійсності. І, повернувшись до дійсності, він з боєм згадував, що й сьогодні видобуток вугілля не вищий за 70 відсотків.

Була в Кравчука ще одна неприємність: він був незна-

дійно закоханий. Саме це кохання й відштовхувало його від виселкових дівчат.

Працював на шахті техруком старий спец. У цього спеца була дружина. Звали її Олена Олександрівна. Була вона молода, вродлива: їй було років 22. Побачив її колись Кравчук і закохався. Якось так трапилося, що закохався він у неї з першого ж побачення. Олена Олександрівна, можливо, теж нічого не мала проти вибійника, можливо навіть, що зійдись вони ближче, вона б чи то начіпила ріжки своєму чоловікові, чи то просто розійшлася б з ним, щоб зійтись з Кравчуком, та біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже соромливою людиною. Вони не раз зустрічалися, не раз розмовляли наодинці, не раз Кравчук посилав навздогін жінці пристрасні погляди, але далі цих поглядів справа не посувалася, і він ніяк не міг ризикнути й сказати те, що вже давно треба було б сказати. Саме й про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі.

Крім вибійника Коробки, коногона Остапенка та Кравчука в кімнаті згаданого гуртожитка мешкав ще шахтар Шруб. Працював цей кремезний чолов'яга тільки один рік на шахті. Потрапив він сюди із якогось південного заводу з відповідним посвідченням, у якому зазначалось, що «робітник Шруб самообілізувався на вугільний фронт». З першого ж дня він показав себе з поганої сторони. Задержуватий, самовпевнений і надзвичайно нахабний, він до того ж був одним із ініціаторів п'янок з бійками. Коли до цього додати, що більш «зразкового» прогульника, як цей пикатий «самообілізований фронтовик» (так його величав Коробка), на шахті не було, то про Шруба нічого більше й сказати. Попереджень він мав безліч, і терпіли його тільки тому, що був він присланий з заводу й, судячи по літах, — старий робітник: Шрубові було за сорок. З вибійником Коробкою він завжди не ладив, з коногоном Остапенком сперечався не часто, іноді навіть брав його під свій вплив. Щождо Кравчука, то хоч цей, останній, проти його хуліганських вчинків протестував лише тоді, коли ці вчин-

ки мали місце в кімнаті гуртожитка, все ж між ними йшла мовчазна запекла боротьба, й Шруб ненавидів молодого вибійника. «Самомобілізований фронтвик» знав, що Кравчук не раз і в професійній, і в партійній організації ставив питання про нього і, звичайно, подарувати йому цього не міг.

II

Місяць тому розпочалося соцзмагання між двома шахтами: Кравчуковою й сусідньою. До фінішу залишилось небагато — всього два дні. Сусіди мали чимало шансів прийти з стопроцентним видобутком, але сусідам бракувало не 4, а 11 відсотків (за останню добу Кравчукова шахта виконала програму на 96), до того ж кінське поповнення, що його нещодавно дістали (покищо) кращі, красномовно свідчило про те, що програму буде виконано не на 100, а на 115 і можливо на 120 процентів. І все ж тривога не залишала свідомих шахтарів. І справді: там, гляди, підкузьмить обвал, тут, дивись, кліть підгуляє, все може трапитись!

«Коли ми до фінішу не прийдемо першими», думав Кравчук, «тоді нам прийдеться не інакше як позичати очі в якогось сірка».

Перемога противника в футбольному змаганні завжди неприємно впливала на нього. Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника в соцзмаганні мусіла на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої чести.

Сьогодні, саме в передостанній день, Кравчук прокинувся в доброму настрої. Розплющивши очі, він зустрівся з очима Шруба: той сидів за столом і лузав насіння. Коногона Остапенка не було, вибійник Коробка ще спав: Коробка й Кравчук були на нічній зміні.

— Так що, значить, сьогодні конференція, — сказав Шруб і, пересмикнувши обличчя, накинув на свої маленькі мишачі очі руді коротенькі вії.

Кравчук мовчки підвівся з ліжка, натягнув штани й поліз до чемодана по мило й зубну щітку.

— Кажу, сьогодні конференція!.. Чи може не чув?

— Чого там не чув!.. А що таке?

Шруб висякався, поляпав себе долонею по волон'ячій шії й, підкотивши очі під лоба, сказав:

— А таке значить, що будуть видавати премію... Ти, стало быть, так одержуєш? — додав він.

— А чому ж мені не одержати... Хіба не гідний її? — Кравчук повернувся до Шруба й знову зустрівся з бистрим, трохи зеленуватими очима співбесідника.

— Чом там не гідний! — сказав Шруб і неприродно посміхнувся. — Не нам же, прогульникам, давати премії — хай їх одержують достойні!.. у нас на заводі теж цього притримувались.

Кравчук повісив на шию рушника й, ідучи до вмивальника, кинув:

— І добре робили! Саме цього й треба притримуватись.

— Чом там погано? Конешно добре, — сказав Шруб. — Тільки от рахуба з достойними. Одні й справді достойні, а інші так, тільки задницю начальству лижуть... за це їм і премія.

Кравчук зупинився: Шрубове нахабство його завжди нервувало, зараз воно його обурило. Ясно ж на що натякає «самомобілізований фронтовик»: мовляв, і він, Кравчук, не по заслuzі дістає премію. Проте він нічого не сказав і тільки похитав головою.

Ця невеличка сутичка (коли цю розмову можна так назвати) зіпсувала йому настрої на кілька хвилин і вже за сніданком голова йому працювала зовсім іншим напрямком.

Вчора він бачив Олену Олександрівну. Зустрівшись з ним біля контори, вона так тепло з ним поздоровкалась, що він і зараз не міг цього забути. Вона була в чорній спідниці й білій блузці і була така мила, як ніколи. Особливо вразили Кравчука її теплі очі: йому здалося, що

тільки сьогодні вони так інтимно подивились на нього. Розмова, як і завжди, була коротенька, але розмова, можна сказати, незвичайна. Сьогодні Олена Олександрівна не питала, як далеко випередив його учасок інші участки шахти, не питала про добич, — вона раптом поцікавилась, коли ж, нарешті, він одружиться.

«Навіщо це їй знати? Хіба їй не все їдно»? І тут Кравчук думав, що можливо їй і не все їдно. Але коли він хотів пояснити собі, чому вона цікавиться його особистим життям, нічого пояснити не міг, і лише зідхав тим красномовним зідханням, що ним зідхають усі закохані.

За обідом він мав розмову з сухим і низеньким Коробкою.

— Побалакай з Остапенком, — сказав Коробка. — Шруб і сьогодні, здається, улаштує п'янку.

— Думаєш, що й коногона спокусить? — спитав Кравчук.

— Як тут не думати, коли вже вдвох ходять!

Вирішили поговорити з Остапенком, бо хоч він і обіцяв ніколи не зв'язуватись зі Шрубом, — слова свого міг не додержати: Остапенко був надзвичайно безвільною людиною.

Покінчивши з коногоном, товариші перекинулись думками про добич, про неполадки тощо, і натрапили на зовсім несподівану тему.

— Чув новину? — раптом сказав Коробка. — Техрука переводять у інший район.

— Якого це?.. Нашого? — спитав Кравчук і відчув, як йому зупинилось серце.

— Та нашого ж!

Кравчук навіть покинув їсти: так приголомшила його ця новина. «Чоловіка Олени Олександрівни переводять у інший район? Цебто Олена Олександрівна виїздить із виселка? Іншими словами, він днями мусить з нею розлучитися... навіки?»

— Хто тобі сказав? — ледве стримуючи своє хвилювання, спитав Кравчук.

— Чув я від завшахти! — вибійник положив ложку біля тарілки, відсунув від себе карафку з водою й, витерши вуса, додав: — Хіба гадаєш, що багато загубимо? На мій погляд таких, як цей, чимало знайдеться.

Хоч Кравчук і давно вже кохав Олену Олександрівну, але про це кохання ніхто з виселка не знав і навіть не догадувався (могла догадуватися хібащо техрукова дружина і то лише за допомогою жіночого чуття), і тому не дивно, що Коробка буквально нічого не помітив у схвильованому голосі свого товариша.

— Безперечно багато знайдеться, — сказав Кравчук і, підвівшись з стільця, кинув коротко: — ну бувай! Маю справи в осередку.

З ідальні він вийшов у гнітючому настрої, але перерізаючи степову дорогу й зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що маячів у синьому мареві далени, він раптом згадав учорашнє запитання Олени Олександрівни: саме в той момент, коли він дивився на цей терикон, вона поцікавилась, коли ж він, нарешті, одружиться. Ця згадка його підбадьорила. Незрозуміле запитання набрало якоїсь незвичайної прозорости.

«Он воно що»? думав Кравчук. «І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду».

І він проклинав свою соромливість і дуже шкодував, що досі не відкрився їй. Проте, уявивши, кінець-кінцем, що вона його кохає, він вирішив: справу не загублено! Що можна зробити, щоб не розлучатися з Оленою Олександрівною — він не знав, але він уже знав, що вона можливо до нього теж не байдужа. Свідомість цього не лише підбадьорила його, але й дозволила йому навіть будувати уявні палаци майбутнього особистого шастя.

Ці думки не тільки заспокоїли його, але й поліпшили йому той гарний настрій, що з ним він прокинувся вранці. Одним словом, Кравчук вирішив за всяку ціну й якомога скоріше (коли можна, то навіть сьогодні) одверто поговорити з Оленою Олександрівною.

Конференція розпочалася о сьомій годині. Вона викликала тим більший інтерес до себе, що після неї мусіли роздавати премії, а роздача премій завершувалася демонстрацією нового фільма. У виселковий театр набилося чимало народу: були тут шахтарі, відкатчиці, дружини шахтарів, секретар осередку, голова шахткому й т. д. Конференцію одкрив голова шахткому й дав слово завшахти. Поки завшахти, говорив про прориви на окремих участках і темпераментно закликав ці прориви ліквідувати, шахтарі мовчали. Але, коли він перейшов до соцзмагання й, з метою перевірити настрої, висловив думку, що з цього соцзмагання шахта може вийти переможеною, звідусіль посипались репліки:

— Брось, Стьопа, наливать!

Завшахти, сам недавній шахтар, не тільки не ображався, а і поспішив скористатися з цієї самовпевненості. Він тут же запропонував скласти новий виклик на соцзмагання шахті третій: мовляв, одне соцзмагання кінчається, треба вступити в друге. Пропозицію було прийнято й розпочалися дебати по доповіді.

Кравчук був у перших рядах і уважно слухав шахтарів-промовців. Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приємним лоскотом. Щождо думок, то всі вони належали соцзмаганням. Він знав, що незабаром почнеться останній вирішальний день, і значить тут, на цьому зібранні, лише про нього можна думати та говорити.

— Бачив Остапенка? — шепотом спитав його Коробка, що поруч сидів з ним.

— Ні, — сказав Кравчук, — затримали в осередку, так я й не поговорив.

— Шкода! — зідхнув вибійник і махнув рукою: — вже п'є горілку з Щрубом.

Ця новина не могла не обурити Кравчука: ну, куди це годиться! Іде останній день, треба напружити всі сили, а

Шруб не тільки сам не виходить на роботу, а ще й інших на прогули спокушас. Він навіть вирішив був у своєму виступі (він мусів за кілька хвилин виступати) знову поставити питання про Шруба, але згадка про сьогоднішню розмову з «самообілізованим фронтовиком» стримала його від цього кроку й він про Шруба так нічого й не сказав: мовляв, сьогодні ж будуть роздавати премії і, значить, такий виступ дехто може оцінити, як бажання вислужитися перед начальством.

Вищою премією було демісезонне пальто. Цю вищу премію дістав не тільки Кравчук, але й Коробка. Коли вони йшли з новенькими пальтами на плечі в супроводі бадьорого маршу, що його грала місцева духовна оркестра, на них дивилися сотні дві очей: дехто з заздрістю, дехто з цікавістю, дехто ще якось. Проходячи повз останні стільці, Кравчук почув неприємний голос Шруба:

— Пальтишко підходяще! Що значить бути ударником!.. Гм!..

Кравчук подивився в той бік, відкіля зірвався вигук і знову зустрівся з очима «самообілізованого»: в п'яних віях останнього він побачив стільки ненависти, що навіть не витримав цього погляду й одвернувся.

— На конференцію прителіпався, — сказав Коробка, вибившись нарешті з натовпу й опинившись на вільному повітрі.

— Ти про Шруба?

— Та про кого ж, як не про нього! — Коробка подивився кудись у бік і додав: — не розумію, чого ми з ним так панькаємось. Як на мене, так я б його й близько не підпустив до шахти... Заводський! Подумаєш, чим пишається! Наче на шахті легше робити, як на заводі!

Кравчук хотів був щось сказати на ці слова Коробчині, але в цей момент побачив самотню фігуру, що маячила крізь темряву літньої синьої ночі й одразу ж впізнав у ній Олену Олександрівну.

— От що, браток! — поспішно сказав він, звертаючись до Коробки. — Чи не потрудишся ти для мене?.. Візьми, голубе, і моє пальто.

— А ти куди?

— Та я тут маю одну справу, — і Кравчук передав свою премію товаришеві. — Покищо заховай його, будь ласка, з своїм, а то знаєш літунів: як пронюхають, так тільки й бачили!

Коробка не звернув уваги на самотню фігуру в темряві й тому, не розпитуючи й не цікавлячись справами товариша, помандрував до гуртожитка.

Щождо Кравчука, то він упевненим кроком рушив до Олени Олександрівни. Думки й припущення, що він жив ними кілька годин тому, знову заметушились йому в голові.

«Сьогодні буду хоробрим», подумав він. «Обов'язково буду хоробрим. Скажу їй усе. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає — моя відвертість може стати початком нашого нового життя, не кохає — хай хоч від'їжджаючи знає, що я її кохаю».

Кравчук не помилився: підійшовши до самотньої постаті, він упізнав у ній Олену Олександрівну.

— Доброго вечора! — сказав Кравчук, знімаючи кашкета.

— Драстуйте! — відповіла Олена Олександрівна й раптом подала йому руку: до цього часу, як і він, вона ніколи руки не подавала.

Кравчук стиснув жіночу долоню й відчув, як йому ще швидше забилося серце: він у перший раз приторкнувся до цього любого йому тіла.

— Куди це ви йдете? — спитав він. — Чи не в кіношку?

— Ні, в кіношку я не збираюсь, — сказала Олена Олександрівна й, усміхнувшись, блиснула своїми білими зубами.

— А я думав у кіношку! — він остаточно розгубився, хоч і обіцяв собі бути хоробрим. Несміливість, що завжди його тримала на певному віддаленні від дружини техрука, знову брала його в свої неприємні обійми.

— Що я їй буду говорити далі? — подумав він і уже

почував, що далі він їй нічого не скаже і, як і завжди, раптом відійде від неї незадоволений і розгніваний на свою неспішливість. Навіть згадка про те, що вона днями може навіки покинути виселок, навіть ця згадка не підбадьорила його. І, очевидно, Кравчук так би й пішов ні з чим від Олени Олександрівни, коли б жінка на цей раз не виявила несподіваної відваги: на цей раз їй, мабуть, нічого було губити.

— Нікуди я не збираюся, — помовчавши, сказала Олена Олександрівна, і тут же, беручи різким рухом його під руку, додала: — ходіте далі... Ну, хоч би на ту степову дорогу, що по ній ви шпацируєте.

«Тепер я їй усе розкажу», — подумав Кравчук. «Все. Рішуче все. Нічого не сховаю... І справді, що це таке, доки я буду боягузом? Треба себе негайно прибрати до рук... Боже мій, як йому приємно з нею іти, як йому до солодкого болю радісно відчувати її плече, що ним вона притиснулася до нього».

І все таки він увесь час озирався по сторонах і уважно оглядав кожного, хто проходив повз них, боючись (саме боючись!) зустріти знайомого.

— Чого ви так нервуєтесь? — спитала Олена Олександрівна, коли вони залишили за собою останню будівлю й вийшли в степ. — Чи може боїтесь, щоб нас не зустрів мій чоловік? Не турбуйтеся: його зараз у виселку нема.

— А де ж він? — мимоволі вирвалось Кравчукові. Жінка засміялась.

— Їйбогу, не думала, що ви такий чудний! — сказала вона. — Я думала, що я тільки така дивачка, а виходить, що ви комічніший за мене. Шкода, що я цього не знала раніш.

Потім вона стала йому розповідати, якими вона собі уявляла шахтарів, коли їхала зі своїм чоловіком у цей виселок. На її тодішній погляд усі вони мусіли бути страшними п'яницями, жадливими крикунами і мало не звірюками (так вона, принаймні, чула про них від тих, хто знав їх

за часів імперії). Отже нічого нема неприродного в тому, що вона, побачивши нового шахтаря, що вміє не гірше за інших мислити, що від нього ніколи не почуєш брудної лайки, що знявши прозодяг, надягає навіть краватку й ланкерки, — словом, побачивши сучасного культурного шахтаря, будівника соціалізму, вона розгубилась. Саме тому вона й була з ним досі такою соромливою... Але чого він так по-дитячому поводився з нею? Кравчук не відповідає?

— Ну, й не треба!

Над степами, й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках і по далеких хлібах, що колосилися біля оточених відважними териконами сіл. В ніч влітали легенькі вітерці й ніжними зідханнями ласкали обличчя подорожників. В кількох місцях булькали огні сусідніх шахт, і все це вивершувало синє зоряне небо.

— А все таки куди ж подівся ваш чоловік? — знову запитав Кравчук, прокидаючись від задуми.

— Він поїхав у той район, куди його призначено. Він тільки за три дні буде тут.

— Значить ви зовсім виїдете з нашого виселка, — з сумом сказав шахтар і зідхнув.

Олена Олександрівна уважно подивилася Кравчукові в очі й промовила:

— Хіба вам і справді неприємно, що я виїзду?

— Дуже неприємно! — вирвалось шахтареві.

— Ну, як неприємно, то тоді... — Олена Олександрівна зупинилася. — Знаєте, що, товаришу Кравчук, я бачу, що вам бракує обстановки для нашої цілковитої одвертості й тому я вас запрошуюю до себе. Ви на якій зміні працюєте?

— На нічній, — відповів шахтар і відчув, як йому надзвичайно солодко стиснуло серце.

— Шкода... А втім, ви до мене зайдете завтра вранці. Добре? Як тільки виліжете з шахти — добре?

І тут же Олена Олександрівна заметушилась: мовляв, йому ж треба за годину йти до загодовні, а вона його за-

тримус. Словом, до побачення. До скорого побачення... у неї! Він може вранці сміливо заходити, бо чоловік повернеться (вона ще раз повторює) тільки за три дні... А втім, це не має ніякого значення, бо вона вже щось вирішила. Він розуміє її — в о н а щ о с ь в и р і ш и л а! І ніщо вже тепер її не стримає. Словом, завтра вирішальний день.

— У вас теж завтра вирішальний день? — спитала Олена Олександрівна, потискуючи руку шахтареві.

— Так. Завтра кінчається соцзмагання з сусідньою шахтою. Завтра останній день.

— Не говоріть так, — з тремтінням у голосі сказала жінка. — День вирішальний, але не о с т а н н і й. Я хочу, щоб це був перший день. Добре? Хіба ж соцзмагання кінчається? Воно ж тільки-но починається — правда?

Олена Олександрівна ще раз стиснула руку шахтареві і, взявши з нього слово, що він обов'язково завтра зайде до неї, — раптово зникла в теплій темряві літньої зоряної ночі.

IV

«Господи, Боже мій», думав Кравчук, ідучи до загодовні, «який я безвихідний дурень! Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима. Та невже не можна було хоч би цю біленьку ручку поцілувати? Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінький тобі бельбас»!

Проте гнівався він на себе не довго, бо спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити: мовляв, не треба бути таким прожерливим. Правда, він проморгав декілька щасливих хвилин, але хіба його завтра не чекають більш прекрасні години?

«Та все таки чим же скінчиться ця зустріч»? — думав він. «Що вона вирішила? Про що вона говорила?»

А втім, що б вона не вирішила, а йому турбуватись нічого, бо він певний, що всяке її вирішення піде йому лише на користь.

До загодовні вийшло сьогодні чимало робітників і тому шахтний двір зі всіх сторін блимав вогниками «Вольфа», — лямпочками, що їх тримали шахтарі в руках. На естетика ця підготовка до походу в глибокі підземні поля й штреки справила б надзвичайне вражіння, він би, очевидно, порівняв цю вогняну метушню на темному дворисьці, скажімо, з так званими, «страшними» огнями, а шахтарів з якоюсь таємною і (обов'язково!) надзвичайно прекрасною лежею, але виселкові люди до всього цього звикли, і знали, що всі ці вогники, як і їхні носії, за якісь кілька хвилин зникнуть під землею й стануть там на важку відповідальну й зовсім прозаїчну працю і знали, що з цього «красиво» захоплюватись не варт.

У загодовні Кравчук зустрівся з Коробкою.

— Хіба я не казав, — сказав Коробка. — Тепер будуть пиячити кілька день.

— Ти знову про Шрубку з Остапенком?

— Та про кого ж, як не про них, — і Коробка сплюнув. — Оце так у останній день змагаються... сукини сини!

За п'ять хвилин кліть забрала товаришів і з «вітерцем» спустила їх на 400 з гаком метрів. Ще за мить вони вже йшли по штреку прислухаючись до дзвоників і даючи дорогу вагончикам з вугіллям, що випливали з вогкої темряви неясними силуетами, як і їхні возії: коні й коногони.

Коли Кравчук взяв до рук відбійного молотка й почав ним працювати в чорному закутку штрека, від образу Олени Олександрівни знову нічого не зосталось, крім того ж таки ніжного стиску в серці. Цей стиск до свідомости, можна сказати, не доходив і був як той, тимчасово прибитий вогкістю, вогник, що йому тільки за якийсь час дозволять розгорітись і забушувати. У загодовні він зустрів завшахти і узнав від нього, що передостанній день дав 104 проценти. Це його ще більше підбадьорило, бо коли передостанній вийшов переможцем, то останній, вирішальний, мусить його перевищити на кілька відсотків: йому відомо було, що сьогодні кліть забрала багато більше вибійників, ніж у цю зміну вона забрала вчора.

Відбійний молоток так легко вривався в пласт і такі великі глиби одривав вугілля, що Кравчукові здавалося, що не він працює, а хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками. Він працював без відпочинку й почував, що сьогодні його ніхто й ніщо не стомить. Деренчав відбійний молоток, шипіло повітря крізь шлангу, але він цього нічого не чув: він тільки бачив пласт, що посувався вглиб під натиском його напружених м'язів. Він сьогодні взявся побити рекорд, дати стільки, скільки дає, принаймні в звичайні дні, весь участок. Він тільки тоді опам'ятався, коли його взяли за руку й сказали, що вже час подавати й «на-гора». Тільки тоді він глибоко зідхнув і озирнувся навкруги.

— Ну, й наготив! — сказав хтось позаду нього. — За тобою скоро цілий участок не вженеться.

Він уже й сам бачив, що рекорд побито, тому йому й приємно стало на душі, наче дивився він не в вогуку темряву переможеного пласта, а на золоте проміння ніжного весняного сонця.

— Ну, так хто ж з вибійників береться вступити зі мною в соцзмагання? — задерикувато кинув Кравчук.

Його виклик спершу не найшов відгуку: очевидно, ніхто не ризикував сперечатися з такою продуктивністю праці, якої досяг Кравчук. Але потім обізвалося кілька голосів:

— Коли хочеш, беремося обігнати тебе парою. Ти один, а нас двоє. Згода?

— Я беруся сам обігнати! — самовпевнено заявив широкоплечий вибійник, підходячи до Кравчука.

Кравчук подивився на широкоплечого й впізнавши в ньому відомого старого вибійника, подумав: «саме тебе я й чекав».

— Згода! Давай руку! — сказав він і додав: — на місяць. А там подивимось.

— Я брався обігнати тебе за день, — поліз був рачки широкоплечий і тут же засоромився! — А втім, добре: хай буде на місяць!

Свідки розняли їм руки й скоро Кравчук був нагорі. І тільки тоді, коли він попав нагору й коли вже ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим променем, — тільки тоді він згадав про Олену Олександрівну й відчув, що зараз лише про неї він і може думати.

«І нічого тут поганого нема», заспокоював він себе, виходячи з лазні. «Право думати зараз про неї я заслужив своєю вдарною винятковою роботою в цей вирішальний останній день».

Кравчук ішов бадьорим кроком. Він зовсім не відчував втоми, наче залишав за собою не важку нічну роботу в шахті, а м'яке ліжко, що на ньому він проспав принаймні добрих сім годин. Ранок був ніжно-голубий і надзвичайно запашний: з якогось садка долітав запах липи. Цвірінькали й пурхали горобці й десь торохкотів важкий грузовик. Ніколи Кравчук не був так переповнений радістю життя, як у цей день. І тому, коли вчора, він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він остаточно розперезався: він уже цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її як свою дружину.

«Тепер я скажу тобі все й буду з тобою до кінця відвертий», думав він: «тепер тобі прийдеться с т р и м у в а т и мене. Сьогодні вирішальний день і під землею й на землі... Останній день»!

Вона сказала, що не можна цей день називати о с т а н н і м. Кравчук пригадав, як їй затремтів голос, коли вона заперечувала проти назви сьогоднішнього дня останнім, і несподівана тривога неприємного торкнула його серце.

«От тобі й маєш»!, подумав він. «Не мала баба клопоту, так нате вам вигадку. Вона просто не хоче зі мною розлучатися — тут уся розгадка й ховається. А потім вона й справді має рацію: який же це останній день, коли він тільки вирішальний?»

Хоч Олена Олександрівна й пропонувала йому зайти до неї сьогодні прямо з шахти, але Кравчук вирішив спер-

шу переодягтися і лише з гуртожитка піти до своєї коханої. Він, звичайно, дуже поспішав, йому кожна хвилина була дорога, але не можна іти в цьому брудному вбранні.

В гуртожитку нікого не було: Коробка ще не прийшов, а Шруб та Остапенко, очевидно, десь пиячили. Кравчук хутко переодягся в новий костюм і затягнувши краватку та змахнувши порох з черевиків, вийшов на ганок.

— А, ударничок! Драстуйте! Драстуйте, ударничок! — перерізав йому дорогу п'яний Шруб. — Багато нарубали?

Остапенко, що теж ледве тримався на ногах і стояв тут же, взяв Шруба за руку й пробубонів п'яним голосом:

— Не чіпайте його, дядьку! Ходімте до казарми!

— Зачім до казарми? — висмикнув руку Шруб. — А що як я хочу поговорити з товаришем Кравчуком?

— Чого тобі треба від мене? — спитав Кравчук і відступив на два кроки.

— А того мені треба, що ти мені жити не даєш! — Шруб блиснув своїми маленькими зеленуватими очима й Кравчук знову побачив у них звірячу ненависть.

— Ти сам собі жити не даєш своїми прогулами, — сказав він. — Як тобі не соромно, Шрубе, ти ж старий робітник! Невже в тобі ніколи не заговорить совість?

— Кажеш, ударничку, совість? — і Шруб схватив Кравчука за рукав.

— Та не чіпайте його, дядьку! Ходімте до казарми! — ще раз пробубонів Остапенко.

Але вже було пізно. Ненависть Шрубова, що він її сяк-так приховував, вийшла із штучних берегів, а п'яний чад відбив йому найменшу здібність мислити. Він раптом схопив у свої кам'яні обійми Кравчука й почав його валити. Назвати сили нерівними не можна було: Кравчук не поступався м'язами кремезному «самообілізованому фронтовикові», і треба було чекати, що Шруб тут же дорого розплатиться за свій вчинок. Але в останній момент, коли Кравчук захоплений у несподіваний притиск, випростовувався й збирався перейти в контратаку, з шумом і важко повалився на підлогу, грюкнувши головою об цемент.

І тоді ж перед його очима ранковий промінь блиснув у чомусь гостро тривожному, а біля серця почув він неможли- вий біль. І тоді ж на мить промайнув йому перед очима вогкий штрек, промайнули ті гори вугілля, що він його сьогодні, у вирішальний, останній день так багато нару- бав, постало, нарешті, обличчя Олени Олександрівни: спер- шу воно було нормальної величини, потім стало зменшу- ватись і раптом зовсім зникло. Потім він остаточно й на- віки згубив свідомість. Пірнувши ножем Кравчука, Шруб кинувся в степ і біля вбитого шахтаря залишився сам ко- ногон Остапенко. Він кліпав переляканими очима й то по- глядав на Кравчука, то дивився на ласкаве сонце, що пова- гом, ледве помітно посуваючись по блакитному полю літ- нього вранішнього неба, байдуже обминало нерухоме тіло.

V

На другий день ховали ударника-шахтаря. За труною йшла й Олена Олександрівна: вона сухими очима диви- лась кудись поперед себе. За добу вона так змарніла, що її не можна було й пізнати.

...На четвертий день вловили Шруба, а на п'ятий діста- ли з «його заводу» такого термінового папірця:

«Цим доводимо до відома, що справжнє прізвище Шруба — Степанюк. На нашому заводі він працював всьо- го з ½ року. Степанюк-Шруб, як вияснилося, із розкурку- лених куркулів і попав він на завод через недогляд адміні- страції».

МАЙБУТНІ ШАХТАРІ

В «Майбутніх шахтарях» я протиставляю справжніх комсомольців липовому. На погляд критиків ХІППО «вся інтрига збудована на протиставленні сільського комсомольця містечковому». Ну, що ж: «очевидно вони мали рацію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію». Цей рефрен (нагадую) із того ж таки Майка Йогансена.

Перша сутичка виникла саме в той момент, коли Швидкий, кинувши неохайний погляд на обшиту листовим залізом Чапчикову скриньку, іронічно запитав:

— А це чий чамайдан?

— Це моя скринька, — сказав Чапчик, витираючи піт з чола: він допіру ледве-ледве всунувся в вагон.

— Чи не молода тобі презентувала її? — Швидкий усміхнувся до Супруна й, вийнявши шкіряного портсигара, так би мовити, елегантно (двома пальцями) забрав з нього папіросу.

Наївний Чапчик безперечно не зрозумів іронічного запитання свого співбесідника й тому здивовано вирячив свої темні озера — напівдитячі очі.

— Яка це молода? — сказав він і облизав губи.

— Ну, як не молода, — кинув Швидкий, — то чого ж ти з нею церемонишся? Підсунь кудись — хіба не бачиш, що вона посіла моє місце?

Чапчик нарешті зрозумів у чому річ: «ага, он у чому річ», — подумав він і заходився біля своєї скрині. За мить скриня вже була під лавою, за хвилину на місці скрині сидів уже Швидкий, але спогад про цю розмову з новим товаришем залишився по суті надовго. І надовго він залишився саме тому, що був, можна сказати, трохи неприємний.

Та й справді: що тут гарного? Чапчик розуміє, що він селяк, він розуміє, що йому бракує міської виправки й тих вишуканих рухів, якими так успішно володіє цей містечковий хлопець, Чапчик, нарешті, знає, що він дуже низень-

кий, що він замість кепі носить картуза і не має того породистого носа, що його має Швидкий, нарешті він знає, що все це поруч з Швидким робить його трохи комічним. Але хіба справа в цьому? Хіба він не був зразковим комсомольцем у своїй Комарівці? Хіба його не вважали за першу людину на селі? Навіщо ж тоді таким неохайним тоном розмовляти з ним? Ну, він помилився, не туди поставивши скриню, але при чому тут глузлива «молода»? Нарешті Чапчик доміркувався, що й скриню його Швидкий нарочито назвав «чамайланом».

Словом, розмова з новим товаришем не подобалася селякові. І згадуючи її, він відчував на серці деяку образу. Саме тоді й взяла його заздрість, що він не може так розв'язно поводитись з людьми, як Швидкий, і тоді ж виникло в нім бажання, так би мовити, якось п о к а з а т и себе.

Бажання показати себе за дорогу цілком усвідомилось і, усвідомившись, почало розгорятись. Та й справді: Швидкий не тільки не змінив своєї поведінки, — він до безкраю розперезався й не менш остаточно довів, що для нього Чапчик не більш, як муха, з якою йому можна поводитись, як йому забажається. То він, розвалившись на лаві, примушував селяка сходити по воду, то він, вдаючи з себе пана, пропонував Чапчикові одчинити або зачинити вікно. Нарешті він вийшов із всяких норм пристойності й, повернувшись задом до своєї жертви, сказав:

— Анубо почеши мені спину... Та не там, нижче свербить!

Як видно хоч би з останньої фрази Швидкого, досі Чапчик виконував накази без всяких заперечень: не тільки тому, що він пасував перед цією винятковою розв'язністю, але й головним чином тому, що (як це вияснилося з розмови) Швидкий уже побував на шахтах і навіть (з його слів) один час був вибійником. Але тут Чапчик не витримав і, набравшись хоробрости, сказав:

— Я тобі не нянька — чухай сам!

Мовчазний широкоплечий Супрун, який до цього часу

тільки спостерігав, раптом взявшись за живіт, зареготав басом.

— Так би й давно... — промовив він тим же басом. — Ач, який паничик найшовся!

Ця несподівана підмога підбальорила селянка і підбальорила тим більше, що Супрун хоч ще й не бачив шахти — все ж був містечковий комсомолець: до цього часу Чапчик думав, що всі містечкові комсомольці такі, як Швидкий, тепер він побачив, що він помилився, і побачив, що тепер не буде вже відчувати себе самотнім, яким він відчував себе до цього часу.

— І справді паничик, — задерикувато кинув підбальорений Чапчик. — Кажу, чухай сам!

Але Швидкого очевидно важко було збентежити. Він повагом повернувся, подивився глумливо поглядом на селянка (мовляв, яка ж ти нікчемна муха!) й промовив чітко й іронічно:

— Теж майбутній шахтар! Товариш називається... Ти чому, до речі, не поїхав з першою партією мобілізованих? — додав він. — Мабуть ухилився?

Долаток був такий же несподіваний, як і підмога з боку Супруна. Звичайно, Чапчик не поїхав з першою партією мобілізованих на вугільний фронт тому, що здавав свої справи новому голові КНС (він був у своєму селі головою КНС). Звичайно, таке ж запитання він міг би поставити й перед Швидким, бо до складу першої партії входило й кілька містечкових комсомольців. Але всі ці думки, на жаль, прийшли багато пізніше. В той же вирішальний момент він тільки розгубився й, розгубившись, мовчки сів на своє місце (він стояв), і сів приблизно таким маніром, як сідають школярі, що почувають себе винними.

Ця нова неприємність проте не справила вже такого гнітючого враження на Чапчика, яке справляли на нього неприємності попередні. Образа залишалася, залишалося й болоче бажання якось показати себе, але, найшовши з боку Супруна підтримку (правила химерну, бо Супрун знову мовчав), селянок покищо вичікував моменту, коли хтось чи

щось хоч трохи зіб'є пиху самовпевненому Швидкому.

Момент цей нарешті прийшов. Прийшов тоді, коли вони вже були кілометрів за 500 від свого району й коли поїзд, врізавшись у донецький степ, мчав їх повз заводів і шахт незнайомого їм краю.

На одній із зупинок до комсомольців підсіла якась пристаркувата жінка. Швидкий зав'язав з нею розмову. З розмови вияснилося, що вона живе в Донбасі з двадцяти років, цебто вже більше, як 26. Так би мовити, тутешня староживка. Це, очевидно, заїмпонувало Швидкому й він, відрекомендувавшись колишнім шахтарем, почав з нею вихвалитися знанням шахтарського життя й шахти. Чи й справді Швидкий мав такі великі знання — принаймні Чапчикові покищо це було не зовсім ясно, але пристаркувата жінка цим знанням повірила й пройнялася навіть до них деякою повагою.

— Тобі, хлопче, видніше, — втираючи хусткою носа, сказала вона на якесь гаряче твердження Швидкого. — Що я там знаю, живу я в Бахмуті, тепер Артемівське зветься, і за 26 років, сказати тобі по правді, і близько не була біля шахти. Бублички я продаю на базарі.

Почувши це, широкоплечий Супрун враз прокинувся від своєї мовчанки й зареготав тим же таки добродушним басом. Швидкий спалахнув (він у перший раз спалахнув), і розгубившись, затикався. Тоді він зі злістю подивився на Супруна, зиркнув таким же чином і на Чапчика, зі справжньою ненавистю зміряв з голови до ніг пристаркувату жінку, що її він взяв за матір якогось шахтаря й яка, як виявилось, була звичайнісінькою собі спекулянткою, — і все це, так би мовити, проробивши, вийшов суворий і не задоволений з купе.

Цей випадок безперечно сподобався Чапчикові: мовляв, нарешті Швидкому хоч трохи збито пиху: ну, хіба б справді досвідчена людина попалася на такий гачок? Словом, Чапчик зідхнув з полегшенням.

Ага, чортова кукла, — подумав він, — попався? Ото не задавайся на задринані макарони. Подумаєш, який досвідчений шахтар!

В уяві селюк уже бутузив свого супротивника, так би мовити, на всі заставки. Бутузив так, як йому хотілось. І коли б він мав упевненість, що з-під цих його ударів Швидкий уже не виприне, — він би був цілком задоволений. Та лихо було в тому, що всі ці удари були покишо уявними. Це зовсім не значить, що він не здібний посправжньому «показати» себе перед містечковими комсомольцями — він ще покаже! Але перед якими... от? Перед подібними до самовпевненого й досвідченого Швидкого? Перед цими все таки важкувато!

З таким зневір'ям до своїх сил нін їхав аж до районного вугільного центру. З таким зневір'ям він вирушив і до шахти: в районі їх довго не затримували — позаписували в якісь книжки, наділили відповідними папірцями й побажали всього найкращого.

II

З добрими дорогами ще не всюди гаразд. Але це був один із тих капітальних шляхів, що їх ми тепер чимало найдемо й на Донбасі й що вкупі з палацами культури, з радянськими житлобудами, з новими заводами та шахтами в корінний спосіб змінюють обличчя всієї нашої країни. Були й добрі коні, був непоганий і фаєтон. Правда, сидіти було не зовсім зручно, бо заважали Супрунів і Швидкого чамайдани (Чапчикова скриня стояла в ногах напівглухого візника), але цієї незручності селюк не помічав: думки працювали йому в зовсім іншому напрямку й зупинялися на більш серйозних справах.

Не помічали мабуть покишо цього й його товариші: і вони були зосереджені й їм було не до дрібниць. Довгий час їхали мовчки. Коли їхали поїздом, раз-у-раз перекидалися словами, а Супрун навіть насвистував якусь пісеньку, та вже в районному центрі все це вгомонилось. Можливо навіть, що й розв'язний Швидкий принаймні сьак-так відчував серйозність моменту: принаймні й йому слова покишо не наvertались на язик. Очевидно всі думали про іспити і про те, що їм несуть найближчі загадкові дні.

А втім, коли сонце надзвичайно душного дня зупинилося в зеніті й немилосердно почало палити голову, Чапчик помітив не тільки незручність, — він помітив, що вони досі не зустріли жодного гайка, в якому можна було б відчутися деяку прохолоду й помітив, що весь ландшафт нового краю муляє йому очі: сиротливий степ був далекий і без кінця чужий.

— Ач, яка місцевість! — порушив мовчанку Супрунів бас. — У нас не така.

— Тут всюди гола місцевість! — авторитетно заявив Швидкий. — Сіра. Особливо вона впливає на селяків: не встиг приїхати — вже й тікає!

Швидкий, що аж досі ніяк не міг забути скандального випадку з пристаркуватою жінкою, мабуть мав сильне бажання на комусь помститися і, не находячи нічого крім Чапчика (Супруна він безперечно побоювався), вирішив шпигонити селяка. Шпилька попала в самісіньке серце й зробила найсправжніший біль. Річ у тому, що мініатюрний Чапчик, який далі свого села не знав дороги в світ і був надзвичайно вразливою людиною, покинувши вагон, і справді відчував себе трохи сиротою: ну, що тут зробиш, коли йому така вдача! Звичайно, в'юнкому й легковажному Швидкому, який встиг уже побувати в багатьох містах і районах, усе це іграшка. Мабуть і спокійному урівноваженому Супрунові це іграшки. А от вразливого Чапчикові — Чапчикові це зовсім не іграшки! І тепер, не бачучи навколо себе жодного деревця, він згадував свій лісовий край, і йому було трохи сумно. Одним словом, у певному сенсі Швидкий не помилявся.

Але хто це йому сказав, що Чапчик думає тікати? Хіба Чапчик не з легкою й радісною душею відїздив зі своєї Комарівки? Хіба він, скажім, не обіцяв своїй матері-незаможниці за рік так ошактаритися, що й її забрати до себе? Нарешті хіба це не він навіки вирішив залишитися чесним, добросовісним і витриманим комсомольцем? Швидкий, мабуть, помічає на його обличчі риси суму? Так тут нічого поганого нема (в тому, що риси суму) — це може

трапитись зі всякою вразливою людиною. Подумасш який твердокам'яний комсомолець!

Але, на жаль, іронія прозвучала кволенько і Чапчик замислився. Не в тому сенсі замислився, що він думав тікати додому, а тому, що Швидкий і справді мав рацію пишатися їй, так би мовити, гнути кирпичу. Скажім, на обличчі Швидкого не помітно ніякого суму, а це вже величезний плюс і немала перемога. Це значить, що Швидкий буде почувати себе на шахті, як дома, а він, Чапчик, ще довго там виступатиме в ролі новака, і на нього будуть дивитися з деяким презирством.

«Ні, на мене не будуть дивитись з презирством», втішав себе Чаплик. «Я на шахті зроблюся героєм, і тоді Швидкий ніколи вже не наважиться так неохайно поводитись зі мною й посилати на мою адресу такі образливі натяки. Це нічого, що Швидкий має чималий досвід. Це навіть гарно. Але й я буду мати не менший досвід, а можливо й трохи більший. І потім я обов'язково забуду свій лісовий край і тоді на моєму обличчі не з'явиться жодної риси суму».

Шахта, що до неї посувались мобілізовані комсомольці, була найдалшою шахтою в районі, і тому вони їхали вже з годину, а виселок досі не показувався. Не приходилося їм пересікати й сусідні шахти. Лише то тут, то там повставали димарі й терикони, і тоді хлопці вдивлялися в обрій. Ніщо по суті не тривожило й тиші донецького степу: стукіт коліс і раптовий цокіт підков, коли той чи інший кінь засікався, тільки підкреслювали гаряче безгоміння літнього дня.

— Отже завтра поліземо в шахту, — сказав Швидкий і раптом звернувся до Чапчика: — тобі не боязко?

— Чого ж мені боязко? — кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде до прямих колючих запитань. — Хіба там що — вовки ходять?

— Там, брат, штреки страшніші за вовків! — авторитетно поінформував «досвідчений» комсомолець.

Супрун давно вже помічав, як погано впливають на селяка запитання й репліки Швидкого, і тому він, підшморгнувши носом, сказав:

— Слухаю я тебе, Швидкий, от уже не перший день, а й досі не розберу, чого ти липнеш до хлопця.

— Ні до кого я не липну! — роздратовано кинув Швидкий: йому не подобалось, коли в його розмову з селяком втручався Супрун, до того ж помітивши нарешті чамайдани, він ніяк не міг з ними впоратись: то один, то другий налазив на нього. — Ні до кого я не липну, — ще раз підкреслив він. — Мені тільки здається, що даремно його послали сюди: не з його худобою й смекалкою лазити по штреках!

— Це ти про мене говориш? — спитав схвильований Чапчик і тут же подумав, що він зовсім даремно не почув Швидкому спину.

— Та про тебе ж!.. А що таке? Хіба помиляюся?

Тут уже й Супрун не витримав. Положивши в кишеню ножа, за допомогою якого він допіру підполуднував, Супрун почухав потилицю й сказав

— Коли це ти по тих штреках лазив? Що рік блукав десь поза районом, то вірно, а от, щоб по штреках, то хто й зна!

— Що значить «блукав»? — незадоволено промовив Швидкий. — Хіба то називається блукав, коли тебе в іншу округу перекинули?

— А до чого ж тут штреки?

— А до того, що працював значить на Донбасі!

— Та невже?.. Чи не так, як ота жінка, що в поїзді? — і Супрун зареготав своїм добродушним басом.

Бас цей цілком задовольнив Чапчика, він прозвучав йому справжньою музикою. Але, на жаль, не надовго, бо Швидкий подивився на Супруна таким поглядом, що навіть Чапчикові неприємно стало. І тим більш неприємно стало, що Супрун на цей погляд нічого не відповів: склалося таке вражіння, що він його не витримав. Словом, Супрун уже мовчав, а селяк, знову відчувши себе самотнім і

безпорадним, дивився на рівну спину напівглухого візника й облизував губи.

За деякий час на горизонті почали вирисовуватись будівлі і раптом повстав величезний димар. Вирвались з-за горба якісь підводи і хутко наближались до них. По лівій дорозі пробіг собака. Видно було, що вони, нарешті, наближаються до якогось виселка. Тоді вони поцікавились, що це. Напівглухий візник сказав їм, що це й є та шахта, на яку йому доручено їх довести. Словом, за півгодини вони вже були на місці призначення.

III

Так он воно, які шахти! Що ж тут страшного? Буквально нічого! Навіть навпаки: прекрасні новенькі домики (вишикувались в кілька вулиць), дуже непоганий і навіть багато кращий за містечковий театр, шахтний клуб, дівчата, хлопці, жінки, діти по вулицях як і всюди, одним словом, виселок, можна сказати «на ять».

Дуже добре їх зустріли. Дали місця в гуртожитку (кожному по ліжку), дали до матраців і подушок, простирадла, ковдри — нічого не забули. Добре нагодували. Нагодували в тому ж таки гуртожитку (через коридор і їдальню). Завшахти (це ж тут найбільший чоловік) — людина страшенно скромненька і, як виявилось, недавній звичайнісінький собі шахтар. Потім Чапчик узнав, що тепер мало не всіма шахтами керують колишні рудокопи. Це Чапчикові дуже подобалось: чому не припустити, що й він за якісь роки 5 стане такою великою людиною? Чапчик прекрасно знає, що радянська влада завжди відмітить добру роботу: одну одмітить орденом, другу — високою посадою.

Не подобалось тільки селякові, що Швидкий і тут встиг обернутись на героя. Швидкий уже крутився дзигною навколо завшахти й зо всіх боків виставляв себе. Він так енергійно виставляв себе, що за ним не тільки Чапчика, але й Супруна не видно було. Чапчик дивився своїми темними наївними озерами на симпатичного завшахти й йому

було шкода, що такою людиною заволодів такий, хоч і до-свідчений, але все ж таки негарний хлопець.

«Що не говори», — подумав Чапчик про себе, — «а я все ж таки проти Швидкого нікчема!»

Але особливо почув він свою нікчемність, коли побачив, як бойко Швидкий розмовляє з завшахти.

— На вашій шахті, — спитав Швидкий, — всюди застосовано відбійні молотки?

— Майже всюди, — відповів завшахти. — Працюють зарубні машини.

— Ну, ясно, у вас же крутоспадні пласти, — сказав Швидкий. — Саме на таких пластах відбійному молоткові і належить перше місце. — Він трохи помовчав і додав: — у Німеччині та ж сама історія.

— В Рурському басейні?

— Та в Рурському ж, там ще в 27 році працювало тільки до 400 зарубних машин, цебто зарубними видобували лише 2 з лишком відсотки всього видобутку.

І, перейшовши на тон знавця і надзвичайно авторитетної людини, Швидкий почав читати, можна сказати, лекцію про уложення верстов і геологічну будову двох подібних один до одного басейнів: Рурського й Донецького. Словом, він уже заімпонував завшахти. Щождо Чапчика, то його Швидкий, мало не знищив своєю ерудицією.

«Ні, — подумав селяк, — Швидкий і справді багато дечого знає. Я про це, що він говорить, ніколи й нічого не чув».

І Чапчик навіть пошкодував на мить, що він не зумів заволодіти симпатією бойкого містечкового хлопця. Але це тільки на мить. Почуття образи все ж таки не згасло й йому хотілося думати, що всі ці знання лише таким, як він, здаються великими, а на самім ділі вони мабуть маленькі, і Чапчик їх скоро здобуде. От як би тільки з шахтою все обійшлося добре, щоб обійшлося добре, коли вони полізуть у шахту! Коли Чапчик і в шахті оскандалиться, значить Швидкий і справді мав рацію глузувати з нього.

«Не дай, Господи!» — подумав селяк і йому йокнуло під серцем.

Він сидів на своєму новому ліжку й чекав Супруна, який вийшов до вбиральні (Швидкий уже чогось лазив по конторах). З Супруном він умовився походити по виселку й ближче познайомитись з новою обстановкою. Нарешті увійшов і Супрун. Увійшов він у супроводі якогось молодого шахтаря.

— Знайомся! — сказав Супрун. — Це місцевий комсомолец товариш Груша. Вибійник.

Познайомились. Груша був балакучий і приємний хлопець, і тому з ним стало весело. («Добре в нашій республіці», подумав Чапчик, «всюди найдеш своїх, комсомольців»). Груша почав розповідати про роботу на шахті й про те, як він два роки тому розпочинав тут працю.

— Спершу навіть страшнувало було, — говорив Груша, — але потім звук і нічого страшнуватого не бачу. Нещасні випадки бувають, але — де їх нема? Бувають вони й по заводах, бувають і на селі. Нещасний випадок може трапитись навіть там, де його зовсім не чекаєш.

— А чого ж відціля тікають? — спитав Чапчик: йому дуже сподобався Груша, й він з ним почував себе прекрасно.

— Літуни й дезертири всюди єсть, — промовив шахтар. — Цієї сволочи не бракує, але треба й це сказати: робота тут не легка та до того ж і під землею.

— Дуже важка? — продовжував допитувати Чапчик, що вирішив докопатися до найменших дрібниць, щоб почувати себе більш упевнено.

Груша запалив цигарку, пустив кільцями дим з рота й промовив:

— Звичайно не легка. Але зате ти працюєш не 7, а 6 годин, маєш добрий заробіток: єсть такі, виганяють сотні карбованців у місяць. До того ж до тебе й величезна увага — і з боку партійної організації і з боку професійної. Та й адміністрація чимало вділяє уваги твоїм побутовим умовам.

«Он воно як: 6 годин, сотні карбованців»... Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його, перебив Супрун.

— Справа ясна! — сказав Супрун. — Яка б там робота не була — важка, чи ще важча, але на те ж ми й комсомольці! На те ж ми на фронті, щоб перемагати труднощі.

Ну, це само собою розуміється. Це й справді ясно, Чапчик це прекрасно обмислив. Він, наприклад, дуже-дуже хоче бути героєм труда. Отже, хай Груша розповідає далі: йому дуже цікаво все це слухати.

І Груша розповідав. Розповідав довго і саме цікаво. Він зупинився навіть на деяких деталях. Він розповів, наприклад, що робити, як раптом погасне лямпочка в темному штреку: досвідчений шахтар на такий випадок має, скажім, дві палиці: одну держить над головою, другу — у бік, так і виходить, інакше б він, скажім, стукався головою об стелю, бо не вгадаєш, де треба нахилитись. Радив не лякаться, коли трапиться комусь із них залишитись насамоті. Крізь квале світло лямпочки ти можеш побачити в вугільному поросі якусь жахливу пику, але це так ввижається тільки незвичкій людині. Не треба лякаться, коли раптом почувеш під молотком невеличкі вибухи: то вискакують із пластів газу, і старий шахтар з цих вибухів лише радіє, бо це значить, що піде легкий вугілля. Словом, багато цікавого розповів Груша, й Чапчик вислухав його з величезною увагою.

Увечері вони ходили до загодовні: він, Супрун і той же Груша (Швидкого знову не було). У загодовні розмовляли з шахтарями, що з ними їх знайомив Груша. Бачили багато химерного. Все на них справляло сильне вражіння: і шахтарські каски, і чорні полотняні костюми, і напівфантастичні вогники в лямпочках. І тоді було радісно, було й тривожно: радісно було, що і вони за кілька днів стануть такими ж героями, як ці чорні люди, яких вони з такою цікавістю оглядають, тривожно було тому, що попереду ще залишалась незнайома, мало не таємнича шахта, про яку вони чули так багато чудесного і яка все таки трошки лякала.

Заснув Чапчик дуже пізно: мислі довго не давали спокою голові. Снівся йому дуже химерний сон. Снилось йому нібито йде він якимсь темним глухим коридором, а назустріч йому біжать ліхтарики. І ліхтарики нібито не ліхтарики, а якісь живі істоти. Чапчик намагається ухилитись і ніяк не може цього зробити: підбіжить ліхтарик, блисне йому в око — й зник!

«Що це таке?» — думав Чапчик. «Чого вони хочуть від мене».

І тоді ж він раптом відчув, що його хтось ззаду схопив за плечі. Він здригнув і повернувся. І баче він перед собою якесь надзвичайно страшне обличчя. Обличчя з ненавистю дивиться на нього й скалить зуби. Охоплений жахом, Чапчик намагається пригадати, чиє це обличчя. Він напружує всі свої розумові сили, але даремно: він все таки не здібний пригадати...

Та він не може й вирватись: таємнича істота міцно тримає його в своїх руках.

«Пропав», подумав Чапчик, і тут же раптово згадав, чиє це обличчя: так, це обличчя Швидкого! Охоплений ще більшим жахом, Чапчик скрикнув.

IV

— Чого ти кричиш? — почув селяк біля себе досить ласкавий голос і, так би мовити, з зовсім іншої опери. — Кошмар душив чи що?

Чапчик розплющив очі. Біля селякового ліжка стояв Швидкий і дивився на нього дуже доброзичливими очима. Він дивився такими очима, що Чапчикові навіть не врилось, що це саме той в'дливий комсомолець, який цілу до року не давав йому спокою. І в усякому разі реальний Швидкий нічого не мав спільного з тією потворою, котру він бачив уві сні. Тут же був і Супрун: він тримав у руках мило й, перекинувши через плече рушника, готувався йти до вмивальника. На двох койках спали шахтарі — вони мабуть допіру прийшли з роботи.

— Чого ж ти мовчиш? — сказав Швидкий. — Кошмар, питаю, душив чи що?

— Сон приснився страшний! — відповів Чапчик і звернувся до Супруна. — Хіба вже пізно?

— Ні, не дуже, — йдучи сказав Супрун. — Приходили від завшаhti: зараз поліземо. Одягайся!

Чапчикові знову йокнуло під серцем — і радісно, і тривожно. Та й справді: від першого іспиту залежить багато. Чапчик кинувся вдягатись.

— В тебе ніяких крапель нема від зубів? — звернувся до нього тим же ласкавим голосом Швидкий. — Страшенно зуб болить! — і взявся рукою за щоку.

— Де ж вони в мене візьмуться? — сказав здивовано Чапчик і подивився на Швидкого.

Химерний сон і особливо Супрунова інформація, що вони зараз полізуть у шахту, — все це на деякий час паралізувало його здібність спостерігати і він не бачив, що навкруги його робиться. Тепер Чапчик побачив, що у вікно зазирає вогняна куля ранкового сонця, і побачив, що Швидкий і справді зовсім перетворився. Це вже не був самовпевнений юнак, яким його досі знав селюк — це вже був дуже симпатичний хлопець, яким його Чапчик навіть не уявляв. Швидкий посміхався милою й надзвичайно симпатичною посмішкою.

«Що це з ним раптом трапилось?» — подумав Чапчик.

«А втім, хіба не все їдно? Лиш би він був завжди такий!»

Чапчикові навіть захотілося підійти до Швидкого, потиснути йому руку й попрохати пробачення... За що? Та хоч би за то, що він колись гнівався на нього! Хіба він мав право гніватись на такого по суті доброго товариша? Він просто не знав Швидкого!

— А хіба дуже болить зуб? — спитав він. — Може тоді ти не підеш з нами, залишишся?

— Зуб болить дуже, — сказав Швидкий. — Але чого ж я буду залишатись? Все їдно колись прийдеться йти, та й завшаhti може щось подумати.

— Що ти говориш! завшахти? — мало не скрикнув селюк. — Будь певний, ми з ним поговоримо і він нам повірить.

— Не буде діла. З цим бюрократом важко говорити! — відказав Швидкий.

Завшахти — бюрократ? Ця лагідна, гостинна й товариська людина? Чапчик нічого не розуміє. Може товариш говорить про когось іншого?.. Про нього? Коли про нього, то дивно! Чапчик усе таки думає, що товариш помиляється... Він також помиляється, як він помилявся в нім. Швидкий не погоджується? Шкода! Він дуже шкодує, що перетвореного Швидкого не можна переконати, що завшахти такий же милий, як сьогодні і він, Швидкий!

Чапчик взяв рушника і все таки цілком задоволений пішов до вмивальника. Йому було дуже приємно, що на його серці нема вже ніякої образи і єсть тільки маленька й радісна тривога.

За якийсь час Чапчик, Супрун і Швидкий ішли з завшахти до лазні. Там вони попереодягалися в нові полотняні костюми, в старенькі чоботи й тверді каски. Там вони дістали й лямпочки. Якось тривожно й радісно було відчувати себе в цих костюмах і почувати в руках химерний вогник.

— Ну, гайда до кліті, — сказав завшахти, коли всі були готові, й рушив до дверей.

Вони пішли широким дворичем і скоро зупинилися біля кліті.

Цього моменту Чапчик, очевидно, ніколи не забуде. Шахту раз-у-раз затоплювало водою й тому по стволу бігли прямо такі ручаї. Кліть (вона допіру забрала першу партію) була вогка й непривітлива. Непривітливо виглядала й людина, що керувала нею: робітник мабуть недолюблював екскурсантів, а майбутніх шахтарів, вдягнених у чистенькі полотняні костюми, за когось іншого й прийняти не можна було. Біля кліті стояло ще декілька чоловік, вони теж збиралися під землю.

— Ми спершу спустимося метрів на 150, — сказав завшахти.

«Як це буде, як на 150 метрів»? — подумав Чапчик. «Скільки, скажім, має метрів п'ятиповерховий будинок? Мабуть не більше, як метрів 40? Тоді що ж це виходить? Виходить, що ми зараз спустимось на таку глибину, яка рівняється мало не 4-м один на одному поставленим п'ятиповерховим будинкам?

І в третій раз Чапчикові йокнуло під серцем: справа в тому, що він раптом згадав той трагічний випадок з кліттю (вона зірвалась), який трапився на шахті «Марія» й про котрий у свій час чимало писали в газетах. Він подивився на Супруна й Швидкого. Перший і зараз був такий же спокійний і урівноважений, яким його знав Чапчик у вагоні, але другий був блідий і тремтів, взявшись рукою за щоку.

«Бідолаха!» зідхнув Чапчик. «Його зимниця трясє, а він у шахту збирається... От проклятий зуб!»

Проте важко було сказати, кому він більш співчуває: собі, чи Швидкому, бо 150 метрів все таки ніяк не виходили з голови. Як він себе не заспокоював, що він собі не говорив, а під серцем тепер йокало вже без перерви. І коли б не шаслива мисль про міські ліфти (а про ліфти йому вже чимало розповідали), він, можливо, сів би в кліть з поганим настроєм. Згадка ж про ліфти його дуже підбадьорила. І справді: по великих будинках, можливо не нижчих за 150 метрів (ну, хоч би в тій же Америці) люди їздять таким чином кожного дня, дехто навіть кожної години, а він, майбутній шахтар, дрейфить перед перспективою спуститись можливо в кращій машині, і дрейфить, як найсправжнісінький боягуз! Ні, це вже ні к чорту не годиться!

— Лізьте! — почув він голос завшахти, коли кліть знову подали «на-гора» й коли хтось відкинув залізні ґрати.

Майбутні шахтарі рушили через місток. За мить стукнули двері, вдарив гонг і кліть пішла. Ще кілька секунд, поки кліть з шумом і, аж дух забивало, мчалась кудись, Чапчик був, можна сказати, в надзвичайному трансі. Він міцно тримався за якусь залізну перекладину не менш міцно притиснувшись до холодної стіни і почував, що летить кудись угору і що вода, яка зливою падає на нього

відкілясь зверху, проривається йому за комір і робить йому на спині неприємний холод. Правда, він дещо й бачив, але те, що він бачив, було таке ж фантастичне, як його недавній сон: у темному вогкому кутку, крізь тускле світло кількох ліхтариків, вирисовувались химерні силуети зовсім нереальних ніг. Більше він нічого не пам'ятає. Він навіть не пам'ятає, коли й як він вийшов із кліті. В цьому він чесно признавався, коли його потім розпитували.

Вони вже були в квершлязі, і тут Чапчик машинально подивився на своїх товаришів:

Супрун був такий же спокійний, як і раніш, але й Швидкий не змінився: тримаючись за щоку (хорий зуб!), він і тепер тремтів і мав поганий вигляд блідої людини. Проте Чапчик на цей раз не звернув на нього відповідної уваги, бо зайнятий був своєю особою.

«І як виявляється, нічого тут нема страшного!» бадьоро вирішив Чапчик, ступаючи по штреку. «Кліттю спускатись тільки без звички неприємно і навіть страшно, а як звикнеш — мабуть той же ліфт.

Ну, а щодо вибірок, то про них і говорити не приходиться: звичайний собі темний коридор і тільки».

— Почекайте! — сказав завшахти, раптово зупиняючись та повертаючись до хлопців: він ішов попереду. — Чуєте гул? То коногони женуть вугілля. Становіться до стіни.

І завшахти, скликавши до себе всіх майбутніх шахтарів, поки наближались вагончики, пояснював новакам те, що їм було неясно й чим вони цікавились. Розпитували, правда, тільки Чапчик і Супрун: Швидкий нічим не цікавився й мовчав. Селюк пояснив це тією обставиною, що все це йому давно відоме.

Нарешті в глибині штреку блиснув ліхтарик і повні вугілля вагончики з грохотом і шумом проскочили повз них.

— Коли вам треба буде колись зупинити коногона, — сказав завшахти, — ви мусите помахати ліхтарем і він зупиниться.

— А для чого його зупиняти? — спитав Чапчик.
— Ну, скажім, — виповів завшахти, — ви попали в так звану «трубу» — не таке місце в штреку, де ви ніяк не можете розминутись з вагончиками і де вас вони обов'язково зачеплять, — тоді ви й сигналізуєте ліхтарем.

Ага, он воно що! Ну, тепер ясно! Отже, це треба обов'язково запам'ятати! Чапчик це обов'язково запам'ятає, бо все ж це відповідним чином зв'язано, з одного боку, з безпекою, з другого — з щасливим виходом із вибірок. Треба прислухатись до кожного слова досвідченого шахтаря.

Вони знову рушили в темну глибіню, висвічуючи собі дорогу «вольфом». Зрідка назустріч їм ішли кудись шахтарі, але в напівтьмі вони нагадували скоріш тіні й як тіні зникали десь — без облич, без рук і навіть без ніг. То тут, то там чути було глухі стуки й десь без перерви дзюрчала вода.

— Ну, тепер готуйтесь до останнього іспиту, — сказав завшахти й зупинився біля якоїсь дірки. — Страшного нічого нема, але треба бути обережним. Зараз подамось на нижчий горизонт... Це от — гезенк. Далі — шахтне поле. Ми маємо, так звані, крутоспадні пласти. Приблизно на 80 градусів. Зараз спустимось по кріп'ях на 120 метрів вниз... Хто за мною?

І завшахти за мить опинився в дірі, а ще за мить його вже й не видно було в штреку.

V

Першим за завшахти рушив Супрун.

— Обережніш, — почувся з-під землі голос шахтного командира. — Сюди став ногу!

Власне кажучи, Чапчик нічого не зрозумів з попередніх слів завшахти. Для селяка ці «крутоспадні пласти», ці 80 градусів тощо, були китайською грамотою. Він зрозумів тільки те, що треба триматись сміливіше і треба бути обережним. Не довго думаючи, він, щоб не бути останнім

(а промчавшись кліттю, він почував себе до певної міри героєм), щоб не бути останнім, Чапчик, як тільки зник під землею й Супрун, зиркнув на Швидкого (Швидкий і зараз тремтів і вистукував зубами — це Чапчик добре помітив) і поліз і собі в діру.

Ставши ногою на кріп, він зиркнув униз й побачив там два вогники: нижчий і вищий — Супрунів і завшаhti.

— Давай сюди ноги! — почував він знизу Супрунів голос.

— А куди ж мені лізти? Я нічого не бачу, — сказав Чапчик.

— Шукай ногами кріп і становись на неї!

Селяк спустився ще нижче, потім ще нижче, обережно намагаючи ногами «ліс» і як кішка чіпляючись за деревини.

— Тут починається перший уступ! — знову почув він знизу голос завшаhti. — Отой, що я вам про нього розповідав.

Завшаhti й справді щось розповідав у штреку про уступи, але що саме — Чапчик рішуче не пам'ятає. І потім теорія, як видно, зовсім не збігається з практикою: на малянку свого нового вчителя він бачив зовсім невинні лінійки, а тут йому приходится виступати в ролі мавпи і, у всякому разі, доброго акробата.

Чапчик подивився вниз: перший ліхтар заблуканим вогником виблискував уже в стороні, другий — під ним.

— Давай сюди ногу! — сказав Супрун. — Як не попадеш на кріп — становись мені на плече.

— Почекай, я трохи відпочину! — сказав Чапчик, враз запарившись.

— Ну, відпочинь! — і Супрунів вогник теж зник десь у стороні.

Коли Чапчик рушив далі й доліз до так званого уступа, він остаточно розчарувався в теорії: чіплятись приходилось уже не тільки руками й не тільки ногами, але й черевом. Треба було податись у бік (вогники заблмали ліворуч), а вбік подаватись ще важче було. Важко дихаючи,

Чапчик зупинився й подивився вниз. І — о жах! — при кволому світлі ліхтаря, що ледве-ледве пробивалось крізь вугільний порошок, він побачив темну безодню. Тільки тепер Чапчик усвідомив, що він у величезному (глибиною більш як на 100 метрів) колодязі і усвідомив, що він над проваллям і що він, виконуючи роль акробата, стоїть зараз на волосинку від загибелі. Варто зірватись з якоїсь кріпі і — пропав: кісток не позбирають!

І як раз у цей момент глухо загуло й з шумом і свистом та своєрідним стогоном десь почали одвалюватись глиби вугілля й летіти повз нього.

— Не хвилюйтесь, — почув він знизу бадьорий голос завшахти. — Цей не зачепе.

Та вже було пізно. Тепер бадьорий вигук, на жаль, не здібний був підбадьорити Чапчика. Темне провалля дивилось на нього страшною задимленою порожнечою й він відчув, як йому затремтіли руки, як впало й зупинилось серце, як попустились м'язи й як невідома досі йому байдужість почала сторожко, ніжно й обережно обнімати його. Ще один момент — і він летів би в безодню. Ще одна мить — і Чапчика б не було. Він потім ніяк не міг простежити, яким чином прокинулась йому думка й, прокинувшись, запрацювала спершу поволі, далі швидше й нарешті скаженими карколомними темпами.

«От так шахтарі!» — раптом сказав собі Чапчик: «як тобі не соромно, Чапчику! Люди на цих кріпах по 40 років працюють, а ти злякався однієї години. От так герой! Чи не ти, Чапчику, нещодавно збирався прославитись!? Як же ти прославишся!? Люди йдуть на видиму смерть — і не бояться, а ти злякався поганенького колодязя. От так герой! Подивись на Супруна, він так спокійно лізе вниз, наче тут і народився. Бачиш чи не бачиш?.. А ти? Засць ти, Чапчику, а не герой!.. А як зрадіє Швидкий! Як він тебе почне висміювати!

Тут селюк, скерований якоюсь йому невідомою силою, подивився вгору. Побачивши там вогник Швидкого, він відчув новий прилив енергії. Тоді, чіпляючись за кріпі, він'

сміливо рушив уперед. Страху — як не було. Навпаки: біля серця щось клекотало, билосся й рвалося з грудей. Було страшенне бажання жартувати і з кимсь голосно й весело розмовляти.

— Ну, що, Супруне, як себе почувашь? — крикнув він униз. — Витримаєш іспита?

— Лиш би ти витримав! — донісся до нього спокійний Супрунів голос.

Чапчик хотів був щось сказати ще й Швидкому, але зваживши на те, що Швидкому болить зуб і що він досі не проявив жодного бажання з кимсь перекинутись словом, вирішив його не чіпати.

На третьому уступі Чапчикові зірвалась з петельки лямпочка й, з шумом полетівши вниз, десь зачепилась за кріп. Опинившись у цілковитій темі, Чаплик на мить захвилювався, але дальша секунда принесла йому цілковите заспокоєння: він вирішив чекати вказівок шахтного командира й покищо не рухатись далі.

— Зараз ми її дістанемо! — почув він голос завшаhti. — Почекай трохи!

І не пройшло й хвилини, як лямпочка була вже в руках селяка: завшаhti дійсно лазить, мов мавпа. Цей випадок ще більше підбадьорив Чапчика і решту путі він покритив сміливими упевненими рухами свого, як тепер вияснилося, досить таки гнучкого тіла. Сплигнувши через якусь годину в штрек нижчого горизонту, селяк найшов у собі велику погорду й відчув, що він витримав першого серйозного іспита. Чапчик подумав, що тепер він уже навіки залишиться на шахті... І саме тому залишиться навіки, що вже в першу мить, як тільки він спустився в штрек, його знову проти волі потягло до небезпечної, але якоїсь надзвичайно солодкої кріпі шахтного поля. Бо й справді: там потрібний був героїзм, але це ж саме він і хоче бути героєм! Там вимагають сміливості, але хіба він уже не відчуває себе хоробрим? Бажання працювати в нього надзвичайне. Вміння? Він баче, що він і з цією працею справиться. Чапчик був переконаний молодого бадьорою

задерикуватою радістю. Серце його то завмирало, то прискорено билось. Він подивився на спокійного Супруна: Супрун так виглядав, наче він ніколи й не знав небезпеки. Тоді Чапчик зиркнув на завшахти й, наче викликаючи когось на змагання, промовив:

— Тепер поліземо в більш небезпечні місця?

— Тепер — завтра — поліземо сюди на роботу! — усміхнувся шахтний командир і додав: — з охотою полізеш?.. Більш небезпечних місць нема.

— Звичайно з охотою! — голосно вирвалось Чапчикові. — Я хочу бути вибійником. Як ви на це дивитесь?

— Добре. Зробимо. Все можна! — Завшахти повернувся до дірки й сказав: — чого це так довго ваш товариш не вилазить?

Але не встиг промовити це, як з шахтного поля показали ноги.

— Ну, жвавіш, жвавіш! — кинув завшахти до ніг..

— Куди жвавіш? — сплигаючи, сказав незнайомий голос, і перед майбутніми шахтарями та шахтним командиром став якийсь незнайомий рудокоп.

VI

От тобі й маєш! Що за чортівщина? Не треба тобі й Гоголя! Мусів вилізти Швидкий, а вилізла зовсім стороння людина. Справжні тобі вечори поблизу Диканьки. Але Чапчик, поставивши світло на Супрунове обличчя бачить, що і той скинув брови догори й нічого не розуміє.

— За тобою ніхто не ліз? — спитав завшахти, звернувшись до шахтаря. — Нікого не бачив?

— Нікого не бачив! — відповів шахтар.

Всі презирнулися. Справа ускладнялась, заплутувалась. Де ж подівся Швидкий? Невже з ним щось трапилось? Але коли б щось трапилось, — всі обов'язково почувли б.

Знову презирнулися і, презирнувшись, поспішно пішли до кліті. І тільки на вищому горизонті принаймні

Чапчик з полегшенням зідхнув: саме на вищому горизонті вони найшли нитку до розв'язки цієї таємничої і, можна сказати, загадкової історії. На вищому горизонті їх поінформували, що такого хлопця, як Швидкий, дійсно бачили. Але він, говорячи місцевим жаргоном, давно вже подався «на-гора»: прийшов у квершлаг, назвав себе екскурсантом і, коли кліть рушила з шахти, рушив і він з нею.

— Ага! — тепер я розумію, — сказав завшахти. — Справа ясна. Цілком.

— Що ж таке ви думаєте? — спитав Супрун.

— А те я думаю, — упевнено заявив завшахти — що ми його вже тут не побачимо. Я тепер розумію, чого він з півдня ходив за мною й натякав мені, що з нього непоганий бухгалтер. Він, голубок, сподівався тут працювати в канцелярії.

— Виходить, що він з нами по кріпях не лазив? — спитав здивований Чапчик: міркування завшахти про зазіхання Швидкого на канцелярію до нього ще не дійшли, він ще їх не міг сприйняти головою.

— Де ж би він лазив, — сказав завшахти, — коли він від гезенку пішов до кліті. Перелякався, сукин кот!

Туди к бісу! Швидкий перелякався? Той саме Швидкий, що він перед ним, можна сказати, тремтів цілу дорогу? Ні, Чапчик цьому не повірить. Тут трапилась якась помилка. Йому, мабуть, зуб дуже розболівся. Не може бути, щоб Швидкий перелякався. Правда, він мусів попередити когось, що вилазить із шахти, але це до даної справи не стосується, цебто не стосується припущення, що Швидкий здрейфив. Супрун киває головою й погоджується з завшахти? Ну, тоді і Супрун помиляється.

А втім, усі сумніви скоро було розв'язано, і розв'язали їх, так би мовити, непоборні факти. І саме тоді було розв'язано, коли Супрун і Чапчик повернулися до гуртожитка, певніш до своєї кімнати в гуртожитку, що в ній вони зупинилися з Швидким. Ліжко Швидкого й справді було порожнє, не було й чамайдана.

— Невже втік? — сказав Чапчик, звертаючись до Супруна.

— А ти ж думав як — лікує зуба? — сказав Супрун. — Пиши, синок, некролога: мовляв, сповіщаємо радянську суспільність, що на такій-то шахті трагічно загинув комсомолець Швидкий і, мовляв, земля йому пухом.

Але вразливий Чапчик не мав охоти жартувати. Він уже забув усі ті болі і образи, якими так щедро наділяв його Швидкий у дорозі, і йому було тільки дуже неприємно, що досвідчений комсомолець так ганебно оскандалився. В нім навіть не прокинулось почуття погорди. Що з того, що він непогано показав себе перед містечковим товаришем? Що з того? Чи не краще було б, коли б і Швидкий працював на шахті? О, безперечно краще і не тільки для трудящих, але й для самого досвідченого Швидкого. Чапчик подивився в вікно й замислився.

Ні, він цього ніколи б у житті не зробив! Не зробить цього ніколи — він певний — і широкоплечий Супрун. З вугільного фронту вони не повернуться принаймні до цілковитої перемоги і на цій ділянці робітничого ентузіазму.

Тоді Чапчика знову потягло до небезпечної, але водночас і надзвичайно солодкої кліти шахтного поля. Чапчик тепер розумів старих шахтарів, тих старих шахтарів, що й дня не можуть прожити без темних, вогких полів підземної республіки.

За вікном стояв літній донецький вечір. Він ніжно обгортав матовим серпанком сторожкі степи й, ставши в далечині суцільним синім згустком, ховався за неясними межами горизонту. Чапчик одійшов од вікна, подивився на порожнє ліжко Швидкого й пішов з кімнати.

VII

За тиждень, поцікавившись літературою зі своєї професії, Чапчик придбав у книгарні кілька дешевих книжок. Перечитавши їх, селюк раптом замислився.

«Ага», подумав він, «он воно відкіля брав свої знання покійний Швидкий: з дешевої бібліотеки гірника брав він їх. От жук! А я гадав, що він спеціальний вуз пройшов!»

Перед Чапчиком лежали такі рошури: 1) Блажесвіч. «Що треба знати гірникові-новакові», 2) М. Нікішин. «Переможемо вугілля системою Карташова», 3) Варшавський. «Застосування відбійних молотків», 4) Ворожко. «Легкі зарубні машини» і т. д.

БРИГАДИР ШОСТОЇ

Крізь щілину віконниці пробивалося світло засніженого зимового ранку. З ліжка підвелася господарка й почала поратися коло пічки. Але Данило Макарович давно вже був надворі. Він встиг сходити на конюшню й перевірити, як конюхи помагають за кіньми, він був уже й на току.

Розправивши свого чорного вуса, Данило Макарович звільнив від віконниць вікна, позіхнув, зиркнув на силуети будівель, що чітко вирисовувалися на полотнищах холодних снігів, і, коли в ніздрі йому вдарив запах гарі, що її рознесли по дворах димки з бовдурів, зайшов до хати.

...Ну, а тепер будемо снідати. Творчий трудовий день ми розпочали тоді, коли на сході ще не займалась зоря (тільки но прокричав перший півень), коли цей творчий трудовий день узяв на свої мускулясті руки Данило Макарович. *Данило Макарович Візник*, стрункий 37-літній бригадир-колгоспник.

Шоста бригада Данила Макаровича на хуторі. Вона на тому хуторі, що за 25 верстов від районного центру й де бере свій початок річка Вовча. Річка побігла кривими ярками, хутір залишився на горі у вишневих садках. Зараз зима, й непривабливі садки: не цвітуть вишні білим цвітом, не горять на сонці й оксамитовотемні ягоди.

Із степу летять колючі вітри й насадають на черепичні покрівлі чепурних вовчанських хаток, що вишикувалися в одну вулицю.

¹ З життя колгоспу «Спільна праця».

Відкіля цей вітер? З ворожого табору? Ну, так даремні його намагання. Не найде він собі притулку ні в конюшні бойової бригади. (Зайдіть но сюди на хвилинку. Почуваєте, як тут тепло? Чуєте, як упевнено хрумтять коні і як спокійно поблискують ліхтарі?), не найде він собі притулку й у свинарнях, скажім.

Данило Макарівич — великий радянський багатій. В його розпорядженні аж 34 двори, що в них він налічує 147 душ населення. Він має 49 коней, а про реманент і говорити не приходиться. Скажімо, самих борін у нього не менш, як 22 штуки. Два роки тому обрали його на бригадира, і з того часу він був, є і буде головним хазяїном цілого хутора.

Але, може, ви цікавитесь, як там трапилося, що такий собі звичайнісінький колгоспник придбав собі так багато добра?

Трапилося це дуже просто. Обрали Данила Макаровича на бригадира. Покрутив він свого чорного вуса та й думає: «Що обрали мене, то я проти цього нічого не маю. Але дуже погано, коли я не виправдаю довір'я своїх товаришів». І от проходить рік. Іде осінь, коли в полях зрізають хліби, зима, коли з дальніх полотнищ снігу зазирають на хутір заграви сторожких шахт і заводів (вони оточують хутір із усіх кінців), йде голубоока весна, коли по схилах курганів біжать ручаї і колгоспники «Спільної праці» поспішають з дворів з боронами й сівалками, іде літо. Знову осінь. Зробили підсумки. І вийшло так, що бригада Данила Макаровича веде перед. І не денебудь, а в кращому колгоспі. Вона краще підготувалася і до сівби, вона вчасно й засіяла, вона й хлібозаготівлі до строку виконала, вона й те, вона й друге. Іде ще рік. Те ж саме. Чого ж дивуватись, що Данило Макарівич і досі головний господар 34 дворів.

...До правління бригадирового сходяться люди. Люди різні, але більшість із них це ті, що їх варто було б записати на червону дошку. Це — справжні свідомі колгоспники, це не з тих, що не знають, куди їх веде героїчна партія

пролетаріату. За столом сидить Данило Макарович. Світло зимового ранку падає на його стурбоване обличчя. Він роздає «наряди».

— Твої коні повезуть обаполи. Ти пойдеш по цеглу... Ти... до віялки. Ти... ти...

Усім роздано «наряди». Нічого не забув. Зайвих людей нікуди не дано, й на трудовень ніхто не поскаржиться: платня буде, як слід. Кожна й робота дістала того чоловіка, якого їй треба. Данило Макарович знає, що, коли один з охотою одне робить, другий — інше. Щоправда, є у бригадира й майстри на всі руки, але хіба це тільки майстри? Ні, шановне товариство. Це й кращі ударники бригади.

— Даниле Макаровичу! Чи не запишете їх на червону дошку? Щоб знала про них уся Україна.

— Тільки за мене, будь ласка, не друкуйте, — каже бригадир і ховає від вас свої чорні очі. — Що я? Я тільки виконую свої обов'язки перед колгоспом і державою.

— Добре, Даниле Макаровичу! Вашого прізвища ми не згадаємо.

І, погодившись, ви бачите, як перед вами виростає ціла галерія героїв колгоспної праці. Тут вам і *Сидоренко Клим*, і *Собокар Сергій*, тут вам і *Собокар Фокій*, і *Мануйлівна Явдоха*, тут вам і *Страх Настя*, і *Сіденко Марфа*...

— Записали? Ну, так я піду...

І йде головний хазяїн до кузні. В спину йому дме холодний вітрець, але він його не почуває. Бригадир замислився. Звичайно, плян з хлібозаготівель його бригада перевиконала ще в листопаді, звичайно, з озимими добре впоралися: ще 4 га навіть сусідам засіяли, під зяб виорали не 107, як того вимагало правління, а 108,75. Але прийде ж весна, і не можна підкачати і з весняною сівбою.

«Так, — думає Данило Макарович, — зерно перечищено, реманент майже весь відремонтовано й у всякому разі можемо до 15 січня виїздити в поле. Але що не зроблено?»

На капелюх заклопотаного бригадира падають легкі сні-

жинки. Їх дуже мало, і вони його не тривожать. Проте, коли б вони й падали у великій кількості, то Данило Макарович тільки радів би. Ще б пак, хіба морози поб'ють озиме під пухким простирадлом великих снігів?

За якісь дві-три хвилини бригадир шостої був у кузні. За чверть години він був біля віялки. І тільки коли зимовий вечір рішуче насів на черепиці хутірських будівель, і коли по кількох хатах заблিমали каганці, він пішов обідати. Всюди порядок. У всіх трьох групах. Звичайно, і в кінській.

Пересічно на мужчину припадає 300 трудоднів, на жінчину — 250. Пересічно за 10 місяців. Добре? Не погано. Але буде й більше. Випишуємо «Новий Донбас», «Соціалістичний Донбас», московські й харківські газети. Передплатників 24. Добре? Буде ще більше.

— Даниле Макаровичу, поділіться своїм досвідом. Як ви так робите, що у вашій бригаді все так гаразд?

— Який же тут досвід? Досвід простенький. Перше: добре вивчаємо постанови партії. Друге: з бригади повиганяли всіх куркулів і підкуркульників. Третє: робимо все вчасно. Четверте: втовкмачили кожному, що коли не будемо робити, то й хліба не їстимемо. Оце й увесь вам досвід.

...Але до своєї хати бригадир так і не дійшов. По дорозі він зустрів Семена Івановича Сидоренка, голову колгоспу. Семен Іванович уже приїхав з Іванівки проробляти з бригадою останню постанову ЦК. І мусів іти з ним до школи Данило Макарович.

І пішли. І не сказав Данило Макарович, що він ще не обідав.

...Я до вас, дядьку! — звернувся до бригадира молодий обідраний хлопець. — Пустіть переночувати.

— А ти відкіля будеш?

— Та з Ромен. Колгоспник. Ходив оце на роботу на Донбас, та не прийняли.

— Чому не прийняли?

— Хорий.

— Давай посвідчення.

Хлопець подав замусолоненого папірця. І Семен Іванович прочитав його. Видано папірця аж у лютому місяці, а печатки навіть і духу нема. Липове посвідчення.

Зацікавилися колгоспники.

— А ударницький білет є?

— Нема.

— Виходить, качаєш за результатами хазяйнування?

Посміхнулися колективісти й направили бродягу до глухого діда Матвія: мовляв, завтра вияснимо, а покищо не можна не дати молодикові притулку.

...Спалахнула лямпка. Розсунулись парти. Правий фланг, лівий фланг. Зайшов і дід Матвій.

— Я той... я, мабуть, на зборах не буду. Той... отого хлопця до мене, а в хаті сама баба.

— Так ви, діду, молодицю знайдете. Хай забирає.

— Чого, кажете? Я той... не чую... Я, мабуть, пришлю вам бабу.

І дід пішов.

Кляса залюднювалася. Сходилося жіноцтво, сходились і чоловіки. І сказав один із чоловіків, підводячись:

— Мабуть, прийдеться піти відціля, бо тут, я бачу, женська фракція.

— А звичайно! — кинула задерикувато молодиця. — Хіба не бачиш, де мужчини розташувались?

Збори розпочав Данило Макарович. Робив доповідь Семен Іванович. А коли виходили зі школи, на дворі стояла вже темна зимова ніч. З ярків, що по них прорвалася на захід Вовча, йшов колючий степовий вітер.

Каганці всюди погасли, не чути було собачої брехні: маленькі собаки лежали по сінях, великих у Вовчій давно вже не було: всіх їх використали на хутро.

Бригадир шостої нарешті дійшов до свого двору. Об 11-й ночі він буде обідати, а 4-й ранку ми знову побачимо його на конюшні... Можливо й не там, де спокійно блимають ліхтарі і де так смачно хрумкають коні. У всякому разі він перший розбуркає передранкову тишу і перший візьме на свої мускулясті руки новий творчий день нашої соціалістичної дійсності.

Із шостої бригади вийшов, до речі, і Семен Іванович Сидоренко, голова одного з найкращих колгоспів України.

с. Іванівка, Гришинського р-ну.
3/XII 1932 р.

ПРО ЛЮБОВ

— Дивись сюди! Чуєш, Васько? Та кажу ж я тобі, дивись сюди! Вас іст дас?

Голубоокий семилітній пацан покинув нарешті свого сріблястого кроля й повернувся до сестри.

— Ото? — вказав він пальцем на стіл. — Дас іст дел тиш.

— Не «дел» а «дер»

— Дел!

— Дер. Дер, кажу тобі!.. І який же ти, Васько, нетямущий — ух!

Наталка (вона вже в шостій групі) знає, що браток просто не може вимовити літеру «р», але вона все таки хоче, щоб він її нарешті навчився вимовляти, і тому вона нервується. Але тут до розмови втручається мати.

— Чого ти прилипла до нього, Наталко? — говорить мати, пораючись біля печі. — Як буде ходити до школи, то й питатимеш.

— Авжеж, — заперечує дванадцятилітня донька. — Атож!.. — додає вона і раптом ріже: — Ви, мамунько, будь ласка, не втручайтеся до нашої піонерської справи!

Мати мовчки посміхнулася до себе й посунула рогачем горщика. Але Васько, зрозумівши, що сестра всерйоз і надовго збирається посадити його до столу, миттю схопив шапку, сріблястого кроля й вискочив за двері.

«Не хочу дел тиш, — думає Васько. — Хочу ковзанку».

І особливо йому досадно, що йому Наталка не дає перерви: то вона примушує його вчити вірша, то рахувати до півтораєста, то ще чогонебудь нагадає. А вигадати вона

вміє, не дарма ж її прозвано в школі «шкільною активісткою». Особливо вона допікає йому тепер, коли учнів відпустили на відпочинок і коли вона не ходить до школи.

...Вискочивши на вулицю, Васько раптом згадав, що в його руках кріль. Кинути кроля на вулиці він не наважився, і мусів голубоокій Васько бігти у дворище. І прибіг він до кубла кролів.

І тоді запахло кизяками. Запах був знайомий і надзвичайно приємний. Здається Васькові, що саме так пахне й молоко від рудої білолобої Маньки.

Білолоба Манька лежала на правому боці і, сховавши своє велике вим'я, дивилася своїми темними очима на матку-кролиху, білу, як сніг: кролиха сиділа біля морди білолобої й водила вусиками. Тут же блукав і червоний півень.

— Киш, бісова личино! — крикнув до нього пацан! —

Киш.

Півень скочив на Маньчину спину і, розправивши крила, вилетів у ніжно-блакитне небо морозного дня.

...Васько зачинив двері й побіг до ковзанки.

.....

Ви питаєте, на що тут треба звернути увагу. Звертайте увагу, будь ласка, на все: і на те, що на допіру глухих хуторах Іванівки колгоспна дівтора вчить німецьку мову (а не так же давно її вчили лише паничі й панянки і то по великих містах), і на те, яка уперта більшовичка росте з Наталочки, і на те, що семилітній Васько все таки побіг до ковзанки (коли б він не мав чобіт, він би не побіг), і на те, що в рядового колгоспника корова з великим вим'ям (і кролі, і півень, а, значить, і кури), зверніть увагу й на ніжно-блакитне небо морозного дня.

Ми будемо говорити про наші неполадки й про нашу ненависть, але ми будемо говорити й про наші досягнення (які б вони маленькі не були в тому чи іншому закутку) і будемо говорити про нашу любов.

Ну, от, скажім, про що ви думаєте, коли дізнаєтеся, що на допіру глухих хуторах Іванівки нема жодного не-

письменного, що мало не на кожному хуторі є школа, що тут уже виросла й семирічка? Про що ви думаєте, коли підходите, скажімо, до приміщень свинарні Іванівського колгоспу?

От ви підійшли. Сніжок, що тільки но рипів під вашими ногами, раптом змовк. Біля новенької свинарні під черп'яною покрівлею (а таких свинарень кілька) стоїть, припустімо, Педик Федір, чи то Скрипник Омелько, а можливо й Байрачна Оксана (ота Оксана, що має 305 трудоднів за 10 в середньому місяців). Починається розмова.

— Ну, щоб я тому Мнидрові зробив — так і не знаю! — говорить, припустімо, Педик Федір. — От чортів ледар!

— Так ти йому й утовкмачиш, — говорить Байрачна Оксана. — Послухай, якої він співає: навіщо, каже, мені здалася ваша свинарня, коли з неї мені, як з козла молока.

Педик Федір аж скинувся.

— Сукин син, падлюка! А п'ятсот свиней по твердих цінах хто одержав? Не наші колгоспники? А п'ятнадцять штук поросят хіба не наші вдарники дістали в премію Ні, треба таки взяти в шори цього підкуркульника.

Обурений колгоспник заходить до свинарні. Але не пройшов він і двох кроків, як обличчя йому засяяло. Та й справді: як йому не сяяти, коли в свинарні так чепурно, як ніколи не було чепурно по хатах його батька. Доріжка, як паркет. Свині по чистеньких кімнатах. В кожному кімнату віконце, а у віконце заглядає зимове сонечко. І свині так ніжно: «хрю, хрю». Таке він бачив колись уві сні, а можливо хтось розповідав казку.

Але це ж він, Педик Федір, чи то Оксана Байрачна — це ж вони хазяїни, господарі цих фарм — молочної, кінської і цієї, свинарні. І як же після цього саботувати хлібозаготівлі, коли на моїх, Педика Федора, очах допіру глухі хутори виростають у фарми, семирічки й дев'ятирічки («незабаром матимемо й десятирічку!»)? Як же після цього саботувати хлібозаготівлі!?

— ...Приїдьте влітку й побачите, як тут у нас весело. Суцільний садок 47 гектарів плодкових дерев, 106 рамко-

вих вуликів, і бджоли гудуть. Будете, звичайно, працювати. На випадок хвороби — одержуєте 50% утримання. За радянської влади жодний роботяга не загине.

— Не хочу, — кажете ви, коли ви несвідомий. — Не хочу, бо у вас трудовень дешевий...

— Отакої!.. Соромно вам, громадянине! От подивіться. Бачите оці новесенькі будівлі? Хіба це не за наші кошти? На ці будівлі пішло сорок тисяч трудовнів, щоб ви знали. А хіба це не багатство? Оці будівлі!.. Соромно вам, громадянине!

І він (колгоспник) змовк. Червоне зимове сонце дійшло до покрівель молочної ферми й сіло на даху. Вітер, що вчора кидав із степу колючі сніжинки, стих, і стояло безгоміння морозного дня. На ковзанку, на якій гасав на одній ніжці голубоокий Васько, впало проміння. Ковзанка взялася сріблом, і діамантами заблищав сніжок.

— ...Дас іст дел тиш.

Васько не може вимовити «дер». Але хто може вимовити те широке, найщиріше почуття радості, яке зараз так хвилює вас! А ви ж попали не на Дніпрельстан, не в Магнетогорськ, ви стоїте й не біля блюмінгу, скажім. Ви тільки на допіру глухих хуторах, десь за 25 верстов від районного центру, десь там, де починається річка Вовча, та Вовча, що біжить кривими ярками на захід. І я розумію вас, друже, чому вам так хочеться говорити про любов.

.....
Того ж дня в Іванівській сільраді, в найтемнішій кімнаті сиділи три чоловіки: голова колгоспу, голова сільради і секретар комосередку. Обличчя їхні були зосереджені й помхмурі. Трикутник розв'язував одну з важливих справ. Але чи він її розв'яже? Безперечно, розв'яже! Нема таких фортець, яких не брали ж більшовики, а фортеці беруть через клясову ненависть до тих, хто гальмує рух досі незнаного в історії гіганта, що ім'я йому — Великий плян.

І вони розв'язали.

Колгосп «Спільна праця».

ОПОВІДАННЯ СХВИЛЬОВАНОЇ ГАНКИ

(З недрукованих творів для дітей)

— Ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься. Ну, які вони хороші, ці наші сіроока ненька! Які в них тихі, ласкаві очі, яке в них ніжне, м'яке волосся! Іноді дивишся на них і думаш:

— «Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, — до того неба, коли сонечко обгортають легко-димчаті хмари, і вони наче в сірому серпанку. Волосся ваше, наша голубонько, як каштановий пушок. Дайте, я ще раз пошліу вас!»!

Але я й... всю їх люблю. Люблю і їхній трохи задеркуватий носик, люблю їхні довгі порепані пальчики, я люблю навіть їхню одіж і, особливо, цю їхню завжди біленьку сорочку з померезаним комірцем. Іноді заплющиш очі, і здається, що моїй матусі не тридцять років, а дуже-дуже небагато, і вони зовсім молода дівчинка, і не мати вони мені, а старша сестра... Ой! Як я люблю свою матуську!

Про батька мені говорити неприємно. Мені дуже боляче, що любі подружки й товариші, прилюдно картали свого татка, але я й це примушена зробити: Як свідома піонерка, я знаю свої обов'язки, і знаю, що мій перший обов'язок — це боротися зі шкідниками революції і навіть з батьками своїми боротися, коли вони псують справу нашого дідуся -- товариша Леніна.

Батько наш — п'яничка і дуже-дуже ледача людина. Якби не матуська, ми б уже давно подохли з голоду. Коли я десь зустрічаю їх, то обличчя мені так одразу й спалахне. Соромно мені, що вони завжди п'яні, але й не можу я стерпіти, що їх держать у колгоспі «на спасибі». Ви тільки подумайте: за одинадцять місяців вони мали дванадцять трудовнів! А матуська за той час відробили аж 283! 283 і 12. На скільки це більше? На 271 трудовень! А крім мене, Ганки, єсть ще в них і мій восьмилітній браток Петрик і браток Сачко.

До речі, про Сачка. Ви може гадаєте, що Сачко більший за мене? Нічого подібного! Сачкові тільки вчора минуло п'ять місяців, і я його не менш, як матуську люблю. А особливо мені приємно дивитись на нього, коли ото він прокинеться в колісці й дригає ніжною. Рученятами мене ляльку, а ніжною — дриг-дриг! І сміється, кошєня. Тоді я згадую ті пісні, що їх співали, коли я була жовтеням, і співаю:

*«Ми веселі жовтенята
РАЗ! ДВА!*

*«Добре вміємо співати
РАЗ! ДВА!*

*«Жовтеня, вперед іди,
«Будь готовий завсїгди.*

У нашому дворі ви нарешті можете побачити білоногу корову (власне тільки передні білі, задні такі ж чорні, як і вся вона). Свою корову ми назвали Манькою, а придбали її за допомогою колгоспівської молочної фарми. Оце місяця два, як придбали, раніш у нас корови не було. Чому не було, питаєте? А тому не було, що батько гроші пропивали, а матусі і без таких витрат сутужно жилося. Ну, та якось викрутились, себто матуська викрутились, а батько тільки молочко попивають. Доглядаємо ми свою Маньку наввипередки: і я доглядаю, і Петрик, і найбільше за всіх матуська. Петрик кізяки виносить з хліва, я їй підмиваю вим'я і обчищаю її, ну, а матуська і те, і друге, і

третє та ще й годують, подоївши. Та й як не пестити таку золоту тварину? За цієї корови колись і вийшла суперечка.. Прийшли колись батько п'яні та одразу до неньки.

— Коли ти, кажуть, не покинеш ходити до своїх акти-висток (матуську мою делегаткою обрали), то я тебе, ка-жуть, накажи мене Бог, покалічу! Ач, яка ентузіястка!

Ну, тут уже матуська не стерпіли. Раніш бувало лише відмовчувались, але цього разу їм мабуть так допекло, що вже й мовчати не сила. Стали вони серед хати, взялися ру-ками вбоки та й одказують:

— Годі, Василю! (це так мого батька звать). Не дам я себе покалічити, одказують, бо не ті тепер часи. Мовчала я не тому, що боюсь тебе, а все чекала, що візьме тебе на-решті совість. Ти хоч би дітей посоромився! Он бачиш Маньку? Хто її придбав? Ти? Я! Поросятко чиє? Твоє? Мое! Чи, може, ти хоч городиною попишаєшся? Ні! Ти й на городі жодного разу не був! Годі, Василю, одказують.

Ми з Петриком так і прикипіли. Оце, думаю, буде ха-лепа! Батько наші дуже сердиті і не люблять, коли з ними хтось сперечається, а тут раптом матуська з такими слова-ми. Дивимося, що далі буде. Петрик заліз на пічку і з піч-ки визирає, а я сидю на лаві і тремтю вся. Сачко мене з колиски рученятами ловить, а мені вже й до нього байду-же. Навіть не відігнала кішки від горщика в цю мить, як на гріх, клята кішка полізла до сметани. Коли це чуємо батьків голос:

— Так ти мене, Наталко, коровою докоряєш? (а це так мою матуську звать — Наталка). Ти вже мене не вважаєш і за хазяїна? — далі говорять татко.

— Авжеж не вважаю! — відповідають матуська. — Авжеж докоряю коровою.

Сказали це наші ненька та й мовчать. Мовчать і бать-ко. І стало так тихо в хаті, як то буває в порожньому сте-пу за липневої спеки. Тільки зрідка кувікне Сачко з коли-ски та чути, як цвірінчать горобці за вікном. Притаївся й Петрик на пічці. І тільки тепер я наважилась зиркнути на батька. І бачу я, стоять вони п'яні біля дверей і дивляться кудись у просторінь. Але що мене здивувало, так це те, що

очі їхні повні сліз. Потім сіли вони на лаву, схилились на стіл і схлипують. Спершу це мене вразило, і я не знала, що мені думати. Далі зраділа. Так це ж м'ять не погано, що батько плачуть, думаю. Коли плачуть, то значить покаються, і захотілося мені підійти до них і сказати їм якесь ласкаве слово і, можливо, я й сказала б їм щось, та в цю мить вони підвели голівку й говорять:

— Прости мене, Наталко, простіть і ви, діти, свого нещасного батька. Вірно, не хазяїн я і корова ця Манька спокою мені не дає і дуже тривожить мою совість. Вірно, коли б не мати — не було б її, не було б і молока. і

І так це вони широко промовили, що й мені сльози закрапали. Дивлюсь — і мати плачуть. Зиркнула на пічку — і Петрик тре кулачками очі. Та плач той був до того хороший, що аж серденько розціло мені. Сама плачу, а сама почуваю, що мені в грудях так легко, як буває в синьому небі летять біленькі хмарки. Отже, поплакали ми, а потім татко лягли на піл та й заснули.

Другого дня всі ми були веселі, бо батько були тверезі і зовсім-зовсім не ледачі: то цюкали надворі сокирою, то біля чогось поралися в клуні. Прибігли ми з Петриком зі школи — батько і тепер тверезі. Ну, думаю, тепер переженуть матуську: тепер у них буде не дванадцять, а не менш як 300 трудоднів. І бачу — не помилилась. Пройшло ще кілька днів, а батько вже й в колгоспі працюють. І чую, що дали вже їм і пару коней, і сівалку дали. Щаслива весна, думаю, і б'ється мені серденько, як той горобчик у клітці. Посміхається своїми матусьчиними очима й наш кирпатенький Петрик. І хоч він ще й не піонер, та йому подобалась оця пісня: «Піонери Іллічата, а буржуї поросята» — і він все її співає. Взяла я його колись за руку та й кажу:

— Петрику, — кажу, — ходім на двір, я тебе ще кращої навчу.

— А хіба ти знаєш кращої? — питає.

— Авжеж!

Вийшли ми з хати, сіли на призьбу та й почали: «Ой, у

нас біда, біда превелика сталась, кудкуда, кудкуда курочка злякалась». Петрикові пісня сподобалась. Отже й сидимо ми. І так нам хороше, як у казці. Як у казці, весняне сонечко виблискує з голубої безодні, як у казці, співають ручаї, як у казці, і півник похожає біля повітки й дзьобає носиком. А ми заливаємось:

*«Іхав півник на коні,
«Курява здіймалась,
«Кудкуда, кудкуда!
«Курочка питалась».*

Нарешті вмовкли. Дивлюсь — з хліва виплигнув сріблистий кроль, підбіг до нас та й сів. Сидить і вусиками водить. Цього кроля ми придбали у своїх сусідів (до нашої чорної матки). Осьде й кроль, як у казці, думаю. І думаю: ой! як весело жити на нашій землі, і як хочеться поїхати до мавзолею нашого великого дідуся й сказати дідусеві: «Любий наш хороший дідусику! Клянусь тобі молитвою самовідданої піонерки, що ми таки збудуємо соціалізм!» Отак сиджу собі та й мрію, коли це - зирк — ідуть татко. Ідуть і хитаються.

Серденько мені так і зацімло: знову напилися! От тобі, думаю, й біда, — «ой у нас біда, біда превелика стала». А тим часом батько підійшли до нас та й кажуть:

— Ви на мене, діти, не гнівайтесь, що я трохи п'яненийкий (а вони зовсім не трохи були п'яненийкі). Я хоч і п'яненийкий, а заробив вам кілька пудів пшениці, і ввечері її вам принесу.

І пішли до хати. Що вони там говорили з матусею в хаті, я не знаю, тільки ввечері вони й справді виконали своє слово.

Як зараз, пам'ятаю той вечір. Вийшли ми з матуською до нашої Маньки й робимо своє. Матусенька доїть корову, я стою з другою цеберкою й чекаю її наказу. І так мені чомусь сумно на душі стало, що й не сказати! Та й наша весна раптом чогось засмутилась. З неба нависли важкі сірі хмари, так що не видно було жодної зірки й навіть мале-

сенького блакитного клаптика, , не чути було й пташиного переклику, що так бадьорив удень наших колгоспників. З степу дмухає різкий, холодний вітерець. А тут ще сусідній собака. Хоч собак на селі майже всіх знищили, та сусіди прихитрилися свого приховати, і тепер він чогось вис. Ач, бісова личина, думаю, хоч би ти змовк! Почуваю, що й молоко дзюрчить у цеберці не так, як завжди: дзюрчить воно, та, як ото наші дівчата іноді співають: слухаєш їх, і хочеться їм сказати, щоб вони замовкли.

Нарешті матуська скінчила, і йдемо ми до хати. Коли дивимось — батько щось тягнуть на собі. А як зійшли на ганок, то бачимо, що притягли вони мішок пшениці. І кажуть вони нам, що тільки не треба похвалитися, бо підуть заздросці і почнуть говорити, що в тім році вони погано в колгоспі працювали. А хіба це, мовляв, діло? Не працювали — нічого їм і не давали. Покаялись, почали відробляти трудодні — значить і заслужили допомогу. Матуська погодилась, і того вечора ми всі дуже-дуже раділи. Матуська сказали, що це зерно ми приховаємо про чорний день. І приховали. Не від держави, а від завидющих людських очей приховали. І хоч батько другого дня знову напилися, та вже тепер ми на них не нарікали. Ми певні були, що одного разу вони знову вгмоняться й знову ми матимемо трудяшу людину.

Та от я колись сидю в школі й слухаю лекцію з суспільствознавства. Справа йшла про теорію, а потім зійшли ми на практику. От і каже нам учителька:

— Як мені відомо, наш колгосп добре обробив землю, і треба сподіватися на великий врожай. Каже агроном, що з га. можна буде взяти до ста пудів. До ста пудів! А скільки в землю вкинемо? Не більш, як з вісім. Скільки ж це, виходить, ми одержимо з пуда?

— Більше як дванадцять! — вихопилася я.

— Вірно! — каже вчителька. — Та тільки чи одержимо ми до ста пудів?

— Коли агроном каже, що одержимо, — одказую я, — то очевидно одержимо.

— В тім то й справа, — говорить учителька, — що іноді, щоб одержати сто пудів з га., треба не стільки за агрономом стежити, скільки за своїми батьками. Вірно, на нашій землі пуд може дати більше як 10. Але в землю нашу можна вкинути не вісім, а три, скажім, пуди. А так наші батьки іноді й роблять: в землю три, а до хати п'ять, себто п'ять приховують, викрадають. Скільки ж тоді ми одержимо з га? Три рази хоч би й по 12? Тридцять шість пудів — так? Де ж ділись ці? Хто ж тоді буде недоїдати? Держава? Буде недоїдати держава, але й буде недоїдати й колгоспнк, себто й ви, діти.

Я захвилювалась. І не тому я захвилювалась, що мені прийдеться недоїдати, а мені раптом здалося, що наша родина зробила величезний злочин перед революцією. І як тільки я прибігла додому, то й кажу матусі:

— Слухайте, мамо! Ото татко принесли пшеницю, так чи не перевіряли ви, відкіля вони її взяли. Чи не вкрали вони її з посівматеріялу?

Дивлюсь — матусенька моя аж зблідли. Самі кажуть, що не може цього бути, а самі мабуть і собі не вірять. Потім одійшли трохи та й звертаються до мене:

— Покищо мовчи, Ганко, — кажуть, — я цю справу перевірю, і коли це дійсно так, то вже тепер не жити нашому батькові з нами, бо вижену я його з нашої хати навіки.

І матуська перевірили, — і вийшло так, як я казала... І як мені боляче говорити про це, мої любі подружки й товариші, так ви й не уявляєте! Хоч зерно ми й повернули, хоч батька нашого забрали до в'язниці (на цьому, між іншим, настояли наші матуська, бо татка погубили не лихі думки, а горілка), хоч я й організувала піонерів і мій загін виявив чимало таких шкідників, як мій татко, та серденько моє й досі стискається. Стискається тому, що мені не судилося мати такого батька, якого б мені хотілося.

Я зараз до кінця схвильована, але я не могла вам не розповісти цієї ганебної історії, мої любі подружки й товариші! Це обов'язок кожного піонера, а особливо такого, який хоче бути піонером зразковим.

І от зараз піду я додому. Мене зустріне моя матуська (ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься!) Можливо, мене зустріне Петрик, можливо, попеляста кішка. Я підійду до колиски, і з колиски до мене потягнеться Сачко, я візьму його ніжні ноженята й почну їх цілувати. І мені вже легше стало, мені легше стало тому, що я виконала свій обов'язок, розповівши вам цю ганебну історію. А завтра вранці, коли схід спалахне пожаром світанку й коли наш жовтогарячий півник закукурікає десь на кілочку, що на них ми вішаємо наші горщики, а Манька підведеться на білі ноги й забренить ніжно губами, себто замукає, — тоді я вийду на свіже повітря, стану під голубим небом і, повертаючись до якоїсь курочки, заспіваю:

«Їду, курочко, прощай...»

«На війну велику,

«Кудкуда, кудкуда!

«Воювать індиків,

«Бо індики-куркулі

«Півника убили.

«Кудкуда, кудкуда!

«Кури голосили.»

Цієї співати я буду саме тому, що й мого нехорошого татка звели на лихий шлях саме ті, що їх у пісні звать індіками.

ПО БАРВІНКІВСЬКОМУ РАЙОНУ

(З бльоکنоту кореспондента)

УРИВОК ПЕРШИЙ. ЛЮТИЙ 1930 Р.

... Комунар подивився на мене спокійними очима і, зробивши рукою відповідний жест, сказав:

— Он у тих будівлях наші спільні майстерні — столлярня, чоботарня тощо, а далі — бачите великий будинок? — наш клуб. Землю свою ми розбили на шість полів. Шестипільля. Стайні теж, звичайно, спільні. Ну, й живемо.

— Словом, — продовжував я допитувати, — ви вже собі не мислите життя поза колективом?

— Чому там не мислимо, — цілком резонно відповів мені візник. — Мислити ми його мислимо, та тільки знову впрягатися в колишні злидні, звичайно, не думаємо.

Він змовк. Мовчав і я. Добрі коні з усупільненого господарства ще раз натрапили на заповищену снігами мерзлу землю і, натрапивши, рвонули сани. Праворуч степ блиснув зеленою.

— От годинка, — сказав я. — Коли не випадуть добрі сніги, мабуть, загине озиме.

— Небезпека, безперечно, велика, — але за це, що праворуч, турбуватися нічого. Бачите, яке буйне? Це витримає. Вершечки може й поодмерзають, але корінці залишаться цілі.

Я з вдячністю подивився на буйну зелену і, натягнувши на вуха капелюх (сухий, холодний вітер прямо таки безумствував), знову повернувся до колишньої розмови.

— А от я чув, товаришу, — сказав я, — що по комунах з жінками біда: ніяк не вживуться одна з одною. Це правда?

— Скоріше брехня. Спершу і справді була біда з ними, але потім уласкавились.

«Уласкавились» — яке гарне слово! Я знаю, що це слово можна зустріти, скажімо, в словникові Грінченка, але я думаю, що воно, це слово, виникло саме для комуні, для тієї ідеальної форми суспільного життя, що до неї рушили нечуванним походом мільйони людей нашої соціалістичної батьківщини. «Уласкавились» — яке гарне й надзвичайно тепле слово!

... Коні знову покинули бігти: сани сунулись по грудках чорної, мерзлої землі. Я вискочив на дорогу і став відігрівати свої заляклі ноги. Ми вже в'їздили в степове селище — Веселе, в струнку вулицю чепурних, мало не ідилічних хаток.

І одразу ж в очі кинулись червоні прапорці: біля кожного двору полоскався в повітрі святковий стяг. Поцікавився, в чому справа. Вияснилося, що в цьому районі (Барвінківський на Ізюмщині — район суцільної колективізації) розпочався культпохід, і Веселе чекає до себе гостей: лікарів, юристів, агітаторів, письменників тощо. Зупинилися біля збірні. Увійшли в низеньку кімнату. Портрети Леніна, Сталіна, плякати. Уповноважений сільради запевняє, що за два дні Веселе колективізується на всі 100 проц. В розмову втручається білий, як сніг дідок:

— Та як же йому й не колективізуватись, коли навіть я, старий, пішов у комуну.

Я дивлюсь на людей, що оточили мене, і не можу не бачити, що більша частина з них безперечно співчуває дідкові, але я зустрічаюсь і з недобрими поглядами. Що ці, з недобрими поглядами, думають? Я певний, що вони думають не стільки про своє майбутнє, скільки саме про одрізи і певний, що з ними прийдеться вести довгу й запеклу боротьбу. Це ж вони постачали людським матеріалом банди Савонова й Махна, це ж вони тероризують населення

пострілами із-за рогу. Я пригадав, що в цьому районі нещодавно вбили голову сільради, голову кооперації, полювали на бідноту і т. д.

— А скажіть, товаришу, — вкрадливим голосом звертається до мене один із тих, що з недобрим поглядом, — яку раду дасть власть десятипроцентникам?

«Десятипроцентниками» в Барвінківському районі звуть тих селян, що виплачують 40 проц. всього податку: 10 проц. всієї маси.

— До десятипроцентників, — пояснюю я, — іноді попадали й середняки, отже з середняками ні влада, ні сільська громада нічого не будуть робити, вони самі собі дадуть раду, вступивши, скажімо, в колектив, але щодо десятипроцентників-куркулів, то з ними, звичайно, ніхто не буде церемонитися... А ви що, десятипроцентник?

— Та десятипроцентник! — зідхає дебелий дядько, і тут же починає доводити мені тим же вкрадливим голосом, що його зовсім «занапрасно» зачислили в цю категорію. Я дивлюсь на селян, але в їхніх очах я не бачу підтримки цій людині. Раптом переді мною виростає фігура невеличкого чоловічка в подертій, латка на латці, свитині.

— Просю вас, не довіряйте йому, товаришу, — кричить ця фігурка тоненьким голоском і голоском такої розпуки, наче його й справді ведуть на убій. — Бреше він, накажи мене Бог, бреше! — Невеличкий чоловічок повертається до дебілого дядька й каже: — Де твоя совість, Матвію? Який же ти середняк, када в тебе 50 десятин землі було, і три пари волів, і чотири коняки і...

— Чого присікався? — визвірівся степовик. — «Було», «було», а тепер...

— Тепер? — мало не завершчала фігурка. — Та накажи мене Бог, товаришу.

— Заторочив про свого Бога! — крикнув дядько і сплюнув. — Ти ж ікони з кутків повикидав?

— Повикидав!

— Церкву проголосував зачинити?

— Проголосував!

— А релігію, бач, і не забуваєш: знову про Бога! Ех, ти агітатор, — степовик подивився на мене й зідхнув. — Темнота, знаєте, товаришу, страшна темнота!

Маленький чоловічок від несподіванки зникнів і, враз вшухнувши, промовив винувато:

— Діствітельно. Діствітельно, помилився. Це ти, Матвію, правильно говориш. Діствітельно темнота отая цупко держить нас. Головою я, канєшно, дійшов науки, а от язиком іноді й ляпнеш старорежимне.

І сказавши це, чоловічок зник у натовпі.

УРИВОК ДРУГИЙ. ЗУСТРІЧ З ТОВ. СКЛЯРОВИМ

... Їдемо глибоким і надзвичайно довгим яром. Вітер не вшухає. Визвідило небо. Раптом візниця повернувся до мене й сказав:

— А попереду щось маячить!

Я подивився туди, куди вказував рукою комунар, 'але там нічого не бачив. «Чи не дебелий дядько Матвій зустрічає нас», — подумав я і, заложив руку в кишеню. Але припущення моє було безпідставне: маячила підвода, що на ній, як скоро вияснилося, їхали до Ново-Дмитрівки — районний агітроп т. Скляров, лікар і юрист. Це була підвода культпохідників, того культпоходу, що я про нього вже згадував. Познайомились. Розговорились.

— За відповідними постановами, — сказав т. Скляров, коли ми перейшли до питання про колективізацію, — наш район мусить колективізуватися до першого травня, але фактично він колективізується до першого березня. Всі 14 сільрад.

У цьому т. Скляров певний, у цьому і я переконаюся, поїздивши з ним по селах. Потім він багато мені говорив про завдання культпоходу, а коли я за кілька днів прощався з ним, він дав мені виписку з такою назвою, «що матеріально зроблено для колгоспів під час культпоходу по Барвінківському району». От ця виписка:

— Дитясла на сто кроватів постійні, лікарня одна, їдальня одна, лазня одна, пралень дві, стаціонарне кіно одно, радіоустановок десять та поправлено всі старі, бібліотек великих не менш як в 300 крб. кожна — чотири маленьких, бібліотек не менш як по 25 крб. кожна — п'ятдесят, аптек п'ятдесят.

Крім того, культпохідники розпочали продаж книжок, що їх за місяць район узявся розповсюдити серед селян не менш, як на 10.000 крб. До того ж, лікарі оглядали й давали допомогу хорим, агрономи читали лекції, юрист і представник РСІ приймали скарги. Всюди демонструвалась кінокартина із життя зразкової комуні. Був «Червоний Хрест»...

До речі: в с. Богодарівка, після промови безвірника, виступила жінка й каже:

— От ви проти церкви... А скажіть мені: чому це ви самі носитеся із хрестом.

І вказала на прапор «Червоного Хреста». Безвірник пояснив, що це «міжнародний знак», але це жінку не задовольнило. Ще хтось і знову таки невдало поясняв. Її й це, звичайно, не задовольнило.

Очевидно, «Червоному Хрестові» треба видати спеціальну популярну брошуру на тему: «яка різниця між червоним хрестом і хрестом звичайним».

— ... Ново-Дмитрівка! — сказав комунар-візниця, коли ми наздогнали ще дві підводи і коли поперед нас метнулись огні.

— Але що це за ілюмінаційна метушня? — спитав я.

— Та то ж степовики сигналізують ліхтарями, попереджають селян, що появились підводи культпохідників.

Вдарила духова оркестра. Починалась урочиста зустріч, і я поспішив злізти з підводи й загубитись у великому натовпі.

На другий день я таке читав в № «Червоної Зорі», що його, №, випустила «візйна редакція».

— *Лист свідомих до візньої редакції.*

«У нас у с. Н.-Дмитрівці є ініціативна група у складі

п'яти осіб — організуємо комуну. Ми даємо редакції «Червоної Зорі» і культпоходу урочисту обіцянку — колективізувати до післязавтра все село Н.-Дмитрівку, за винятком куркулів на 100 відс. Ми присягаємось, що рішуче наступимо на глотку куркулів, щоб знали і відчували, кровожери, що в с. Н.-Дмитрівці влада пролетаріату. У нас записалося до комуні вже 23 двори. Але післязавтра будуть усі в комуні. Ми запевняємо в цьому комуністичну партію більшовиків України. Хай живе суцільна комунна на місці колишньої Ново-Дмитрівської сільради. — Григор'єв Кость, Бабич Кирило та інші».

І дійсно: — «Біднота й середняцтво х. Н. Дмитрівки ухвалили забрати майно 8 куркулів у комуну і вже забрали реманент та худобу». — «Селяни с. Чабанівки розкуркулили 3 глитаїв. Майно передають до комуні». — «Біднота Н.-Дмитрівки викликає на соцзмагання бідноту х. Боброви — колективізуватись до 10 лютого на 100 відсот. — «Все село прочистило засівматеріал». — «У куркуля Нестеренка, Г. знайшли сто метрів мануфактури» і т. д.

— Мітинг пройшов добре, — сказав т. Склярів. — Тепер ходімте на урочисте засідання.

... Визвідило небо. Мчався холодний степовий вітер...

УРИВОК ТРЕТІЙ. ДРУЖИНА ПАВЛА ЄРМОЛАЄВИ— ЧА РОМАНЕНКА

Ти мене колись запевняв, друже, що найконсервативніший елемент на селі — це жінка. Я з тобою ніколи не погоджувався. От і зараз зустрів кілька жінок, що їх ніколи не забуду.

Вбігає в хату без хустки і прямо до мене — жінка. Очі горять, розмахує руками і ніби зі мною сто літ знайома:

— Я їм говорю — «жива річка», а вони мені — «нове життя». Проголосували: вийшло по-їхньому. Ну, скажіть мені, товаришу, невже «жива річка» не краще за «нове життя»?

— Ви спершу поясніть мені, що то є «жива річка» і що то є «нове життя»?

— Та це ж я так хотіла назвати нашу комуну «Жива Річка»:

— «Жива річка» і справді свіжіш звучить.

— От бачите! — і жінка з сумом подивилася навкруги. — Хіба я не казала?.. Чи не можна, товаришу, якимсь змінити?

Я сказав, що зміна назви цілком залежить від загального зібрання комуні. Жінка зідхнула, але, зідхнувши, скоро заспокоїлась і затараторила. Вона дивиться на мене здивовано й питає: невже я не знаю Павла Єрмолаєвича Романенка? Не знаю? Це її чоловік. От він стоїть! Вона з ним організувала комуну. Це перша комунa в їхньому селі.

Підходить Павло Єрмолаєвич — чорненький, невеличкого зросту чоловік. Він, очевидно, нічого не має проти комуні, навіть мало того: він радий комуні. Але він з більшою охотою почав розповідати мені про імперіалістичну війну і про те, як він дезертував з фронту. Коли він стихає, Романенкова знову насідає на мене.

— І дурна ж ота Пріська. Вона думає, що я відіб'ю в неї чоловіка. На чорта він мені здався? Що мені мало свого? А от червоний куток занехає. Їйбогу занехає! Повірте мені! Вона ж зовсім не образована.

— Це ви про червоний куток у комуні?

— Та в комуні ж!

І далі, мій друже, вона малює такі картини майбутнього своєї комуні, що навіть не віриться, що перед тобою стоїть зовсім доросла 35-літня (приблизно) жінка. Я бачив її усупільнене господарство: плохенька шкапина, плужок і зовсім не злий собака: весь час махав мені хвостом. Павло Єрмолаєвич і Романенкова мають двох дітей, старший років 12.

А втім, все це тебе не обходить, і тому дозволь тут же сказати, саме чому я згадую в своєму бльоку цю жінку з степового краю.

Річ у тому, що в той час, коли Романенкова горіла по-

жаром неповторної революції, — саме в цей час в другій кімнаті «інтелігентні» сестри (можливо милі, ласкаві жінки) демонстрували перед агітаторами жакливу некультурність і не менш жакливу відсталість. Одна, наприклад, коли її щось запитали про реконструкцію народного господарства, — вона, наприклад, навіть не зуміла вимовити це слово: «реконструкція». Правда, друга щось дуже упевнено говорила про Руссо, але й це не урятувало становища: мій подорожник, дуже мила і справді таки інтелігентна людина, одвів мене в куток і сказав з боєм:

— Який маразм! З якими негідними засобами вона робить спробу приховати свою порожнечу! До неї ж личить цей Руссо так як, приблизно, до корови сідло. Але і не в цьому річ: річ у тому, що вона, ця міська «інтелігенція» інакше себе не уявляє, як пупом землі. Яке нахабство!

Мій подорожник вийняв нервовим рухом портсигара й запалив папіросу.

— Нахабство і справді не абияке! — підтвердив я і одійшов до столу.

Але не встиг я сісти на лавку, як до кімнати зайшов один із наших візників і сказав, що надворі... дощ.

От тобі й маєш: тільки-но лютував бадьорий холодний вітер і раптом — дощ.

— Ви не дивуйтесь, — підходячи до мене, промовив т. Склярів. — Дощ зовсім не випадково саме сьогодні пішов; не завтра ж ми збираємось до «коровників»?

— До яких це «коровників»? — спитав я.

— А от за дві години побачите! — і товариш Склярів усміхнувся милою усмішкою.

І тоді я почув, що таке «коровники» і узнав я, чому саме сьогодні пішов дощ. Почуєш і узнаєш і ти, друже, коли будеш читати четвертий уривок із мого бльоку. А покищо — до побачення.

... Увійшла дружина Павла Єрмолаєвича Романенка й сказала, звертаючись до мене:

— От вам, товаришу, наша адреса. Пришліть, пожалує, для нашої комуни хоч невеличку бібліотеку. Пришле-

те? Ну, так тоді я вас нагодою добрим узваром. Ходімте!

Ми вийшли на вулицю. Йшов дрібний, мало не осінній, дощ. Дружина Павла Єрмолаєвича Романенка бадьоро ступала по калюжах і коли поверталася до мене, то в її очах я бачив той же надзвичайний блиск від пожару неповторної революції.

УРИВОК ЧЕТВЕРТИЙ. ТРЕТЄ ВІДДІЛЕННЯ КОМУНИ «ЧЕРВОНИЙ МАЯК»

... Степовий шарабан похитується на ресорах, коні, «як огонь», розкуруленого степовика енергійно вистукують копитами. Летить багно. Степова даль в тумані. Зрідка, коли налітає темна хмара, дощить.

Хоч я й їду до «коровників», але про «коровників» у цьому уривку, так, на жаль, нічого й не занотую: по дорозі хутір, і не сказати про нього я ніяк не можу.

— А це що за хатки попереду маячать? — спитав я.

— Та це ж третє відділення нашої комуні — «Червоний Маяк», — відповів мені візник, хльоскаючи батіжком по спині норовистого правого жеребця «Майора».

— Ну, так ви, будь ласка, зверніть на деякий час і туди.

За п'ятнадцять хвилин ми вже входили в перше двориче чотирьох осель. Великий пляц був порожній, коли я заступав повз призьби. І тільки підійшовши до одного із хлівів, я побачив у ньому діда.

— Драстуйте!... Здоровенькі були, діду!

— Га? Драстуйте!

— Хто тут у вас за керівника?

— За керівника, кажете? А хто його знає!

Склярів, що тут же був біля мене, трохи зніяковів: він допіру так гаряче рекомендував мені цю комуну — і раптом такий пасаж: невідомо навіть, хто керує відділенням.

— Що ви, діду, говорите! — з ледве помітним роздратованням в голосі кинув він. — Так без догляду й хазяйнуєте?

— Чому там без догляду! Єсть там... — і дід махнув кудись рукою.

І саме в цей момент, відчинивши двері хати, на порозі зупинилась жінка. Склярів звернувся до неї. Вона підійшла до хліва й стала біля діда. Це була дуже мовчазна жінка, але це все таки не пошкодило узнати від неї, що саме вона й керує оселями. Порається біля печі на 11 чоловік (їх тут зараз нема, це столярі й плотники, вони зараз в першому відділенні, і тільки обідати прийдуть сюди), — порається біля печі й керує цим селищем.

— Ви давно тут? — звернувся Склярів до господарки.
— В комуні?

— Та з самого заснування колективу, — тихо посміхнулася та.

— А як же ваше прізвище?

Жінка сказала. І узнали ми, що це — дружина голови місцевої комуні. Склярів з задоволенням поінформував мене, що чоловік цієї жінки — відомий в районі активіст.

— Вас, мабуть, прислали сюди дати порядок цьому молодому відділенню?

Жінка ще раз тихо посміхнулася:

— Так.

Ми пішли оглядати хліви. В першому збилися вівці — до сотні. Пахло специфічним запахом.

— В цьому році підвезло нам, — сказала жінка, посміхаючись тією ж тихою усмішкою. — Що не вівця — то й пара. В оцьому місяці як раз зарясніли.

Склярів зловив маленького кучерявика й ніжно гладив його своєю долонею. Потім ми, пішовши на другий бік дворища, оглядали реманент.

— А на снігу не лежали? — питає мій хазяйновитий чичероне. — В декого, кажуть, реманент на снігу і досі вилежується.

— Ні, у нас цього не було.

Заходимо в хату. Пахне хлібом і ще якимсь невідомим запахом. В хаті пристаркувата жінка й дівчина років

7. Тут же я узнаю, що цю оселю тижнів два обстрілювали куркулі.

— Ну, а тепер тихо, — сказала керівниця відділення. — Саме з того часу стало тихо, як ліквідували двох глита-ів, що ото поруч нас жили.

— Ну, комунарко, — звернувся я до маленької дівчинки. — Подобається в комуні?

— Ще б пак! Звичайно, подобається, — відповіла за дівчинку підстаркувата жінка. — Молочко для дітей єсть, хлібець єсть, а як весна прийде, до ясел відправимо. Вони тепер у нас зовсім по-камунському живуть. Молоде покоління треує іншого порядку: навіть з однієї миски не хоче їсти — давай їм тарілочку.

В хату зайшов і дід. Склярів, очевидно, ніяк не хоче пробачити старому його несподівану виходку біля хлівів і тому він тут же вступає з ним в розмову. І з розмови виясняється що, поперше, діда нещодавно прийняли до комуні, а подруге, виясняється, що старий — малосвідома людина і до того ж, мабуть, ніяк не може примиритися з тим становищем, що комунною керує не він, а така тихенька собі жінка.

— Але все таки скажіть, діду, — знову запитую я його. — Як ви дивитесь на комуну: краще вам жити тепер, ніж жили ви раніш, чи гірше?

— Та про мене що? Однаково!

Але далі виходить, що зовсім не однаково, далі дід з зідханням згадує той час, коли він мав корову й конячку. Ми, звичайно, цікавимось, коли ж це було і де поділися його корова й конячка. І чуємо від діда, що це давно було і що корову й конячку заїли злидні. Словом, в особі діда ми розмовляли з типом того незаможника, який цілий вік мріяв зробитися хазяйчиком і якому тільки стареча неміч стала на перешкоді в його прагненні до підкуркульників.

— Зупинишся біля коней, подивишся на вівці, і думаєш, що ти й справді хазяїн, — втішає себе старий і виймає із кишені люльку.

«Втішай, втішай», — думаю я. — «Так втішає себе,

можливо, не один дід, як ти, з третього відділення комуни «Червоний Маяк». Але таких онанітиків, на ралість, серед молодого покоління я вже, діду, не бачу. Саме серед робітничо-селянського».

... Степовий шарабан знову похитується на ресорах...

УРИВОК П'ЯТИЙ. ОЛЕКСАНДРІВСЬКІ «КОРОВНИКИ»

Дозвольте одразу ж почати з того, що ми — на кордоні з Артемівщиною. Від Олександрівки, як і від решти найближчих сіл, заводи (Краматорський, Костянтинівський тощо), за кілька невеличких кілометрів. Отже, нічого нема дивного, що багато мешканців цих сіл працює на згаданих заводах. Ці мешканці — дуже цікавий тип робітника: за часів середової, себто громадянської війни, себто за тих часів, коли по заводах надзвичайно важко було працювати, ці робітники, завівшись доброю коровкою і непоганим клаптиком землі, жили по селах і вичікували. Тепер вони, звичайно, знову, працюють по заводах... не покидаючи, як і треба чекати, ні коровки, ні свого доброго клаптика землі. Прозивають їх тут «коровниками», а з якої ласки — про це ви будете читати далі...

... Ляндшафт непривітливий. Чи то дощ забруднив це селище, чи може й справді люди тут якимось інакше живуть — у всякому разі і будівлі, і вулиці, — все нагадує найглухіші закутки Слобожанщини. Це вже не Степ. Урочистости теж жодної: ні червоних прапорців, ні навіть... хазяїв.

— Скажіть, будь ласка, де живе ваш уповноважений? — запитуємо людину, що раптом виринула із воріт.

— А хто його знає! Оце днями розвівся з жінкою, так хто його знає, де живе.

Ми рушили до школи і по дорозі натрапили на помешкання Коопзерна. Увійшли. Поздоровкались. Сидять дві похмурі людини. Завкоопзерна і його секретар. Зав відповідає неохотно, хоч із розмови й виясняється, що Скляр-о-

ва він давно знає. Вияснюється також, що зава допіру переобрали: раніш він був ще й уповноваженим сільради.

— А де ж уповноважений новий?

— А я почім знаю?

Склярів і тут показує себе хазяйновитою людиною; ретельно переглядає відчитні книжки, робить виписки, розпитує.

— Будь ласка, — подає він мені папку з папірцями. — За місяць райкоопзерно надіслало сюди до 70 папірців. По всіх виконано? — коротко кидає він в бік зава.

— Ні! — похмуро відповідає той і підкидує свої суворі характерні брови.

«Ну», думаю я, «дядя не з піддатливих. Не дивно, що Олександрівка досі не заснувала в себе жодного колективу».

— Негайно розпорядіться, щоб люди зійшлися до школи, — командує Склярів. — Школа вже звільнилась?

— Школа то звільнилась, але людей зараз не зберемо.

— Чому?

— Тому, що всі по заводах і на кар'єрах. Хіба жінок? — з ледве помітною іронією додає зав.

— Тоді зберіть жінок... Та й не всі ж і по заводах та кар'єрах?

Завкоопзерна дає розпорядження. Але дає він це розпорядження так мило, що я ніяк не можу не пізнати в ньому одного із «коровників» (потім я узнав, що завкоопзерна і справді нещодавно покинув завод).

І взагалі треба сказати, що Олександрівка дуже симпатичне селище. Нещодавно, скажیم в робітника-коровника витягли з-під пічки 20 пуд. схованої пшениці («Сукин син», розповідають, «сховав в таке місце, що мало не попеклася. Пшениця, як ото ломом ковернули, посипалась, а за нею й таргани, як сарана...»). Та ще й в якого робітника — матросом був! (втік, кажуть до Севастополя, коли, ото, трапилась з ним така халепа). Дуже симпатичне селище ота Олександрівка! Нещодавно працювала там в лікбезі вчителяка Шарапова. І можна сказати, до того допрацюва-

лась, що почала агітувати проти колективізації, попереду остаточно розваливши лікбез. Правда, вона — вчителька із липових — тільки семирічку скінчила, правда, її вже звільнили, але правда й те...

А втім, про це ми скажемо далі, нагадавши до речі, що вищезгадане райкоопзерно не тільки затоплює папірцями села, але й ще пише їх так популярно, що талмудисти тільки руки потирають від задоволення.

... Ми вийшли на вулицю й попрямували до школи, куди мусіли зібратися Олександрівки. Десь гавкали тисячолітні собаки. Небо було таке сіре, наче нарочите.

— Подумайте тільки, — сказав Склярів, звертаючись до мене. — На селі 70 відсотків робітників, і в тому ж таки селі нема навіть поганенької бібліотеки. А найгірші провокаційні чутки, коли хочете, саме теж відтіля розповсюджуються.

Де як не тут найбільш говорять про те, що, мовляв, в комуні дітей від батьків відбирають, що, мовляв, в комуні одіялом на 20 сажень вкриваються 70 чоловіка... Жодного партійця нема!

— А із 37 звільнених від податку є хоч один робітник?

— Теж жодного!

— Ну, й чого ж тут чекати, коли публіка, мабуть, і без колективу не погано живе... Робили спробу одібрати в них землю?

— Тепер вони землю з охотою віддають: бачать, що пройшли вже їхні коровницькі часи. Тільки, бачите, без посівматеріялу.

— А з колективом як? Нема охотників?

— Єсть. Та лише із... відомих 37, серед яких жодного коровника.

Ми вже зійшли на ганок школи. Нас зустріла літня вчителька. Від неї ми узнали, що вже більше, як два тижні тут, в Олександрівці, організовано комуну. Комуна на 25 чоловіка, із них навіть 3 «коровники». Збоку уповноваженого, як і з боку всієї сільради ніякого керівництва.

— А скільки у вашій школі дітей? — запитую я.

— 47. Перша група. Школа почала функціонувати тільки в цьому році, — вчителька запропонувала мені єдину табуретку, що стояла в її невеличкій кімнаті й додала: — А втім, і з маленькою діворою ми дещо зробили: збирали утильсировину, зібрали кілька ікон.

— Ну, а як у вас тут: багато релігійних?

— Я не сказала б. Коли не віддають хоч би тих же ікон, то в більшості тому, що не хочуть залишати куток порожнім. Говорять: «дайте нам портретів Леніна, тоді віддамо й ікони».

До кімнати зайшов сторож і сказав:

— Щось погано збираються наші громадяни: лише двоє селян прийшло, та і то один із них п'яний.

За час своєї подорожі я не бачив на селі покищо жодного п'яного, і тому поспішив із кімнати.

УРИВОК ШОСТИЙ. БАЛАЧКИ З П'ЯНИМ.

ОБІД. РОЗМОВА З ТВЕРЕЗИМ

... Я добре пам'ятаю далеке, старе село, що було за моєї юности. Пам'ятаю закурену, заплывану збірню-розправу, пам'ятаю специфічний запах столітніх міністерських циркулярів, пам'ятаю заляканих урядниками і хитреньких «мужичків». Такого села я вже ніколи не побачу, і я, звичайно, з цього дуже радий. Але не зовсім радісно дивитись на такого «мужичка», як от оцей, що (як він сам висловлюється), зараз «під комбінацією», тим паче не радісно, що таких «мужичків» в Олександрівці, мабуть, не один.

— Так громадянинчик, — говорить «мужичок», звертаючись до молодого селянина, що сидить на парті, і все чомусь відвертається від мене. — Так, громадянинчик, що й говорити, я — під комбінацією, але всьо таки в камуну не піду, бо не хочу робити на симулянтів.

— А хто ж хоче робити на симулянтів? — заперечує, посміхаючись, молодий селянин.

— Ти не говори мені! — енергійно грозить рукою мужичок. — Придавить, скажім, Софійка дверима палець, а

доктор їй... пожалуста на курорт. Ну, от тут то й смикни: хто буде робити на Софійку? Я? Я!.. Звиняюсь!

— Ну, хай раз і придавить, — знову заперечує молодий селянин. — Але невже ви, дядьку, гадаєте, що вона вік буде давити пальці?

«Мужичок» робить надзвичайно хитре обличчя й, розгладивши правою рукою бороду, серйозно й неохайно кидає:

— Ех, молодий чоловіче, не говори мені цього! Ти знаєш з якого я року політиканин? Ого!

До кляси зайшло ще двоє селян. У вікна кляси зазирає сіре небо, але дощ вже вщух, і, як передає мені Склярів, зі ступу знову насадають холодні вітри. Балачки п'яного мене вже не цікавлять, і тому я виходжу до роздягальні, де бачу на лаві сторожа. Від цього ж таки сторожа, борода-тої людини, я узнаю, що комуна хоч і організувалась в Олександрівці, але, не маючи відповідного керівництва, досі нічого не зробила.

— Це ви говорите про артіль? Я чув від уповноваженого коопзерна, що у вас тут організувалась артіль.

— Ні, артіль то особ-стаття, а комуна окрема. Я сам состою в комуні.

«Щось крутить завкоопзерно», думаю я. «Який йому було сенс запевняти мене й Склярова, що у них ніякої комуні нема?» Я поділився думками з Скляровим.

— Я вже бачу, — відповів мені той, — що сюди і справді прийдеться прислати доброго організатора.

Ми стояли в коридорі. Зайшов завкоопзерно. Очі йому підозріло поблискували. Він запропонував нам підобідати. Був якраз обідній час. Погодились. Увійшли в якусь селянську хату. Нас зустріла жінка й дві дівчини. Завкоопзерно і дві дівчини залишилися в першій кімнаті, ми з жінкою пішли в другу. На столі стояв холодець. Якось зайшла розмова про Шарапову, про ту ліквідаторшу неписьменности, що агітувала проти колективізації. Жінка причинила двері й сказала тихо:

— Вона он там, в першій кімнаті.

Я так і не узнав, яке відношення мала Шарапова до нашої хазяйки, але я бачив, що наша хазяйка, з запалом, що

його я зустрічав тільки по агітках, прошепотіла, вийнявши з комоди зошит:

— От бачите, поки вчилася в неї (господиня вказала пальцем на двері), доти ні бе-бе. А тепер дивіться: вже цього листа написала.

І тоді ж я узнав, що саме завкоопзерно й покинув дружину, і зійшовся він не з ким іншим, як з тією Шараповою. Саме про цього уповноваженого й говорив нам селянин, коли ми вїздили в Олександрівку.

«Ну, тепер справа ясніша», подумав я, «чому село так погано колективізується і чому комуна ніяк не найде собі ради».

За якийсь час ми знову були в школі. Вітер міцнішав, вітер переходив в бурю, а Олександрівка все таки ніяк не хотіла прокинутись від своєї віковичної сплячки. За вікном почали вже рватися й бадьорі сніжинки, а до школи припленталось за цей час тільки троє. Вже й сторожу набридло чекати зібрання, і він розпочав ахкати та нарікати на своїх односельчан, а... п'яний «мужичок» і досі вів свої «політиканські» балачки.

— А що як багато захоріє, — продовжував заперечувати «мужичок». — Що тоді буде? Подохнемо? От тобі й комуна!

— Нічого, дядьку, — говорив той же молодий селянин. — Пустимо машину — машина буде робити.

— А як у машини не хватить духу — що тоді?

— А тоді одправимо її хоч би на той же Краматорський завод. Там їй накачають духу.

«Мужичкові» далі вже нічим було «крити і тому він ще раз «покрив» молодого селянина, мабуть, улюбленим аргументом:

— Наливай! Ти знаєш, з якого я року політикан? Тебе ще й на світі тоді не було.

Але тут йому прийшла безперечно нова думка, і він сказав:

— А що як я зроблюся нетрудоспособним? Що тоді — під тином погібати? Га?

— Не погібнете, — тими ж іронічними очима поглядаючи на «мужичка», промовив упевненим голосом молодий

селянин. — Безпритульним держава дає притулок? Дасть і вам!

Увійшов візник і спитав, коли запрягати коней. Порадившись, ми вирішили виїжджати, не провівши зібрання. Річ у тому, що Скляров мусів бути у Курульці (село за кілька верст від Олександрівки) за якісь 2-3 години, а сподіватися, що олександрівці прокинуться від своєї вікової сплячки за 15 хвилин, ніяк не можна було.

— Прийдеться прислати сюди пару добрих хлопців! — сказав Скляров. — От селище! Чекав поганого, а воно ще гірше вийшло.

За якийсь час ми їхали до Курульки. Холодний вітер і справді надовго прокинувся й заметушився по полях.

— Цікаво, що нас чекає в Курульці, — кинув Скляров, застібаючи свій легенький кожушок. — Доводжу до вашого відома, що це село завжди було бандитським. Саме воно постачало в банди Савонова головорізів. У всякому разі, в тому ж таки селі зібрано чотири тисячі сімсот ікон, і сьогодні ми зробимо невеличкий пожар богів.

А втім, пожар нас чекає попереду, а позаду ми залишили таку справу...

І Скляров сказав мені, що з уповноваженим коопзерна, і на його погляд, щось неладне. Говорив він, Скляров, з учителькою, і от скаржитья вона, що заїдає її цей коопзерно. То вимагає, щоб вона переписувала йому вночі (саме вночі) ті чи інші відчити, то навіть нахваляється десь, що виживе її, вчительку, з села. Словом, тероризує. Підкладка ясна: це справа антиколективістки Шарапової. Тим більше Шарапової, що вчителька веде зараз і лікбез. Словом, негайно треба висилати до Олександрівки людину.

... Словом, вчителька Шарапова — із липових вчительок, правда, її вже звільнили, але, правда й те, що з Олександрівки вона не виїхала, і... значить треба подумати про уповноваженого коопзерна.

УРИВОК СЬОМИЙ. ПОЖАР У КУРУЛЬЦІ

... Село розкинулось на взгір'ях двох шпилів, село — як і більшість сіл Слобожанщини. Діставшись верхів'я одного із горбів, ми побачили зі свого шарабану величезний, тисячний натовп людей. Натовп метушився на чималому майдані.

— Це зібралися біля сельбуду на мітинг, — поінформував мене Склярів.

Вже добре таки звечоріло, так що треба було чекати, що за якісь півгодини по хатах заблимають традиційні кволі каганці. Вітер не стихав. Він був такий же різкий і колючий, як і раніш, і лише добра метеорологічна станція могла б вгадати, що за якісь дві години цей вітер змінить свій напрям і над Курулькою пронесуться нові, несподівані зимові дощі.

Це велике селище зустріло культпохідників зовсім не так, як Олександрівка. Мітинг пройшов з піднесенням, а коли другий Склярів (голова місцевої сільради), зійшовши на трибуну, запропонував рушити до зачиненої церкви (в Курульці і другу церкву зачинено; попи повтікали), натовп весь посувся до головного шпиля.

— Подивимось, як курульчани будуть палити своїх богів, — сказав Склярів. — Із 4700 зібраних ікон вони, до речі, вирішили, здається, тисячі півтори-дві віддати вогневі

— А куди ж решту дінуть? — спитав я.

— Рештою будуть опалювати свої сельбуд та школу. Це, на мій погляд, досить розумне вирішення.

Розлившись по взгір'ю ручаями кількох груп, на командному пустирі натовп пішов одним річищем і раптом зупинився. Натовп оточив тісним півколом пагорбок звалених «святих» ікон. Боги двох тисячоліть, ті боги, що їм сотні років вклонялися темні, залякані хутори і села — вклонялися уперто, фанатично, до тупого забуття, ті боги, що на протязі багатьох століть допомагали визискувачам дурити затурканих, обідраних людей, ті боги, що так довго ворогували з найгуманнішою й найлюдянішою із всіх

революцій — з революцією октябрських днів, — ці боги сьогодні лежали під ногами вільного натовпу.

— Боже мій! — очевидно, десь молиться якась курульська клікуша. — Та зроби ж, Господи, чудо хоч зараз.

Але чуда нема і чуда не буде. Нікчемні дошки з образами «святого боженьки» безсилі щось зробити, як безсилий і той, що його писали колись з великої літери і що його, як тепер побачили цілі хутори і села, ніколи й не було.

Налетів вітер. Рвонув. Безперечно, і природа співчуває курульчанам. Хтось чиркнув сірника. Легенько затріщало. Безгоміння серед тисячного натовпу. Ще затріщало. Тріщить! Ікони за сотні років добре повисушувались по своїх сухих закутках. Тріщить. Знову рвонув вітер.

— Господи! — очевидно, десь молиться курульська клікуша. — Та невже ж, Господи, так і не буде чуда?

— Не бу-уде! — свистить вітер в дзвіниці старої зачиненої церкви, що тягнеться до неба своїм хресто-списом і палахливо озирається навкруги. — Не бу-уде!

І навіть більше того: не втече й вона. Церква. Скоро і її курульчани дадуть раду. От як тільки робітничо-селянський парламент затвердить відповідну постанову — стане на місці «святого» престола якийсь природознавець і узнають курульчани, яку велику справу сьогодні зробили вони.

... Вискочили перші вогняні язички. Побіг димок і, підхоплений поривом вітру, розтанув у просторах. Чорний, безсніжний зимовий вечір навідає на командний пустир. Серед багатоголового натовпу теж саме безгоміння. Хатки, що розкинулись по взгір'ях, наче замислились і тільки зрідка перелякано блимають із сільської півтемряви своїми тисячолітніми каганцями. «Чого замислились, хатки?» — думаю я. — «Чи відчуваєте, що і вам надходить кінець? Скоро, скоро, хатки, і вас здадуть до архіву і на вашому місці важко осядуть багатоповерхові будинки. Бачите, хатки, яким великим, нестримним походом рушили мільйони до колись їм, мільйонам, страшних комун? Чуєте, хатки, як важко ступають, аж земля двигтить, по шляхах і дорогах трактори й комбайни? Бачите, хатки, як насторожились поля? Чужі ви сьогодні, хатки, чужі, своїми архаїчними солон'яними дашками, своєю незручною кубатурою,

своїм допотопним побутом.

Вогняні язички ростуть. Димок виростає в дим. Димить. Підхоплене вітром полум'я забушувало. Оскаженіло затріскотіли старі дерев'яні боги. І серед тисячного натовпу, в темряві зимової ночі, заметушилося іскрами грандіозне огнище. Духова оркестра дала сигнал традиційним гопаком. І тоді ж одразу зникло безгоміння і зо всіх сторін посипались репліки.

— Бережи, Миколо вгоднику, бороду! Чуєш... Та хіба не чуєш, що горить?

— Ой, матінко! Та це ж моя свята Параскева он де з вогню спідницею витикається. Та як же я тобі, бідненька, допоможу, коли ти мене в релігійному дурмані держала?

— Ну, а Георгій Побідоносець, — філософськи, відзначає хтось, — хоч і побідив змія, а з вогню, надо полагать, не вискочить навіть на доброму коні. Що то є вогонь? Сказано природа! А проти природи, видно, і Бог не вольється.

Вогнище бушує. Летить вітер, і мчаться кудись в темряву бистрокрилі іскри. Захвилювався натовп. Вискочили два діди і... очам не вірю! — вжарили (іменно вжарили, як колись його «жарили» старі запорожці) — вжарили гопака!

... Я одійшов кроків на тридцять від натовпу й подивився. В вітряній заграві небувалого пожеару стояла, замислившись і підперши лівою рукою підборіддя, старенька засмучена баба-яга — злодійкувата церква, як стара, темна і — слава тобі, о, новітній часе — неповторна Україна. Над командними пустирями мчалися міцні, соковиті вітри.

... Але що це за крик допіру долетів до мене? Я кинувся туди.

— Рятуйте! Рятуйте! Дівчина горить!

Від головного натовпу відділилась невеличка група — дві жінки лагідно, як чернички, пов'язані платками й дівчинка. Дівчинці й справді загорілося від іскри пальто і вона метушилася з ним, плачучи, й не знаючи що робити.

— Рятуйте! Рятуйте, дівчинка горить! — продовжували галасувати «чернички».

Я підбіг до дівчини й погасив їй вогонь на пальті.
— Чого ви кричите?

Але черничок уже не було біля мене. Стара Україна зробила останню спробу повернути до себе загублену масу, але навіть провокація їй не допомогла. Можливо демонстративний танок на вогнищі запалених богів перешкодив цьому провокаційному «рятуйте», можливо це провокаційне «рятуйте» не нашло собі найменшого відгуку в жодному із курульських сердець.

... За якийсь час, коли боги вже остаточно спопеліли, пішов довгий, краплистий дощ.

УРИВОК ВОСЬМИЙ. СЕЛЬБУД. ВИЇЗНА РЕДАКЦІЯ ТА ІНШЕ

— «Викидайте ікони із кутків.

— Щоб не заводять павуків».

— Ну, це вже агітація, так би мовити, заднім числом, — сказав один із курульських колгоспників, ступаючи зі мною повз воріт молодій комуні «Новий побут», що на них, на воротях, висів рукою написаний вищенаведений текст. — Хто ж тепер, після вчорашньої пожежі буде з богами возжатися? Тепер би агітнути, щоб скоріш посівматеріял звозили. Правда?

— Хіба з цією справою у вас дуже кепсько?

— Щоб дуже — цього не скажу. Проте, ви самі побачите, побувавши на об'єднаному зібранні наших колективів: комуні й артілі. Воно відбудеться сьогодні ввечері.

Ми вже входили в помешкання сельбуду (там же займала одну кімнату й сільрада). В сінях товпилися місцеві селяни й про щось гаряче сперечалися. Я зробив спробу загубитися серед них, але це мені не вдалося: мене одразу ж пізнали (пізнали, що не «свій»), і пізнавши, замовкли. Я почув тільки одну фразу: — «Глядіть же, всі голосуйте за артіль». — Ця фраза тоді мені нічого не сказала, і тільки ввечері я узнав, в чому річ.

— Чи не скажете ви мені, — звернувся я до секретаря сільради й сів на стільця, — чи не скажете, як у вас стоїть

справа з колективізацією по всій сільраді?

Секретар охотно повиймав книги й почав мене інформувати. Від нього я узнав, що Курулька має 788 дворів, що із них 506 дворів увійшли вже в колектив, що із решти — 141 двір куркулів і коровників, що і т. д.

— Всього зараз у нас, — сказав секретар, — 3 комуни, 3 артілі і 5 созів. Комуни займають 551 гектар, артілі — 830, а сози — 1480. В індивідуальних господарів покищо залишилось 1010.

Секретар мав рацію сказати «покищо», бо в цей момент зайшов до кімнати молодий селянин і поінформував:

— А ви знаєте, що вчора все Червонопілля організувалося в соз?

— А до того ж, — додав діловод, що сидів за лівим столом, — ви не враховуєте й Старої Гусарівки.

— Хіба вже й Стара Гусарівка колективізувалась?

— Уже. Сьогодні вранці мене сповістили про це самі гусарівці.

— От бачите, — усміхнувся секретар, — мабуть, точної цифри ви й не дістанете. Найточнішою буде та, що індивідуальні господарства жодного гектара не мають, бо поки ви доїдете до Харкова, індивідуалами у нас залишаться тільки куркулі.

Увійшов Скларов. Він запропонував мені піти з ним подивитися, що роблять культпоходівські юрист, виїзна редакція тощо. Пішли. В першій кімнаті сиділи за столом районні книгоноші й продавали книжки. Згадую я про них тільки (в даному разі) тому, що невже ви, товаришки, не мали досі часу українізуватися? Не можна ж демонстративно говорити російською мовою в українському селі. Чи ви боїтеся, що на вас селяни не будуть дивитися, як на панянок?

Юрист дав до 30 порад. Представник РСІ знайшов 4 справи для розв'язання в районі.

— Найкомічніші скарги, — сказав юрист, — це скарги на сільраду: мовляв, я не маю ніякого майна, а сільрада не хоче це посвідчити відповідною справою.

— В чому ж річ? — наївно запитав я. — Коли людина не має майна, то чому ж їй не видати про це справки?

Склярів причинив двері в ту кімнату, відкіля доносилися гул кількох голосів і де хтось голосно читав щось про санітарію й сказав:

— От чому. Вимагають таких справок ніхто інші, як... розкуркулені куркулі. Для чого їм ці справки? А для того, щоб десь на стороні здобути, яко бідняк, всі ті права, що ними користується ця бідняцька категорія людей. До речі, дозвольте не про справку, — додав Склярів, — а про досить серйозну справу. Як ви гадаєте, де поділись розкуркулені глитаї нашого і близьких нам районів? На Соловках, в тайзі чи, може, копаються десь в гною бідняцької садиби? Нічого подібного! Коли не всі, то у всякому разі, більша частина з них працює зараз на Краматорському та Костянтинівському, тощо, заводах. Що вони працюють, то це не погано, але те, що вони працюють саме на заводах і вже зараз користуються з усіх прав індустріального робітника — це дуже погано. Це — велика небезпека для робітничої класи. Коли коровники — ганьба для заводу, то ці будуть ганьбою подвійною.

— А ваш район сповіщав заводи про цю небезпеку?

— Ну, а як же! Навіть кілька разів, та тільки з нашого сповіщення діла нема. Ми навіть вказували заводам прізвища цих новоспечених «робітників». І що ж? «Робітники» продовжують і далі «працювати». Глас вопіючого в пустині.

Останню фразу Склярів договорив в кімнаті виїзної редакції.

... Ця кімната дуже нагадала мені, милий друже, 19 - 20 рік. Вона нагадала мені хоч би той же врангелівський фронт. «Американка», старенькі шрифти на незручних випадкових столах, «поетичний розгاردіяш», в редакційному кабінеті, який, кабінет, складається з якогось не менш випадкового стола тут же; зморені незручними переходами два наборщики й один друкар, котрі весь час сперечаються з редактором (він теж тут же), котрі вважають його, редактора, за виновника всіх похідних невдач, які обов'язково обіцяють застрайкувати і які обов'язково ніколи не застрайкують. Все це я бачив у пульманівському вагоні, і все

це я побачив і зараз. Бракувало тільки ворожих аероплянів, і не чути було орудійного гулу.

Товариш Карпів, редактор виїзної «Червоної Зорі» — енергійний комсомолец. Він підводить мене до, здається, держвидавівського плякату й каже:

— Читайте. «Вигравша облігація згашується й не грає в наступних тиражах». Зрозуміли? Це наші видавництва такими популярними текстами годують селян, серед яких є ще цілі села, де на село — один грамотний. Між іншим, коли цього грамотного в одному такому селищі спитали вчора, чи знає він Остапа Вишню, то цей грамотний цілком серйозно так відповів: «Ні, я знаю Тараса Бульбу».

Зайшов до редакції боком якийсь селянин і подав списаний клаптик брудного паперу. Зайшов ще один. Редактор говорить зі своїми співробітниками дуже мило, досвід цього досвідченого юнака мене надзвичайно цікавить, але в кімнаті вже темніє, і я поспішаю на не менш цікаве зібрання. Я тільки встигаю взнати від Карпова, що вчора, в Ново-Дмитрівці йому довелося побачити в селянина 60 років, який «живе з бабусею і має на відділі одружених дітей», такі, продані культпоходівським книгоношею, книжки: 1. «Онанизм і боротьба з ним», 2. «Завдання профспілок до весняної сівби», 3. «Нерви, як їх берегти та зміцнювати». Словом, книжки найшли свого справжнього адресата. — Я вийшов.

Р. С. До речі: в сільраді я бачив розкуркуленого глитая, який енергійно доводив, що він зараз нічого не має спільного з бантизмом, і настоював, щоб у його послужному спискові не значилося, що він баптист. Це показує, очевидно, що маса відійшла і відходить не тільки від православної церкви, але й від сектантів.

УРИВОК ДЕВ'ЯТИЙ. ОБ'ЄДНАНЕ ЗІБРАННЯ КОМУНИ Й АРТІЛІ

... На горі, до церкви, вирисовується силуета недобудованого «земством» чималого двоповерхового будинку, його, цей будинок, комуна безперечно добудує і саме в

скорому часі, а покищо клюб сельбуду міститься в древній хаті на курячих ніжках, багато нижче, в непролазному багні несподіваних зимових дощів.

Помешкання — приблизно чоловік на 80. Дві лави, навіть сцена. Кризь кволе світло нафтової лампи з напівчорним, засмаженим склом я бачу в глибині сцени декоративну завісу: якась «малоросійська» ідилія маячить мені. Об'єднане засідання комуни «Новий Побут» і новоутвореної артїлі ще не розпочалось, і в клюбі стоїть гул неорганізованих голосів. Раз-у-раз риплять двері й заходять нові люди.

Із розмов чую, що між комуною й артїллю — антагонізм. Вирисовуються типи нового села, дають себе знати досить цікаві колізії й протиріччя.

— Дозвольте, громадяни, — чую енергійний голос, — дозвольте поки розпочнеться засідання розказати вам, що я чув на курсах.

До сцени вийшов кремезний, з досить розумними і трохи хитренькими очима, середнього зросту чолов'яга.

— Ти краще розкажи, за що ти мені, Трюхане, око вибив! — вискочив туди ж худенький, погано вдягнений чоловічок з прізвиськом Калиниченко і тут же звернувся до комсомольця Гмиро, учасника культпоходу. — Скажіть, товаришу, хіба єсть таке право, щоб десятипроцентники в камуну входили?

— Ви це кого маєте на увазі?

Тоді до сцени вискакує третій — низенький, чорненький, як жук, і, розмахуючи руками, кричить жіночим голосом:

— А маємо ми на увазі Трюхана. Десятипроцентника, котрий отруб мав до революції в тридцять десятин і був відмінною кулак, но тепер записався в камуну, і це зовсім неправильно, бо говорив на районному зльоті колгоспників товариш Глинський, говорив доклад так: — «Спитайте, говорить, щоб не було ошибки, отакого нічого не було. А коли десятипроцентник, то щоб пішов з сумкою, і дасть йому можна ще плужок і найбільншу землю. Пушай працює. Но щоб в камуну такой, як Трюхан — ні в якому разі. Такой доклад був товариша Глинського.

— Правильно! Правильно! — загула частина залі, коли промовець скінчивши, подивився побідними очима на присутніх. — Правильно, Тараненко!

— Так от що громадяни, — почав був хтось іззаду, але йому не дали говорити: той хто розпочинав, очевидно, хотів говорити за Трюхана. Заля шуміла. Чути було вигуки то — «Трюхан трудовик», то — «Трюхан — глитай». Особливо яро кричав якийсь задній дядько, і Гмиро, вгомонивши залю, дав йому слово. Як і треба було чекати, селянин спершу збентежився, але потім сказав:

— Вірно, і я стою на той точке, що Трюхан, вилетить із камуни. А чому мені на нього больно зробилось? Так, скажу я вам, товариші, що як їхав я через його кукурудзу (це ще за царського режиму було), так він мене так штовхнув ногою, що даже вдівітельно. І скажу я, що хитрує Трюхан. А сам я на ваш вопрос отвіту так: платю я податку 27 рублів. Но больно, товариші, потому, як Трюхан безпремінно треба трягнути з камуни.

— Правда! Правда! — вирвався жіночий голос, і заля знову загула.

— Так от що, громадяни! — знову почав хтось іззаду, але і на цей раз йому не дали говорити.

І знову то — «Трюхану не вигодне положеніє», то — «Трюхан за бідноту». Нарешті заля залюднилась досить, і розпочалося засідання. Спершу переписано було присутніх, потім запропоновано було десятипроцентникам (якщо вони є) покинути залю й, нарешті, дано було слово доповідачу комсомольцеві Гмиро. Поки Гмиро говорив про колективізацію взагалі, — добре було, але як тільки він почав доводити, що комуна — краща, найвища форма колективного життя — члени артілі засовались. Особливо ж вони засовались тоді, коли доповідач заговорив про посівматеріал.

Доповідач скінчив заклик до ліквідації куркулячих гнізд. Деякий час стояло красномовне безгоміння. Я чекав і дивився то на засмажене скло старомодної нафтової лямпочки, то на «малоросійську» ідилію, що визирала з глибини сцени. Десь далеко брехали собаки. Пахло приїсним за-

пахом кожухів і запахом старої доживаючої свої останні дні, селянської України.

Нарешті вискочив той же чорненький, як жук, Тараненко й замахав руками.

— Яка прийшла пропаганда, — говорить він, нащот антирелігії, то я й говорю. — «Давайте, братця, закриємо церкву і зробимо там республіку. І закрили. Но нащот комуни скажемо так: в артіль підемо, а камуну — ні. (Голоси: «Правильно!» «Всі такої думки!»). Чому я не йду до комуни? А може мое сімейное положеніє не дозволяє, а може й морда не подобається. А нащот посівматеріялу так скажу я вам, товариші, — нема! Одно слово, нема посівматеріяла. Бедні ми. Кобилку нема чим годувати.

Заля знову загула. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись:

— Дозвольте, граждани...

Я дивлюсь на Трюхана. Він цілком спокійний і нічим не видає себе. Тільки спеціальний спостерігач побачить, що говорить його спокійне обличчя. Воно говорить: «бачите, які люди хочуть вижити мене з комуни?»

— Дозвольте слово, — чую я позад себе.

— Хто там хоче взяти слово?

— Це я, Тараненко.

«Знову Тараненко», думаю я. Ну, тут з посівматеріялом справа буде дуже кепська. Я повертаюсь і вдивляюся в напівтьму задньої залі, але обличчя нового Тараненка я не бачу, бачу лише, що новий Тараненко — вищий від свого однофамільця (чи то родича), приблизно на дві-три голови.

— Так от, з приводу комуни, — говорить упевненим голосом другий Тараненко. — Вірно, комуна вища за артіль. Але обіжати артіль комуна не буде, і нічого вам, граждани, тут особливо гомоніти й нарікати. Правда, скоро з нашої радянської землі зробимо одну велику комуну, але ніхто вас, товариші, з артілі в комуну тягти не буде. Працюйте в артілі, поки сознаєте, що комуна все таки краща за артіль. А той факт, що всі будемо в комуні — єсть жизнений і цілком перспективний факт.

— Дозвольте, — не витримав перший низенький Тара-

ненко. — Моя обов'язаність, як я чув від товариша Глинського, одну камуну, но артіль не воспрещается. Можеш артіль, можеш соз, можеш камуну, так що оратор Тараненко совсьом протизаконно хоче загнати нас у камуну.

Заля знову зашумувала. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись.

— Дозвольте, граждани.

— Товаришу голова, — ще раз чую я голос Тараненка другого.

— Чого ви хочете, товаришу Тараненко?

— Я хочу скінчити свою промову.

Голова нарешті вгомонив залю. Тараненко другий підвівся й сказав:

— А тепер дозвольте, граждани, про посівматеріал. Звичайно, між комуною й артілью не може бути ніяких отношеній. Але, скажу я вам, про свою комуну. Пішла оціночна комісія по дворах. Заходить до одного. Єсть посівматеріал? Нема, каже. Ладно. Повірили. Та тут, бачите, прийшлося так, що розвівся він з жінкою, а вона візьми та й викажи. Що ж? сознався й приніс 7 пуд. пшениці. Отож, я й кажу: з миру по нитці — голому сорочка. Як кожний з нас найде в себе 7 пудів, то вийде, що засіємо десятин сто. Так я говорю, граждани? І потім я ще скажу про ліквідацію куркуля як кляси. Довольно вони попили з нас кровушки. Треба винести постанову, щоб завтра їх всіх розкулачити. Правильно я говорю, граждани?

Цю пропозицію, як і першу (найти в себе пудів 7 зерна), артіль зустріла мовчанкою. Але вже видно було, що вона, артіль здається. Почали голосувати, хто за те, щоб негайно найти посівматеріал і за те, щоб розкуркулити саме завтра місцевих глитаїв. Піднялись руки (частина несміливих, частина рішучих). Хто проти? Шість. Серед них той же Тараненко перший. Тараненко другий просить дати пояснення, чому голосують проти. Один заявляє (всі, між іншим, з новоутвореної артілі), що він тому не хоче розкулачувати, що 20 років працював пастухом в глитаїв, і вони вже й так йому осточортіли. Тараненко перший не хоче «по-чоловечности», а один так той навіть заявив, що «в нас

куркулів нема». В чому ж річ? В останнього, як вияснилося, дядько — місцевий глитаї. Звичайно після голосування виступили з гарячими промовама з приводу голосуючих проти розкуркулення Гмиро й Карпів.

... От, до речі запитання, що їх подано було доповідачеві. — «Кому в першу чергу дадуть трактор — комуні чи артіль?» — «Що робити, як боргу багато, а в артіль вступив?» «Реманент в комуні, а артіль потрібний — що робити?» — (теж до речі, — «В районі до 80 машин», говорив мені Склярів, «район розбитий на 10 відділів, по 7 приблизно на відділ»). — «Може бути маленька комуна при великій артілі». «Землю куркулеві землеміром буде відрізанно, чи по вказанню общества?» — «Чи може артіль провіряти комуну». — «Що як кулак знову заживеться» і т. д.

— Граждани, не розходьтесь, — знову почув я голос Трюхана.

— Дозвольте доложити, що я чув на курсах.

«Трюхан і справді стріляна птиця», подумав я, «бач як крутнув: наче про нього й не було розмов».

— Головне, товариші селяни, зберігайте попіл. Усякий. Попіл має калій і фосфор, а як полежить він надворі, то вищолачується. Отже, держіть його в якомусь ящику, чи що...

Селяни цією справою зацікавились, і Трюхан дістав можливість зробити свою доповідь. Навіть дістав слово й той селянин, що так настирливо вигукував своє «дозвольте громадяни».

— Коли будемо жити в місті, — сказав він, — то не будемо битись. А що до наступу комуні на артіль, то можна взяти такий пример: Одній дівчині 16 літ, а другій 13. Першій вже й щочки подрум'янені, а друга — ще дитьо. Так комуна й артіль, як дві сестри. Зачем же сперечатись?

Коли я вийшов на ганок, стояла темна вітряна ніч. Я звернувся до Склярова:

— Так що ж ви мені скажете про Трюхана?

І Склярів сказав мені, що Трюхан і справді із бувших людей і справді мав колись 30 десятин землі. Але за часів радянської влади він показав себе активною радянською людиною. Особливо відзначився він в боротьбі з банди-

тизмом. Трюхана район не спускає з ока, але покищо він багато корисніший за тих незаможних підкуркульників, яких я бачив сьогодні.

«Хто його знає», подумав я. «А втім, районним робітникам видніше».

... Знову на сході визвідило небо. Багно зашелестіло під ногами дзвінками лідяшками. На завтра буде мороз. Легко дихати і радісно бути в цих гомінких новонароджених хуторах і селах — бути й вивчати, щоб хоч якнебудь розповісти майбутнім поколінням, в яких надзвичайно прекрасних днях жили й працювали ми... Праворуч загавкав нічний собака.

— З Курульки куди ми рушимо? На Богодарівку?..

ПРИМІТКИ

Іван Іванович

Вперше друковано в місячнику «Літературний ярмарок», Харків, книга 7, червень 1929. Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. III, Харків, ДВУ, 1930. Втретє — у збірці — М. Хвильовий. Вибрані твори в німецькому перекладі, Харків, 1931. Вчетверте — в англійському перекладі Юрія Луцького в збірці оповідань *Stories from the Ukraine*, by Mykola Khvylovy, Translated with an Introduction by George S. N. Luckyj, Philosophical Library, New York, 1960. Вп'яте — М. Хвильовий. П'ять оповідань, Торонто видання Групи студій, 1975.

1. «Хуліо Хуреніто» і «Любов Жанин Ней» — популярні в 20-ті роки романи тоді ще емігранта Іллі Еренбурга. Повна назва «Хуліо Хуреніто» була «Надзвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів». Легалізований і спопуляризований цей роман був позитивною оцінкою загально австритетного тоді Н. Бухарина.

2. РСІ — Робітничо-селянська інспекція. В системі радянської влади існувала тоді така установа, що її завданням було перевіряти виконання законів і розпоряджень влади.

3. КаКа — Контрольна Комісія, партійний орган, призначений для перевірки діяльності, життя і поведіння членів партії.

4. «Друг дітей», «Повітрофльота», «Доброхем» — такі ніби громадсько-добровільні організації існували в 20-их роках, до яких добровільно-примусово належали й мусіли платити внески всі службовці радянських установ. «Друг дітей» — мала опікуватися сиротами, безпритульними і дітьми бідних родин. «Повітрофльота» — організація, що сприяла розвиткові авіації. «Доброхем» — мала помагати розвитку добривно-хемічної промисловости.

5. **Графін** — карафка.
6. *Vous aimez les fleurs* (франц.) — Ви любите квіти.
7. *Comment donc, madame!* (франц.) — Але ж як, пані!
8. **Агент комхозу** — агент комунального господарства, установи, що відає всім господарством міста, в тому і мешканевою системою.
9. *A la bonne heure, madame!* (франц.) — На все добре, пані!
10. **Оуї, оуї, татан!** (франц.) — Так, так, мамо!
11. Згаданий у примітці перший роман Іллі Еренбурга «Любов Жанни Ней».
12. *Avec plaisir, madame* (франц.) — З приємністю, пані.
13. **Іона Вочревісущий** — псевдонім дуже прискіпливого, правдивого партійного публіциста і фейлетоніста газети «Вісті» Миколи Новицького.

Ревізор

Вперше опубліковано в місячнику «Літературний ярмарок», книга дев'ятого, Харків, серпень 1929. Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. III, Харків, ДВУ, 1930. Втретє — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, в-во РУХ, Харків, 1932.

Злочин

Вперше опубліковано в додатку до газети «Вісті» — Література, наука, мистецтво, Харків, 1923, чч. 7, 8, 9, 10, стор. 2-3. Вдруге — окремим виданням, в-во «Шлях освіти», Харків, 1924. Втретє — у збірці оповідань «Легенда», «Злочин», «Шляхетне гніздо», Харків, ДВУ, 1926. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. III, ДВУ, 1930.

1. «**Куряжиться**» (рос.) — комизитися, бешкетувати, похвалятися, задаватися.

Мисливські оповідання добродія Степчука

Написано цей цикл 1927 року. Вперше опубліковано — М. Хвильовий. Твори, т. III, Харків, 1930. Вдруге — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, в-во РУХ, 1932.

З лабораторії

Написано правдоподібно 1930 або на початку 1931. Вперше опубліковано в журналі «Червоний шлях», Харків, 1931, ч. 7-8.

1. **Сабурка** або **Сабурова дача** — будинок для психічно хворих у Харкові.

Оповідання про Степана Трохимовича

Вперше опубліковано в місячнику «Червоний шлях», Харків, 1931, ч. 9, стор. 5-24 і ч. 10, стор. 7-29.

Молодість

Перша збірка поезій М. Хвильового. Видана Всеукраїткомом, Харків, 1921.

Досвітні симфонії

Друга збірка поезій М. Хвильового. Вийшла також у виданні Всеукраїткому, Харків, 1922.

Окремі вірші

Вірші, що не ввійшли до жодної збірки й були опубліковані в збірниках і журналах: «Насполох» (1921), «Шляхи мистецтва» (1921-1922), «Арена» (1922), збірник Д. Ревуцького «Золоті ключі» (1926).

І. «**Ой, зацвіла папороть**» поезію взято з книги Д. Ревуцького «Золоті ключі», вид. Книгосвітка, Київ, 1926, стор. 84. Музику до цієї поезії написав Василь Верховинець. У «Золотих ключах» ця поезія в музичному розписі виглядає так.

Маршовою ходую
суб. 1145

115. ОЙ, ЗАЦВІЛА ПАПОРОТЬ

Ой, за цві - ла па - пороть, за цві - ля

на Ку - па - ла в тем-ря в у між де - рев,

Хор
на Ку - па - ла в тем-ря в у між де - рев між де - рев

1. Ой, зацвіла папороть, зацвіла
на Купала в темряву між дерев. (2)
2. А у лісі реготом лісовик
прокидає шелести і жахи. (2)
3. Як хочеться, хочеться взяти скарб,
ті червінці-блискавки під дубком, (2)
4. В позолоту кралею уквітчать
те життя сучаснеє, що скигнуть. (2)
5. Ой, зацвіла папороть, зацвіла,
та не в казці жити нам, а в борні! (2)

Перший хоровий приспів — mf, другий — p, третій — f, четвертий —
трохи звільнити, а п'ятий — ff.
Вірші М. Хвильового, муз. Верховинця.

Щасливий секретар

Написано правдоподібно наприкінці 1930 або на початку 1931. Вперше опубліковано в збірці — М. Хвильовий. «Майбутні шахтарі», оповідання, в-во «Молодий більшовик», Харків, 1931. Вдруге — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. 1, Харків, РУХ, 1932. Всі коментарі до «Щасливий секретар», «Останній день» і «Майбутні шахтарі» належать М. Хвильовому.

Останній день

Вперше опубліковано в збірці — М. Хвильовий. «Майбутні шахтарі», оповідання, в-во «Молодий більшовик», Харків, 1931. Вдруге — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. 1, Харків, РУХ, 1932.

Майбутні шахтарі

Вперше друкують в журналі «Молодняк», Харків, 1931, ч. 8. Вдруге — у збірці — М. Хвильовий. «Майбутні шахтарі», оповідання, в-во «Молодий більшовик», Харків, 1931. Втретє — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. 1, Харків, РУХ, 1932.

Бригадир шостої

Написано в грудні 1932. Вперше опубліковано в збірнику «Бій у степу», упорядкував Аркадій Любченко, ЛіМ, Харків-Київ, 1933.

Про любов

Написано, мабуть, зимою 1932. Вперше опубліковано в збірнику «Бій у степу», упорядкував Аркадій Любченко, ЛіМ, Харків-Київ, 1933.

Оповідання схвильованої Ганки

Вперше опубліковано з архіву письменника після його смерті в «Літературній газеті», Київ, 27 травня, 1933, ч. 10, стор. 2.

По Барвінківському району

Вперше опубліковано: М. Хвильовий. «По Барвінківському району». З блокноту кореспондента, ДВУ. Харків, 1930.

ЗМІСТ

- 7 *В ситуації трагічного безвихіддя — Григорій Ко-
стюк*

РОЗДІЛ I: Твори написані в 1927-1930 роках

- 23 Іван Іванович
73 Ревізор
101 Злочин
125 Мисливські оповідання добродія Степчука
155 З лябораторії
185 Оповідання про Степана Трохимовича

РОЗДІЛ II: Поетична спадщина

- 281 *Поезія Миколи Хвильового — Святослав Гордин-
ський*
299 «Молодість» (Збірка перша)
301 «О, рудні, ваше свято...»
302 Скляр
303 «Не шкодуй, моя мила мати...»
303 Весняне оповідання
304 Після громувиці
305 «Мліти в полум'ї вік...»
306 Соняшна вага
306 Швець працює
307 Що нам морок
308 Біля коксової печі
309 Молотки
310 Іду я до дому
311 В дощовий день
312 Уривки

«Досвітні симфонії» (Збірка друга)
317 Досвітні симфонії

320	Клявіатурте
322	Тіні
323	Ми
324	«Подивись на криницю...»
325	На цвинтарі
325	Пам'яті Г. Михайличенка
326	Смуток
327	За обрієм зима
327	Голод
328	«Моя золота береза...»
329	Павлові Тичині
329	Народна пісня
330	«Битими шляхами...»
331	«На вулиці свято...»
332	«У полі голосить мати...»
332	«За зеленим гаєм...»
333	Слово повстання
334	Тріолети
335	«Стовб...Стовби...»
335	«З одного боку...»
336	Ах, як мертво
337	«Коли куделить...»
338	«То диму молоко...»
339	«На мінори...»
339	«Безмежно журнії оселі...»
340	Балакитний мед
341	«Через переліг...»
342	«Підвівся день...»
342	«На кучугурах минулого...»
342	«Я із жовто-блакиття перший...»
343	«Зі святами тобі упокій...»
	Поєми
347	В електричний вік
356	Поєма моєї сестри

Окремі вірші

- 369 Ех Oriente Lux
371 Пісня з тракту
372 На позиції
373 Зелена туга
381 «Співає тиша десь...»
382 «Прийди сюди...»
383 Ой, зацвіла папороть

РОЗДІЛ III: Різне з останніх років життя (Оповідання, нарис, коментарі)

- 387 Щасливий секретар (3 коментарем автора)
397 Останній день (3 коментарем автора)
417 Майбутні шахтар (3 коментарем автора)
445 Бригадир шостої
451 Про любов
455 Оповідання схвильованої Ганки
463 По барвінківському району

ПРИМІТКИ